

Nuriyev C.Q.

**Milli iqtisadiyyatın
formalaşması**

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	6
II Fəsil. Milli iqtisadiyyatın formalaşması ilə gömrük siyasetinin qarşılıqlı əlaqəsi	9
1.1. Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafının xüsusiyyətləri	9
1.2. Milli iqtisadiyyatın inkişafında gömrük siyasetinin rolü və onun təkamülü	31
1.3. Gömrük siyasəti ilə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsindən qarşılıqlı əlaqəsi	58
II Fəsil. Milli iqtisadiyyatın təşəkkülündə xarici iqtisadi əlaqələrin rolu və əhmiyyəti.	77
2.1. Keçid iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadi əlaqələrin əsas prinsipləri	77
2.2. Xarici iqtisadi əlaqələr və onların əsas formaları.	92
2.3. Xarici iqtisadi əlaqələrin göstəriciləri və meyarları....	116
III Fəsil. Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsi	129
3.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsinin inkişaf meylləri və istiqamətləri	129
3.2. Gömrük tarif tənzimlənməsinin dünya təcrübəsi ..	146
3.3. Gömrük tarif tənzimlənməsinin prinsipləri. Tarif və qeyri-tarif metodları	169
IV Fəsil. Gömrük tarif və rüsumlarının əsas elementləri və problemləri.....	185
4.1. Gömrük tariflərinin təsnifikasi	185
4.2. Gömrük rüsumları və onların tətbiqi xüsusiyyətləri ..	195
4.3. Tarif güzəştlərin və onların tətbiqinin problemləri....	220
V Fəsil. Gömrük vergi və rüsumları mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	245
5.1. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində gömrük tariflərinin rolunun artması	245
5.2. Bütçə gəlirlərinin formalaşmasında gömrük vergiləri və rüsumlarının kompleks təhlili.....	263

5.3. Xariji iqtisadi əlaqələrin inkişafında gömrük vergilərinin rolü və onun təkmilləşdirilməsi məsələləri.....	282
VI Fəsil. Müasir dövrdə Azərbaycanın xariji iqtisadi əlaqələri və onun perspektivləri	308
6.1. Azərbaycanın xariji iqtisadi əlaqələri və rüsumların koordinasiya məsələsi.	309
6.2. Rüsumların unifikasiyası	323
6.3. Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşailatına (ÜTT) qəbul edilməsinin perspektivləri.	333

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra dünya ölkələri ilə sıx əməkdaşlıq etməyə başladı. Keçid dövrünü yaşayan respublikamızın qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri xarici iqtisadi fəaliyyətin düzgün təşkil edilməsi məsələsidir. Bu işdə xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tərif tənzimlənməsi mühüm rol oynayır.

Hal-hazırda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin gömrük xidməti sahəsində təcrübələrini öyrənmək, onlarla sıx əlaqə saxlamaq, Azərbaycanın gömrük xidmətini əsaslı şəkildə yenidən qurmaq və inkişaf etdirmək qarşıda duran ən böyük vəzifələrdən biridir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunmasında gömrük orqanlarının rolu olduqca böyükdür. Bu işdə dövlətin gömrük siyasetinin düzgün həyata keçirilməsi olduqca vacibdir.

Hal-hazırda həyata keçirilən uğurlu islahatların reallaşmasında dövlətin gömrük siyaseti mühüm rol oynayır. Bu haqda Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev göstərirdi ki, «Hər bir müstəqil dövlətin özünəməxsus, onun müstəqilliyini təmin və təşkil edən orqanları, strukturları olub ki, onlardan biri də gömrük xidmətidir. Bu dövlət müstəqilliyinin həm iqtisadi, həm də siyasi nöqteyi-nəzərdən təmini və inkişafi üçün çox mühüm və zəruridir».

Keçid dövrü şəraitində Azərbaycan dövləti dünya təsərrüfat sisteminə sıx integrasiya olunmaq, onlarla iqtisadi əlaqələrin düzgün qurulmasına böyük əhəmiyyət verir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev cənabları ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində olduğu kimi, gömrük sahəsində də böyük uğurların olmasını öz çıxışlarında dəfələrlə vurgulayır. Son illər Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsində və onun yerli orqanlarında Ümumdünya Gömrük Təşkilatının mühüm sənədlərinə, Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinə və «Gömrük tarifi haqqında» Qanuna, gömrük işinə dair digər normativ-hüquqi aktlara uyğun olaraq ölkənin iqtisadi mənafeyinin və təhlükəsizliyinin qorunması, gömrük nəzarətinin müasir tələblər səviyyəsində təşkili, maliyyə intizamının və vergitutma bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində bir sıra məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası hal-hazırda Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olması istiqamətində danışıqlar gedir və gömrük siyaseti bu istiqamətdə qurulur. Gömrük siyasetinin mühüm istiqamətlərindən birini isə gömrük tarif tənzimlənməsi təşkil edir. Burada gömrük tariflərinin tətbiqinin himayədarlıq (proteksionist) və azad ticarət siyasetinin formalaşdırılması ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, gömrük tarifləri və rüsumları dövlətin ticarət siyasetinin əsas vasitələrindən biridir. Buna görə də milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında

gömrük tariflərinin rolü, gömrük tarif tənzimlənməsinin dövlətin gömrük işi sistemində yeri, dünya dövlətlərinə ineqrasiya prosesi ilə gömrük tarif tənzimlənməsi arasında qarşılıqlı əlaqə, xarici iqtisadi fəaliyyətin tarif və qeyri-tarif tənzimlənmələri arasında qarşılıqlı əlaqə, gömrük rüsumlarının müxtəlif istiqamətlərdə təsnifatı və onların spesifik xüsusiyyətlərinin, dünya dövlətləri ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının mövcud beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqələrinin formallaşması və inkişafı meyylərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

I FƏSİL. MİLLİ İQTİSADIYYATIN FORMALAŞMASI İLƏ GÖMRÜK SİYASƏTİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

1.1. Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafının xüsusiyyətləri

Milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında bazar mexanizmi və dövlətin müdaxiləsi siyasetinin tədqiqini iqtisadi nəzəriyyənin aktual bir probleminə çevirmişdir. Belə bir şəraitdə ümumbəşəri inkişaf meylləri ilə spesifik milli inkişaf modellərini uzlaşdıraraq məhz respublikamıza xas səmərəli keçid və inkişaf konsepsiyasının işlənib hazırlanması və prosesdə dövlət tənzimlənməsinin yeri və rolunun düzgün müəyyənləşdirilməsi nəinki nəzəri, eləjə də əməli əhəmiyyət kəsb edir. Keçid dövründə bu problemlərin həlli respublikamızda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan transformasiyon dəyişiklərin milli təkrar istehsal problemlərinin səmərəliliyi ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda həll edilməlidir. Bu konkret problemlərlə yanaşı keçid mərhələsində respublikamızda işlənib hazırlanan inkişaf modelinin qarşısında bir tərəfdən bazar iqtisadiyyatı keçidlə bağlı olaraq sosial-iqtisadi münasibətləri baza sisteminin tələblərinə uyğun yenidən qurmaq, digər tərəfdən isə Azərbaycanın suveren dövlətə çevrilməsi ilə əlaqədar olaraq təkrar istehsal prosesinin müstəqil xarakter daşıdığı müasir dövrdə ölkəmizin

siyasi, iqtisadi müstəqilliyni reallaşdırmağa imkan verən sağlam milli iqtisadiyyatı formalaşdırmaq vəzifəsi dururdu.

Keçid dövründə formalaşan milli iqtisadiyyatı jəmiyyətdə sistem dəyişikliklərinin xüsusi şəraitinin, həyata keçirilən iqtisadi siyasetin, daxili və xariji amillərin, habelə müxtəlif sosial-iqtisadi proseslərin nətijəsi kimi formalaşır.

Milli iqtisadiyyat problemi öz köklərini siyasi iqtisadi tarixi məktəbinin nümayəndələri olan Q.Şmoller, V.Zombart, M.Veber və A.Oykenin tədqiqatlarından götürülür. Məlum iqtisadi ədəbiyyatda «milli iqtisadiyyat» anlayışına verilən başlıja tariflərin araşdırılması onu aşağıdakı kimi dəyərləndirməyə imkan verir:

-milli iqtisadiyyat hər hansı bir təsərrüfat forması və ya formasıya ilə bağlı bir kateqoriya olmayıb, özündə jəmiyyətin iqtisadiyyatın müxtəlif inkişaf pillələri, strukturu, xüsusiyyətlərini milli xüsusiyyətlər baxımından əks etdirir.

-milli iqtisadiyyat dedikdə söhbət heç də bir millətə mənsub iqtisadiyyatdan getmir. Bu bütöv jəmiyyət, ümumdövlət səviyyəsindən fəaliyyət göstərən və həmin jəmiyyətdə yaşayan bütün xalqa məxsus və onun mənafelərini əks etdirən iqtisadiyyatdır.

-milli iqtisadiyyat dedikdə beynəlxalq iqtisadiyyatla qarşılıqlı əlaqə və asılılıq halında olan ayrı-ayrı ölkələrin inzibati ərazi sərhədləri üzrə təbii joğrafi, sosial-iqtisadi və

texniki-texnoloci fərqlərinə görə bölünən müstəqil təsərrüfat sistemi başa düşülür.

-milli iqtisadiyyat bir-biri ilə qarşılıqlı asılılıqda olan müstəsna dərəjədə mürəkkəb ümumiqtisadi, regional və ölkənin iqtisadi proseslərinin nətijəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Ümumən milli iqtisadiyyat anlayışlarına verilən bu xarakteristikalarda razılaşmaqla yanaşı onu qeyd etmək lazımdır ki, milli iqtisadiyyat özünün daxili inkişaf qanuna uyğunluqlarına malik hər hansı bir ölkənin hüdudları çərçivəsində fəaliyyət göstərən milli təkrar istehsalı əhatə edən institutsional quruluş, milli dəyərləri, mentaliteti, əhalisinin iqtisadi təfəkkürü ilə fərqlənən, tarixi varisliyi özündə əks etdirən mürəkkəb bir sosial-iqtisadi təsərrüfat orqanizmidir.

Keçid dövründə formalaşan milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsini anjaq iqtisadi göstərijilərlə xarakterizə etmək qətiyyən düzgün olmazdı. «XX əsrдə Azərbaycan xalqının ən böyük nailiyyəti, şübhəsiz ki, Azərbaycanın müstəqil dövlətinin yaradılmasıdır... Məhz bu müddət ərzində Azərbayjan xalqı öz müstəqil dövlətinin konstitusiyasını qəbul etmişdir... yaşayışımızın bütün sahələrini əhatə edən köklü dəyişikliklər əldə edilmiş və islahatlar həyata keçirmiş, bu proses bu gündə davam edir. Eyni zamanda son onillikdə makroiqtisadi göstərijilərin dinamikasında çox müsbət nətijələr əldə etmişdir». Eyni zamanda bu illərdə sosial-iqtisadi inkişafın

elmi təhlili bu prosesləri bir mənalı qiymətləndirməyə imkan vermir.

Bütün bunları nəzərə alaraq milli iqtisadiyyatın formallaşması gedişində respublikamızda baş verən sosial-iqtisadi prosesləri tədqiq edərkən müxtəlif iqtisadi məktəblərin inkişafa yanaşma metodologiyası və qiymətləndirməsi üsullarından kompleks şəkilində istifadə etməyə çalışmaq lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırkı şəraitdə keçid dövrünün inkişaf modelinin işlənib hazırlanması obyektiv və subyektiv amillərin nisbətinin gözlənilməsini tələb edir.

Milli iqtisadiyyatlar inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq müxtəlif quruluşa malik olurlar. Belə ki, məlum tarixi, iqtisadi, təbii və s. şərtlərdən asılı olaraq ayrı-ayrı ölkələr müxtəlif qrup məhsullar üzrə ixtisaslaşırlar. Buna uyğun olaraq, son nətijədə əmtəə, xidmət və kapitalların idxal və ixrajinin həjmi və quruluşu iqtisadiyyatın strukturundan, xüsusən, xariji iqtisadi əlaqələrin xarakterindən çox asılı olur. Bu məqsədlə milli iqtisadiyyatın xarakterinə beynəlxalq tijarətin təsirini aşkarı çıxarmaq üçün aşağıdakı göstərijilərdən istifadə məqsədə uyğun hesab edilə bilər.

1. Ölkənin əhalisinin beynəlxalq tijarətdən asılılıq əmsali. Bu ölkə daxilində istehlak olunan bütün əmtəə və xidmətlərin xarijdən daxil olan əmtəə və xidmətlərin həjminə nisbəti kimi müəyyən olunur;

2. İdxal və ixraja meyllilik. Bu idxal və ixrajın milli gəlirə nisbəti kimi müəyyən edilir;

3. İdxal və ixrajın elastikliyinin, qiymətə və gəlirə nisbəti. Bu gəlir və qiymətin nisbi dəyişilməsindən asılı olaraq idxal və ixrajın nisbi dəyişməsi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçən XX əsrin sonunju qərinəsində dünyada baş verən proseslər nəinki, artımın mərhələlərini, eləjə də onun amillərinin nisbətini, hətta məqsədini mühüm dəyişikliklərə uğratdı.

Belə ki, 80-ci illərdə iqtisadi artımı inkişafın məqsədi elan edən Dünya Bankı 1991-ci ildə hazırladığı məruzədə yazılır: «...inkişafın məqsədi əhalinin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. Orada qeyd olunur ki, həyatın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, gəlirlərin səviyyəsinin artırılması ilə yanaşı təhsilin, sağlamlığın, ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasını, imkanların bərabərliyini, şəxsi azadlığın genişləndirilməsini nəzərdə tutur».

Həmin konsepsiaya uyğun olaraq inkişaf çoxplanlı bir proses olmaqla insanların davranışında, sosial strukturunda, ijtimali institutlarda, həyat səviyyəsindəki qeyri-bərabərliyi yumşaldan, işsizliyi azaldan, iqtisadi artımı sürətləndirən bir prosesdir.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində inkişaf təmin edən iqtisadi və qeyri-iqtisadi amilləri ətraflı təhlil edərək 1971-ci ildə nobel

mükafatı almış Saymon Kuznets iqtisadi artımın üç əsas jəhətini qeyd edir.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təjribəsi göstərir ki, iqtisadi artımın qeyd olunan üç əsas jəhəti və altı amilin fəaliyyətindən yüksək son nəticələr əldə olunması, bazar mexanizmi konsepsiyası daxilində müvafiq iqtisadi siyasetin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsini tələb edir. Bununla yanaşı bir çox ölkələrin, xüsusən Yaponiya, Jənubi Koreya və digər Şərqi Asiya ölkələrinin, o jümlədən, inkişaf konsepsiyası daha çox iqtisadi nəzəriyyənin milli sisteminə söykənən almanıyanın təjribəsi sübut edir ki, iqtisadi tərəqqiyə nail olmaq üçün ölkədə mütərəqqi iqtisadi siyasetin işlənib hazırlanması kifayət deyildir. Dünya ölkələrinin təjribəsi göstərir ki, jəmiyyətin inkişafının ümdə problemlərini həll edə bilmək bajarığı anjaq, düzgün seçilən iqtisadi siyasetlə müəyyən olunmur.

Bu baxımdan biz nəzəriyyəçilərin o fikri ilə tam şərīkik ki, iqtisadi tərəqqi anjaq iqtisadi hal olmayaraq, insan həyatının həm maddi, maliyyə, siyasi və s. tərəfləri ilə bağlı bir problemdir. Çünkü, keçid mərhələsində ölkənin siyasi strukturu, müxtəlif iqtisadi maraqların uzlaşma dərəjəsi və mənəvi dəyərlər inkişaf prosesinə mühüm təsir göstəirlər. Buna görə də, keçid dövründə formallaşan milli iqtisadiyyat sosial-iqtisadi sistem kimi nəzərdən keçirilməklə yanaşı, həmin proseslər beynəlxalq və qlobal şəraitdə öyrənilməklə, iqtisadi

və qeyri-iqtisadi amillər arasındaki qarşılıqlı əlaqə də nəzərə alınmalıdır. Jəmiyyətin inkişafının xarakterinə təsir göstərən qeyri-iqtisadi amillərə bir qayda olaraq insanların həyata, hakimiyyətə, işə münasibəti; dövlət və xüsusi, bürokratik və inzibati strukturları; dini, mədəni əlaqələri, torpaqdan istifadə sistemi; hökumət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyi, ədalətliliyi; qərarların qəbul olunması reallaşdırılmasında əhalinin iştirakı dərəjəsi və forması və s. daxil edilir.

Hazırda keçid mərhələsində müstəqil dövlətə çevrilən, eyni vaxtda yeni iqtisadi sistemə keçən, xüsusən, ərazisi təjavüzə məruz qalan Azərbayjanda makroiqtisadi milli məqsədlər, milli mənafelər iqtisadi inkişafın xarakterinə güjlü təsir göstərir. Keçid dövründə ölkəmizin qarşısında duran ən başlıja makroiqtisadi məqsədlər hər şeydən əvvəl, birinjisi, sosial-iqtisadi inkişafın vəhdətinin təmin edilməsi və respublika ərazisində vahid iqtisadi məkanın bərpa edilməsini; ikinjisi, milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsini; üçüncüüsü, milli iqtisadiyyatın mümkün qədər beynəlxalq miqyasda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını; dördüncüüsü, jəmiyyətdə sosial sabitliyin təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsini tələb edir.

Hazırkı şəraitdə bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə milli iqtisadiyyatın inkişaf konsepsiyasının işlənib hazırlanması hər şeydən əvvəl inkişafın üstünlüyü və milli prioritətlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Dünya

ölkələrində inkişaf üstünlüğünün formalaşmasının müxtəlif modelləri mövjuddur. Belə ki, sənayejə inkişaf etmiş ölkələrdə rəqabət üstünlüyü daha çox elmi-texniki tərəqqi və texnologiya təkmilləşmə əsasında əmək məhsuldarlığını yüksək səviyyəsi ilə təmin olunur. Bir qayda olaraq, bu da ölkə əhalisinin yüksək həyat səviyyəsinin təmin edilməsi ilə müşayət olunur. Eyni zamanda xüsusən, keçid dövründə olan ölkələrdə ilkin mərhələdə rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi daha çox əhalinin aşağı həyat səviyyəsi və əmək haqqının təmin edilməsi hesabına əldə olunur.

Hazırkı şəraitdə Azərbaycanın yeni iqtisadi sistemə keçməsi respublikamızda ayrı-ayrı sahələrin və bütünlükdə ölkənin iqtisadiyyatının rəqabət üstünlüğünün yeni meyar və ölçülərə söykənməsini tələb edir. Bu isə öz növbəsində bir çox hallarda yeni müəyyənləşən iqtisadi inkişaf konsepsiyasında ənənəvi ilkin şərtlərindən və imkanlarından, amillərindən imtina edilməsini qarşıya qoya bilər. Keçid dövründə ölkəmizdə iqtisadiyyatın bazarın tələblərinə uyğun yenidən qurulması və onun rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi, innovasiya proseslərinin kəskin güjlənməsini tələb edir.

Gələjək dövr üçün respublikamızda ümumi inkişaf konsepsiyası daxilində qeyd olunan amillər üzrə respublikamızda ayrı-ayrı sahələrin inkişafı ilə bağlı rəqabət üstünlüklerin müəyyənləşdirərkən resurlar balansı və onlardan səmərəli istifadə olunması hökmən nəzərə alınmalıdır. Həm də

bir jəhətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, qeyd olunan resurslar, amillər (xüsusən elmi-texniki biliklərə malik insanların, ölkədən kapital axını) ölkədən kənara çıxarıldıqda o, bununla da rəqabət üstünlüyündən çıxmış olur və əksinə, onlardan yaradılma bazası genişləndikjə, təkmilləşdikjə həmin üstünlüyün müddəti və imkanları əsashi surətdə artır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir sahənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına və yaxud zəifləməsinə ölkədə seçilən milli üstünlükler və iqtisadi tərəqqinin konsepsiyası da mühüm təsir göstərir. Belə ki, makroiqtisadi səviyyədə milli iqtisadiyyatın quruluşu əslində, ölkədə mövjud istehsal resurslarının istifadəsi nisbətində yaranmış faktiki vəziyyəti əks etdirir. Bu isə nətijədə ijtimal əmək bölgüsü ilə müəyyən olunan resursların bölgüsü milli gəlirin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi istehlakına mühüm təsir göstərir. Bu baxımdan hər hansı bir ölkədə resurslar balansı, milli iqtisadiyyat və milli bazarın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bununla belə əsas problem bu resurslardan nejə istifadə olunması ilə bağlıdır.

Milli iqtisadiyyatın tamlığı və yetkinliyini xarakterizə edən üçünjü qrup, meyarlar institutsional amilləri. Başqa sözlə iqtisadi siyasetin işlənib hazırlanmasını, bu proseslərdə dövlətin rolunun müəyyənləşdirilməsini, habelə hazırlanmasını, bazar subyektlərinin hüquqi münasibətlərinin

milli iqtisadiyyatın formalaşmasına xidmət etməsini nəzərdə tutur.

Milli iqtisadiyyatın formalaşmasını nəzərə jəhətdən təhlil edən iqtisadçılar milli bazar kateqoriyasına xüsusi əhəmiyyət verirlər, həmin fikrin tərəfdarları belə hesab edirlər ki, hər hansı bir ölkənin iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinə yuxarıda qeyd olunan amillərlə yanaşı milli şəraitdə, başqa sözlə milli təsərrüfatın quruluşu. Milli mədəniyət, dövlət idarə işçilərinin mentaliteti, hətta ölkənin tarixi və s. də mühüm təsir göstərir.

Bələliklə, milli bazar dedikdə hər şeydən əvvəl iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradan, onu stimulluşdırıran sosial-iqtisadi, ijtimali, tarixi mühit, nəhayət milli mentalitetə əsaslanan inkişaf konsepsiyasının olmasını nəzərdə tutulur. Məhz elə buna görədir ki, Çin, Yaponiya, Jənubi Koreya kimi ölkələrdə inkişafın hərəkətveriji qüvvələri, mənbələri, məlum klassik bazar prinsipləri ilə izah oluna bilmir. Burada ən mühüm problem respublikamızın iqtisadi inkişafının, milli beynəlmiləl, daxili və xarici, liberal, proteksionist prinsiplərinin əlaqəli, optimal nisbətdə reallaşdırılmasıdır. Bələliklə, hər hansı bir ölkənin milli iqtisadiyyatı qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda fəaliyyət göstərən mürəkkəb janlı bir sosial-iqtisadi orqanizm kimi fəaliyyət göstərir.

Milli iqtisadiyyatın ümumdünya təsərrüfatında oynadığı rol və onun yeri, hər şeydən əvvəl həmin dövlətin iqtisadi

inkışaf səviyyəsi, məhsullarının dünya bazarında rəqabət apara bilmək bajarığı ilə yanaşı onun iqtisadi potensialının həjmi ilə müəyyən olunur. Hər bir ölkənin iqtisadi potensialı, orada istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin həjmi, quruluş və texniki səviyyəsi, milli məhsulun quruluşunda dünya bazarında rəqabət qabiliyyətli məhsulların xüsusi çəkisi, habelə ölkə daxilində və xarijində yiğilmiş maddi və digər sərvətlərin kəmiyyəti ilə müəyyən olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf səviyyəsini iqtisadi potensialını, həm də yaxın vaxtlarda hərəkətə gətirilə bilən imkanlar baxımından qiymətləndirmək məqsədə uyğun olardı.

İqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyyn etmək üçün son illərdə BVF tərəfindən irəli sürülmüş müqayisəli göstərijilər sistemi geniş tətbiq olunur. Bu göstərijilər sistemi qiymətin və xərjlərin səviyyəsini inkişaf etmiş ölkələrin müvafiq göstərijiləri ilə müqayisə etmək üçün hazırlanır.

Dünya ölkələrinin təjribəsi göstərir ki, hər bir ölkədə milli iqtisadiyyatın formalaşmasında bu və ya digər amilin rolu müxtəlif ola bilər. Burada əsas məsələ mövjud iqtisadi potensialdan və subyektiv amillərdən mümkün qədər səmərəli və məqsədyönlü istifadə olunması məsələsidir.

Keçid mərhələsində baş verən sistem dəyişiklikləri və bütünlükdə mövjud reallıqlar respublikamızda iqtisadi artım probleminin özünün qoyuluşuna, tədqiqinə spesifik prinsip,

meyar və yeni nəzəri əsaslarla yanaşılmasını tələb edir. Bu, hər şeydən əvvəl onunla izah olunur ki, indiki şəraitdə iqtisadi artımın mənbələri, amilləri, hərəkətveriji qüvvələri, stimulları və nəhayət ijtimai mühit əsaslı deformasiyaya uğramışdır. Bunları nəzərə alaraq perspektiv baxımdan bu problemə bu gün «İqtisadi artımın təmin olunması» kimi deyil, «İqtisadi artımın bərpa olunması» və «keyfiyyətin təmin olunması» kimi yanaşılmasını məqsədə uyğun hesab edirik. Son nətijədə iqtisadi artım problemlərinin öyrənilməsi həllədiji dərəjədə keçid dövrü iqtisadiyyatının fəaliyyətinin qanuna uyğunluqları və xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur.

Ən mühüm problemlərdən biri də ondan ibarətdir ki, jari problemlərin təzyiqi altında həyata keçirilən iqtisadi siyaset respublikamızın iqtisadi müstəqilliyinə, iqtisadi təhlükəsizliyinə və perspektivdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan makroiqtisadi məqsədlərin həyata keçirilməsinə, nəinki, xələl gətirməsin, əksinə onların daha yaxşı reallaşdırılması üçün maddi bazanın yaradılmasını təmin etsin.

Hazırkı şəraitdə respublikamızın müstəqil dövlətə çevrilməsi nətijəsində, onun xariji iqtisadi əlaqələrinin xarakteri, prinsipləri və meyarları əsaslı surətdə dəyişmişdir. Müasir şəraitdə, Azərbaycanın dünya bazarına sərbəst çıxmaq və kapitalların beynəlxalq hərəkətinə birbaşa müstəqil surətdə qoşulmaq imkanı əldə etmişdir. Odur ki, indiki şəraitdə xariji

iqtisadi əlaqələrin saldosu və xarakteri iqtisadi artımın surətini və keyfiyyətini müəyyən edən mühüm bir amilə çevrilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kifayət qədər iqtisadi potensialın mövjudluğu hələ onun avtomatik reallaşdırılmasını, başqa sözlə, iqtisadi inkişafın yüksək səviyyəsini birbaşa təmin etmir. İqtisadiyyatda vaxtaşırı olaraq baş verən dəyişikliklər, son nətiyədə mövjud texnologiya ukladın dəyişilməsinə səbəb olur. Bu zaman baza sahələrində baş verən elmi-texniki yeniliklər, istehsalın miqyasının kəskin artmasına səbəb olmaqla yanaşı, eyni zamanda iqtisadiyyatın strukturunu təkmilləşdirilməsini də stimullaşdırır. Bu da öz növbəsində iqtisadi inkişafın dalğavari hərəkətinə səbəb olur.

XX əsrin 70-jı illərdə BMT (Stokholmda 1972-jı il) dünya birliyi qarşısında yeni bir istiqaməti davamlı inkişaf yolunu müəyyənləşdirdi. Daha sonra 1992-jı ildə Rio-de Caneyroda qlobal, regional və ekoloci problemlərin birgə həlli problemi irəli sürüldü və nəhayət 2002-jı ilin sentyabr ayında Yohannesburqda ümumdünya sammitində davamlı inkişafı təmin etmək üçün qlobal problemlərin həlli üzrə birgə fəaliyyət planı qəbul edildi.

BMT təlimatında «davamlı inkişaf» dedikdə, elə inkişaf başa düşülür ki, bu günü problemlər həll edilərkən, gələjək nəsillərin mənafeyinə ziyan gətirilmir. Əlbəttə problemin bu jür xarakterizə edilməsi onun mahiyyətini tam dərk etməyə imkan vermir.

Bu baxımdan «davamlı inkişaf» problemi bərpa olunan resurslardan səmərəli istifadəni, başqa sözlə, gələjəkdə onun kifayət həjmdə təkrar istehsalını xarakterizə edən «davamlı istifadə» anlayışında nəzərdə tutulan məsələlərlə birgə həllini tələb edir. Həm də davamlı inkişaf iqtisadi sosial, ekoloci problemlərin müxtəlif səviyyələrdə birgə həllini tələb edir. Deməli, «davamlı inkişaf» iqtisadi artımın hər bir konkret halda iqtisadi sistemin potensial imkanlarının üstələməsini qəbul etmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövjud problemlərin konkret həlli istiqamətləri BMT-nin davamlı mövjudluq strategiyasında öz əksini tapmışdır. Biz tədqiqat gedişində həmin istiqamətləri ümumbəşəri bir problem kimi qəbul etməklə yanaşı keyfiyyət baxımından qiymətləndirərkən, ölkəmizin qarşısında duran kəskin problemlərə üstünlük verəjəyik.

İqtisadi artımın təmin edilməsində ayrı-ayrı amillərin rolü müxtəlif elmi məktəblərin nümayəndələri tərəfindən eyni mənalı qiymətləndirilmir. Belə ki, Keynsçilər milli məhsulların artımını təmin etmək üçün məjmu xərjləri artırmağı təklif edirlər. Bu isə öz növbəsində faiz dərəjəsini aşağı salmaq yolu ilə investisiyanın stimullaşdırılmasını tələb edir. Bunun əksinə olaraq, «təklif iqtisadiyyatı» təliminin isə vergini azaltmaq yolu ilə investisiyanı stimullaşdırmağı məqsədə uyğun hesab edirlər. Əgər iqtisadi inkişaf yollarına dair bu təlimlərə daha

geniş miqyasda nəzər yetirsək, onda məlum olur ki, əslində onların biri, heç də digərini istisna etmir. Sadəjə olaraq, keyns məktəbinin nümayəndələri öz tədqiqatlarında qısamüddətli məqsədləri, «təklif iqtisadiyyatı»nın tərəfdarları isə tədqiqatlarında uzunmüddətli məqsədlərin reallaşdırılmasını əsas götürürlər. Respublikamızın bu günü reallığı uzunmüddətli məqsədli bu gün nəzər almağa və reallaşdırmağa imkan verməsə də, çalışmaq lazımdır ki, jari sabitləşmə və böhrandan çıxış tədbirləri gələjəkdə uzunmüddətli məqsədlərin reallaşdırılmasına xələl gətirməsin və mümkün qədər gələjək inkişafın maddi zəminin yaradılmasına xidmət etsin.

Qeyd olunan, bütün bu amillərin əməli tətbiqi və onların sosial-iqtisadi nətijələrinin təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, jəmiyyətdə həyata keçirilən texniki və texnologiya yeniliklər son nətijədə iqtisadi artımın və sistemin dalğavarı inkişafına səbəb olur.

İqtisadi artımın keyfiyyətinin təmin edilməsinin ən mühüm şərtlərindən biri də ümumi müvazinətin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bir iqtisadi kateqoriya kimi müvazinət anlayışı, hər şeydən əvvəl iqtisadi imkanların ijtimai məqsədlərin yerinə yetirilməsi dərəjəsinə uyğunluğunu nəzərdə tutur. Hər hansı bir konkret dövrdə iqtisadi inkişafın xarakteri və jəmiyyətdə üstün tələblər dəyişdiyinə görə resurslara olan tələbat da dəyişir ki, belə bir şəraitdə də müvafiq olaraq yeni yaranan tarazlığı təmin etmək üçün yeni proporsiyalar formalaşmalıdır.

Jəmiyyətdə əsaslı islahatlar aparıldığı, siyasi sabitliyin pozulduğu, həmçinin təbii fəlakətlər baş verdiyi dövrdə ümumi müvazinət daha sürətlə keçirilir. Bunula yanaşı, iqtisadiyyatda müvazinətin təmin edilməsi ölkənin onun iqtisadi resurslarından mümkün qədər səmərəli istifadə olunması ilə gələjək inkişaf üçün müvafiq ehtiyatların saxlanılmasını da nəzərdə tutur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi tarazlığın təmin edilməsi daha çox istehsalın ümumi strukturunun istehlakın quruluşuna uyğunlaşdırılmasını təmin edir. İqtisadi müvazinət nəzəriyyəsinin öyrənilməsi eyni zamanda mühüm əməli əhəmiyyəti kəsb edir.

Bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedən respublikalarda təkrar istehsalın xarakterinin dəyişməsi, əmək bölgüsü və kooperasiyanın vəziyyəti, habelə, iqtisadiyyatın başlıja proporsiyalarının nisbəti və dinamikasının kəskin dəyişməsi, kecid mərhələsində mövjud olan qeyri-sabit ijtimal münbit iqtisadiyyatın müvazinətinin daha çox inzibati amillərlə tənzimlənməsini obyektiv zərurətə çevirir. Əks təqdirdə bu problemləri bazar münasibətlərinin həll edəjəyinə ümid bəsləyib gözlənilməsi iqtisadiyyatı bərbad vəziyyətə salmaqla, əhalinin qısamüddətə normal həyat şəraitinin pozulmasına gətirib çıxartdı.

İnzibati-amirlik sistemindən bazar sisteminə kecid mərhələsində olan respublikamızda iqtisadiyyatda müvazinətin

yaradılması bazar və inzibati tənzimləmə mexanizmlərinin qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda tətbiqini bir çox hallarda isə mövjud konkret sosial-iqtisadi şərait və milli reallıqlar bir çox hallarda qeyri-adi, bəzər də fövqəladə tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb edir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində uzunmüddətli iqtisadi artımın təmin edilməsində milli iqtisadiyyatın inkişafının idarə olunmasının bazar və qeyri-bazar əsaslarının optimal nisbətini gözlənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan keçid mərhələsində inkişafın planlaşdırılması prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. «İnkişafın planlaşdırılması» anlayışı qərb ədəbiyyatına 60-jı illərdə daxil olmuşdur. Doğrudur, həmin dövrlərdə keçmiş sosialist ölkələrində və kapitalist dövlətlərində inkişafın planlaşdırılması anlayışı müxtəlif jür başa düşülür. Lakin, son illərdə bazar sistemini dünyada hökmran iqtisadi sistemə çevrilməsi inkişafın planlaşdırılması anlayışının mahiyyətinə də əsaslı təsir göstərmişdir. Belə ki, həmin nəzəriyyələrə görə inkişafın planlaşdırılmasında başlıja məqsəd, inkişafa mane olan mürəkkəb təşkilatı – hüquqi strukturları mərhələ-mərhələ tədrijən aradan qaldırmaqla, təkmilləşdirmə əsasında sabit iqtisadi artıma və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Aydındır ki, azad rəqabətin fəaliyyəti və mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi şəraitində həyata keçirilən iqtisadi artım bir qayda olaraq, əmtəə və xidmətlərin kəmiyyət

artımı ilə yanaşı onların yüksək keyfiyyətinin təmin olunmasını nəzərdə tutur. Əks təqdirdə, istehsalçılar rəqabətə davam gətirə bilmədiklərinə görə müflisləşib sıradan çıxarlar. İnkişafın planlaşdırılması tədbirlərinin reallaşdırılmasında başlıja problem iqtisadi proseslərin həllində institutsional dəyişikliklərin mərhələləyi və təkamülü prinsiplərinin gözlənilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi inkişaf çox amilli, ziddiyətli və əməli jəhətdən ölçülməsi çətin olan mürəkkəb bir prosesdir. Bütün bunları nəzərə alaraq, iqtisadçılar iqtisadi artımın dinamikasını əmtəə və xidmətlərin həjminin dəyişməsini xarakterizə edən göstərijilərdən birinin timsalında təhlil edirlər. Onu göstərmək vajibdir ki, iqtisadi artımın sürətli, sıfır və hətta mənfi səviyyəsi iqtisadiyyatın qənaətbəxş inkişafı və yaxud da böhran vəziyyətində olması haqqında tam fikir yürütməyə imkan vermir. Misal üçün, quruluş irəliləyişləri nətijsində ölkədə bir qrup məhsulların istehsalının azalması və müvafiq surətlərdə digərlərinin artması şəraitində onların dinamikası iqtisadi inkişafın xarakterinə uyğun gəlməyə bilər. Bu prosesə milli məhsulun fond, material və əmək tutumunun müxtəlif istiqamətdə dəyişməsi həllədiji təsir göstərir.

Sonda belə bir nətijəyə gəlirik ki, müstəqillik əldə etmiş və yeni iqtisadi sistemə keçid ərəfəsində olan respublikamız üçün bütün bu problemlərin nəzəri jəhətdən tədqiqi və onun dövlətin iqtisadi siyasətində nəzərə artması mühüm əhəmiyyət

kəsb edir. Lakin, burada nəzərə alınmamalıdır ki, məlum nəzəri dünya inkişaf modelləri nə qədər əhəmiyyətli olsa da, son nətijədə həmin prinsiplərin səmərəli reallaşdırılması onların iqtisadi sistemin konkret reallıqlarını, maddi mənafelərini nə dərəjədə nəzərə almasından çox asılı olajaqdır.

Respublikamızın iqtisadiyyatı sabit artım mərhələsinə daxil olması, sosial-iqtisai, demoqrafik, ekoloci problemlərinin dinamik tarazlığına istiqamətlənən yeni tipli milli iqtisadiyyatın yaradılmasını tələb edir.

XX əsrin 70-ji illərində məşhur «roma klubu»nun üzvləri «İnkişafın həddi» konsepsiyasını irəli sürəndə bir çoxları belə hesab edirlər ki, artıq tərəqqi haqqında düşünmək qeyri-mümkündür, çünki, dünyada artmaqda olan əhali üçün ərzaq məhsulları kifayət etməyəjəkdir. Sonralardan təklif olunan inkişaf modellərində dünya vahid bir sistem kimi deyil, ayrı-ayrı qrup ölkələrin məjmusu kimi nəzərdən keçirildir. Bu nəzəriyyələrə görə donor ölkələrinin zəif inkişaf etmiş ölkələrə yardımı nətijəsində dünyada ölkələrin inkişaf səviyyəsində fərq azalajağı gözlənilirdi. Lakin, dünya iqtisadiyyatının sonrakı inkişafı bu proqnozların yanlış olduğunu sübut etdi.

Bu gün dünya iqtisadiyyatında türk dilli respublikalar müəyyən yer tutur. Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmenistan və s.

90-jı illərdə SSRİ-nin dağılması nətijəsində yaranan bu ölkələr (Türkiyə istisna olmaqla) özlərinin təbii-mineral ehtiyatlarına və əlverişli geojoqrafi mövqeyinə görə tədrijən dünyada baş verən integrasiya proseslərində mühüm rol oynamaya başlamışlar. Bu gün dünya ÜDM-nin 1,44%, sənaye məhsulunun 1,29% verən 6 müstəqil dövlətin rolu görünür yaxın gələcəkdə xeyli artıqdır. Xüsusən, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmenistanın neft-qaz istehsalının artmasına, Özbəkistanın polimetal yataqlarının mənimsənilməsi və təsərrüfat məhsullarının çoxaldılmasına güjlü xariji sərmayə qoyuluşunun kəskin artması dediklərimizə əyani misal ola bilər. Bir jəhəti də nəzərdən almaq olmaz ki, 33 ölkəni əhatə edən böyük «İpək yolu»nun əsas hissəsi bu ərazidən keçəjəkdir. Hesablamalara görə dünyanın kəşf edilmiş qeyri neftli-qazlı sahəsinin təxminən 6,6% bu ölkələrin payına düşür. Doğrudur, dünya tarixi təjrübəsi göstərir ki, zəngin təbii sərvətlərə malik ölkələrin iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrin güjlü təzyiqinə məruz qalmışlar. Qeyd olunan, ərazijə qonşu türkdilli ölkələrin sağlam siyasi, iqtisadi əməkdaşlığı onların inkişafında mühüm amil rolunu oynaya bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrдə bazar iqtisadiyyatı yolu ilə ölkələr, iqtisadi inkişafda daha bütün nailiyyətlər əldə etmişlər. Lakin, hər hansı halda iqtisadi artımın hərəkətveriji qüvvələri təhlil edilərkən, bu prosesə təsir göstərən daxili, xariji, eyni zamanda obyektiv və subyektiv amillər, tarixi şərait

və s. nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə, hər hansı bir konkret ölkədə uzun bir dövr ərzində iqtisadi artıma nail olunmasında obyektiv amillərlə yanaşı, müstəsna rol həmin dövrdə dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin bu tələblərə javab verməsindən asılıdır.

Keçid ilkin mərhələsində respublikamızda iqtisadiyyatın ilkin bölməsinin (həllədiji sənayenin) xüsusi çəkisi yüksəlmiş, emal sənayesinin xüsusi isə müvafiq surətdə aşağı düşmüştür. Bu baxımdan yaxın gələjək üçün respublikamızda işlənən inkişaf konsepsiyasının ana xəttini birinjinin rifahının təmin edilməsi ilə yanaşı, emal sənayesinin inkişafına həllədiji əhəmiyyət verilməlidir. Digər tərəfdən, ÜDM-in strukturunda emal sənayesinin xüsusi çəkisinin artırımadan respublikamızda normal və səmərəli təkrar istehsal prosesini yaratmaq, inkişaf etdirmək, məşğulluğu, sosial problemlərin həllini təmin etmək və ən başlıjası isə respublikamızı uzunmüddətli, sabit dinamik inkişaf edən bir ölkəyə çevirmək mümkün deyildir. Bu baxımdan yaxın gələjək üçün ən başlıja məqsəd ilkin mərhələdə hasilediji sənayesinin inkişafından yaranan texniki, maliyyə və digər imkanları emalediji sənaye sahələrinin inkişafının «lokomotivinə» çevirməkdən ibarətdir.

Ümumən, son illərdə respublikamızda sosial-iqtisadi inkişafın faktiki materiallar və bu proseslərin rəsmi dövlət sənədlərində qiymətləndirilməsi əsas götürülərək araşdırılması

keçid mərhələsində onu aşağıdakı mərhələlərə bölməyi imkan vermişdir.

I mərhələ. İqtisadi artımın və investisiyanın artım sürətinin güjlənməsi və ÜDM-in sürətlə artması (böhrandan sonra, ümumiyyətlə əksər dünya sahələrində belə hal müşahidə olunur). Çünkü, keçidin ilkin mərhələsində istehsalın həjmi o qədər aşağı düşmüştür ki, istehsalın artımında kiçik bir irəliləyiş, nisbətən yüksək artımla müşahidə olunur (başqa sözlə, artımın hər elmtutumu çox az olur). Həm də, sabitləşmə mərhələsində istifadəsiz yatıb qalmış iqtisadi potensialın hərəkətə gətirilməsi, maliyyə-kredit sahəsində yaradılması və digər tədbirlər tez bir zamanda özünü biruzə verir. Bu mərhələdə Azərbayjanda investisiya, xüsusən neft sənayesində çox sürətlə artmışdır.

II mərhələ. İqtisadi inkişafın sürəti müəyyən dərəjədə sabitləşir, iqtisadi nisbət daha çox iqtisadi artımın kəmiyyətindən onun keyfiyyətinin təmin edilməsinə yönəldilir.

III mərhələ. İlkin iki mərhələdə yaradılmış maddi-texniki, maliyyə resursları, Azərbayjanın dünya iqtisadiyyatına qovuşması prosesinin güjlənməsində, konyunkturaya uyğunlaşmasına, rəqabət imkanlarının artması, iqtisadi sosial yönümünün güjlənməsinə səbəb olur (görünür, bu da respublikamızda sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının formallaşmasına mühüm təkan verə bilər).

Belə ki, iqtisadi sistemin transformasiyasına sinergetik yanaşma belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, keçid iqtisadiyyatı tarixi inkişafın «özəyi» kimi nəzərdən keçirilərək iqtisadi inkişafın aşağı səviyyəsindən yüksək səviyyəsinə keçid kimi qiymətləndirilməlidir. Bu zaman ən başlıja jəhət iqtisadi artımın keyfiyyətini təmin etmək üçün inzibati – amirlik sistemindən, iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasına əsaslanan bazar iqtisadiyyatına keçid addım ba addım təkamül yolu ilə makroiqtisadiyyatın yeni, mürəkkəb bazar strukturlarını, institutlarını yaratmaqla, tədrijən keçirilməsindən ibarətdir.

1.2. Milli iqtisadiyyatın inkişafında gömrük siyasetinin rolu və onun təkamülü

Dünya ölkələrinin tarixi inkişaf təjribəsinə əsaslanaraq beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi və beynəlxalq ticarətin çoxillik inkişaf tarixinə nəzər salsaq, görərik ki, azad ticarət həyata keçirilməklə beynəlxalq ixtisaslaşmanın ortaya çıxardığı bütün üstünlüklərdən faydalanaq mümkündür. Lakin, tam sərbəst xarici ticarət yalnız nəzəri cəhətdən mümkündür. Təcrübədə isə dövlətlər xarici ticarətə bu və ya digər şəkildə müdaxilə edirlər. Bu isə xarici iqtisadi siyasetin mühüm tərkib hissəsi olan gömrük siyasetinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Gömrük siyaseti dövlətin xarici ticarət dövriyyəsinin gömrük sərhəddindən mal və nəqliyyat vasitələrinin uyğun

gömrük rejimləri müəyyən edilməsi vasitəsilə keçirilməsinin dövlət tənzimlənməsi üzrə məqsədyönlü fəaliyyət istiqamətlərini təyin edir. Onun əsas vasitəsini gömrük – tarif sistemi təşkil edir. Gömrük tarifləri gömrük rüsumu alınan malların sistemləşdirilmiş siyahısından ibarətdir.

Beynəlxalq ticarət təcrübəsində azad ticarətin həm bütövlükdə dünya iqtisadiyyatında, həm də ayrı – ayrı ölkələrə bir çox faydalara bəxş etdiyi halda gömrük rüsumlarından istifadənin səbəblərini araşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Gömrük tariflərinin tətbiqi ölkənin ümumi iqtisadiyyatında, xüsusən də xarici iqtisadi fəaliyyətində bəzən mənfi nəticələr doğursa da, olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir və istər azad ticarət, istərsə də proteksionist ticarət siyasəti həyata keçirən ölkələrdə də onun tətbiqi labüddür.

Gömrük tariflərinin tətbiqinin ölkə iqtisadiyyatına, o cümlədən xarici iqtisadi fəaliyyətə (XİF) nə kimi təsirlər göstərdiyi və hansı nəticələrə gətirib çıxardığı barədə iqtisadçılar bir çox qənaətə gəlmışlər.

Gömrük tariflərinin tətbiq olunmasının mənfi və müsbət cəhətlərini təhlil edərək amerikan iqtisadçısı P.X.Lindert aşağıdakı nəticələrə gəlir:

1. Gömrük tarifləri ticarət edən ölkələrdə, o cümlədən onun təşəbbüsçüsü olan ölkədə rifah səviyyəsini çox vaxt aşağı salır.

2. Bir qayda olaraq tariflərin qoyulması ilə əldə edilən nailiyyətlərə başqa yollarla, özü də daha yaxşı nəticələrə nail olmaq mümkündür.

3. Sərbəst ticarət siyasetindən kənara çıxmaq işə aşağıdakı hallarda özünü doğruldur:

a) “Optimal tarif”dən istifadə olunduqda: əgər ölkə hər hansı bir malın dünya qiymətinə təsir göstərə bilirsə, tarifin elə bir səviyyəsini tapmaq olar ki, ölkə xalis mənfəət əldə etsin;

b) tarif ən optimal qərar kimi qəbul olunduqda: yəni, əgər ölkə iqtisadiyyatında daxili həll olunmaz problemlər mövcuddursa, tarifin tətbiqi bəzən mövcud iqtisadi passivlikdən faydalı ola bilir;

c) ayrı – ayrı xalis xarici ticarət problemləri həll edildikdə, bəzən gömrüklərin tətbiqi başqa iqtisadi tədbirlərdən daha səmərəli olur;

d) gömrük rüsumları idxalatla rəqabət aparan istehsalçılar üçün həmişə sərfəlidir, baxmayaraq ki, millətin ümumi rifah hali səviyyəsi bu zaman aşağı düşür.

Hər hansı bir ölkədə tariflərin doğurduğu iqtisadi nəticələri istər makroiqtisadi baxımdan, istərsə də bu və ya digər mal və yaxud da məlum bazar üçün araşdırıb meydana çıxarmaq mümkündür. Bu nəticələri daha aydın anlamaq üçün mühakimələrimizi yalnız bir mal üzərində aparaq. Bu zaman fərz edək ki, zövqlər, digər malların qiymətləri, istehlakçı

gəlirləri, texnologiya və istehsal xərclərinə təsir edən amillər sabit qalır.

Fərz edək ki, idxala qoyulan gömrük tarifi malın ölkə daxilindəki qiymətini vergi miqdarı qədər yüksəldir. Onda gömrük vergisinin tətbiqi nəticəsindən daxili qiymətlərin yüksəlməsi istehsalı tətbiq edəjək və daxili istehsal inkişaf edəjəkdir. Bütün bunların nəticəsindən isə idxalin həjmi müvafiq surətdə azalajaqdır.

Gömrük tariflərinin tətbiqinin bir nəticəsi də istehlakçılara olan təsirdən ibarətdir. Belə ki, onun tətbiqindən ilk növbədə istehlakçılar ziyan çəkə bilər. İstehlakçıların xarici malları satın alması onu göstərir ki, onlar məhz bu mallara üstünlük verirlər. Lakin, gömrük tariflərinin qoyulması ilə əlaqədar olaraq istehlakçılar bu malların alınmasına daha çox pul sərf edəcəklər və yaxud onlardan az miqdarda satın almağa məcbur olacaqlar. Ona görə də tariflər istehlakı məhdudlaşdırır. İstehlakın azalması idxal olunan malın tələb elastikliyinə təsir göstərir və idaxlı da azaldır. İstehlakın azalması isə əhalinin rifah səviyyəsinə mənfi təsir göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, idxal mallarının qiymətinin artması, son nəticədə yerli malların da qiymətinin artmasına səbəb olur.

Gömrük tariflərinin himayəçilik rolü. Gömrük vergilərinin idxal mallarının daxili qiymətlərini artırması yerli istehsalçıları xarici rəqabətdən qoruyaraq istehsalın genişlənməsi üçün şərait yaradır. Bunun nəticəsində daxili

istehsalın miqdarı xeyli artırır. İstehsalçılar maddi və mailyyə ehtiyatlarını iqtisadiyyatın başqa sahələrində çıxararaq yüksək qiymətlərlə rəqabətə davam gətirə biləcəkləri bu sahəyə kapital qoya biləcəklər.

Lakin, müasir iqtisadçıların əksəriyyəti hesab edirlər ki, sərbəst ticarətin maddi faydaları daha çoxdur. Himayəçilik milli istehsalçılara rəqabət təzyiqini azaldır və son nəticədə istehsalın səmərələliyini də azaldır, məhdud mənbələrin israfçılığına yol açır. Çünkü, hər bir vahid istehsal artımı daha yüksək real istehsal xərcləri ilə başa gəlir. Bundan başqa əgər himayəçilik siyasəti uzun müddət birtərəfli qaydada izafî tətbiq edilərsə, izafî qorunan müəssisələr gömrük divarları arasında istehsalın məhsuldarlığının artırılması qayğısına qalmır, onların yeni və ən yeni texnologiyanın tətbiqinə marağı azalır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, idxal ilə rəqabət vəziyyətində olan mal istehsal edən istehsalçılar tarifin tətbiqindən o zaman udurlar ki, tarif real olaraq idxalı azaltmış olsun. İstehlakçıya idxal mali nə qədər baha gəlirsə, o, bir o qədər çox yerli mala üz tutur. Bu zaman isə yerli istehsalçılar həm daha çox mal satışından, həm də yüksək qiymətlərdən faydalayırlar.

Lakin, ümumi ölkə miqyasında götürülərsə, tarif tətbiqindən istehlakçıların itikisi yerli istehsalçıların əldə etdiyi mənfəətdən daha çoxdur. Çünkü, istehsalçılar yalnız yerli malların qiymətinin artmasından mənfəət əldə etdikləri halda,

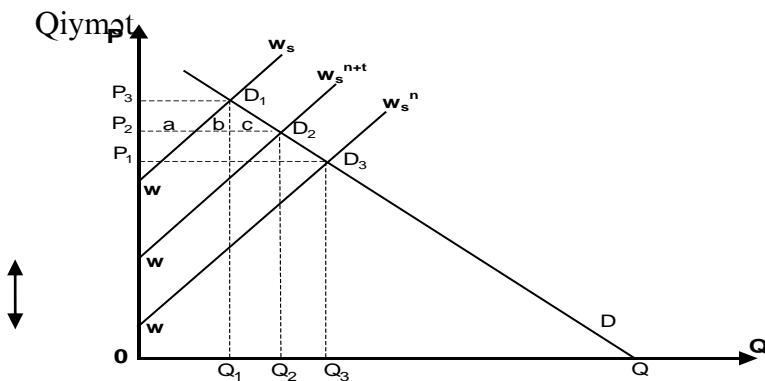
istehlakçılar həm yerli, həm də xarici malları yüksək qiymətlə satın almağa məcburdurlar.

Gömrük tarifləri dövlətin gəlir mənbəyi kimi. Tarifin idxalatçı ölkədə iqtisadi nəticələri yalnız istehsalçı və istehlakçıların vəziyyətinə təsiri ilə bitmir. Gömrük qadağanedici olmadıqda o, dövlətə gəlir gətirir və dövlətin mühüm gəlir mənbələrindən birini təşkil edir. Gömrük gəlirindən daxil olan verginin ümumi miqdarı idxal edilən malın miqdarının mal vahidinə qoyulmuş vergi məbləğinə vurulması yolu ilə hesablanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya ölkələrində “Optimal” gömrük tarifləri nəzəriyyəsi geniş yayılmışdır. Klassik xarici ticarət nəzəriyyəsi “optimal” gömrük tariflərinin tətbiq edilməsi ilə “sərbəst ticarət” ideyasından müəyyən qədər kənarlaşmağı mümkün hesab edirlər. Bunun mahiyyəti budur: əgər ölkə kifayət qədər böyükdürsə, o, idxal olunan malların qiymətini bu mallara olan tələbi azaltmaqla aşağı sala bilər. Bu halda həmin ölkə “ticarət şərtlərini” yaxşılaşdırmaq, yəni xarici satıcıları qiymətləri aşağı salmağa məcbur etmək üçün gömrük tarifləri qəbul edə bilər. Təcrübədə belə hal istehlakı az elastiliklik səviyyəsinə malik olan kənd təsərrüfatı malları üçün xarakterikdir.

Bu halda xarici satıcı idxal rüsumu tətbiq edildikdən sonra mühüm ixracat bazarını itirməmək üçün qiymətləri aşağı salmağa məcbur olur.

Belə vəziyyət “Masler paradoksu” adlanır və aşağıdakı qrafikdə öz əksini tapmışdır.

Qrafik 1.

Qrafikdə $\Theta\Theta_s$ xətti gömrük tarifi tətbiq edilənədək bazarda mala olan təklifin dinamikasını göstərir; $\Theta\Theta_s^n$ xətti T tarifi tətbiq edildikdə bazarda təklifin vəziyyətini göstərir ki, bu zaman xarici satıcı bazarı itirməkdən qorxaraq T tarifinin miqdardından çox, yəni P_1P_2 qədər aşağı saldılar; $\Theta\Theta_s^{n+t}$ xətti tarif tətbiq edildikdən sonra mal təklifini əks etdirir. Q_1 , Q_2 , Q_3 parametri alınan malların müvafiq miqdarını, DD₁ xətti isə qiymətdən asılı olaraq idxal malına olan tələbi göstərir.

Qrafikdən göründüyü kimi, qiymətlər aşağı düşdükcə istehlakçı məsrəflərinin həcmi satışın ümumi həcminin Q_1 – dən Q_2 – yə qədər birgə artması $P_3D_1Q_1O$ dördbucaqlısı əvəzinə $P_2D_2Q_2O$ dördbucaqlısının sahəsi ilə müəyyən ediləcək, istehlakçı faydası isə “a” dördbucaqlısı və “b” və “c” üçbucaqlısı miqdarında olacaqdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ixracatçıların qiyməti aşağı salması üçün əsas şərt idxal edən və gömrük rüsumunu artırın ölkədə istehlakın böyük həcmidə olmasına.

Gömrük rüsumunun real himayəcilik səviyyəsi. Hər hansı bir mala qoyulan gömrük tarifi yalnız həmin mali istehsal edən firmaları himayə etmir. O, həmçinin həmin firmada işləyən fəhlə və qulluqçuların gəlirlərini himayə edir.

İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində gömrük tarifləri elə qurulur ki, vergiyə cəlb olunma səviyyəsi malın emalı dərəcəsi artdıqca çoxalır. Məsələn, emal olunmamış xam pambıq emalında gömrük rüsumu qoyulmadığı halda pambıq parça ipliyi üçün bu tarif 7-9%, hazır məhsul üçün isə 20% səviyyəsində ola bilir.

Bununla da hər hansı bir ölkənin pambıq – parça məmulatı istehlakçısı rüsumsuz xarici pambıq satın alaraq real müdafiə səviyyəsinə malik olur ki, bu da gömrük rüsumunun nominal miqdardından xeyli çoxdur. Təcrübədə bu miqdar rüsumsuz və ya rüsumla idxal olunan xammalın xüsusi çəkisi nə qədər yüksəkdirsə, bir o qədər çox olur. Gömrük müdafiəsinin real səviyyəsi aşağıdakı formula ilə müəyyən edilir:

$$q = \frac{a_1 t_1}{t - a_1}$$

Burada : t – son məhsul idxalına qoyulan gömrük rüsumunun nominal səviyyəsi;

a₁ – gömrük rüsumu olmadığı halda son məhsulun qiymətində idxl olunan xammal dəyərinin payı;

t₁ – idxl olunan xammala qoyulan nominal tarif.

Formuladan aydın olur ki, müdafiə səviyyəsi yalnız xammal və hazır məhsula qoyulan rüsumun fərqi artdığı halda yüksəlmir. O, həmçinin malın emal səviyyəsi azaldıqca da artır. Şübhəsiz, inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin belə siyaseti xammal ixrac edən inkişaf etməkdə olan ölkələrin ziyanıdır.

70 – ci illərdə aparılmış hesablamalar Avropa İqtisadi Birliyi (indiki Avropa Birliyi), ABŞ və Yaponiyada emal olunan malların gömrük müdafiəsinin həqiqi səviyyəsini üzə çıxardı. Günümüzdə nominal və real tarif nisbətləri arasındaki fərqlər ciddi nəticələr doğurur. İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində ən aşağı nominal tariflər xammala, ən yüksək tariflər isə sənaye məhsullarına tətbiq edilir. Belə vəziyyətdə sənaye məhsullarına tətbiq edilən real tariflər isə daha yüksəkdir ki, bu da inkişaf etməkdə olan ölkələrin sənaye ölkələrinə hazırlıq ixrac etməsi yolunda maneçilikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzəriyyəcilər arasında “sərbəst ticarət” tərəfdarları üstünlük təşkil etsə də, bəzən siyasetçilər arasında “himayəçilik” tərəfdarları çoxluq təşkil edir. Bu zaman onlar himayəçilik siyasetini müdafiə etmək üçün adətən aşağıdakı arqumentləri irəli sürürlər:

Ölkə müdafiəsinin təmin edilməsi zərurəti. İqtisadi mahiyyətdən çox, hərbi – siyasi xarakter daşıyan bu arqument,

ölkənin müdafiəsini təmin etmək üçün lazımlı olan strateji material və malları buraxan sahələrin gömrük rüsumu ilə himayə olunması məqsədini güdür. Bu ideyanın tərəfdarları göstərirlər ki, qeyri – sabit dünyada hərbi – siyasi məqsədlər (özünü müdafiə) iqtisadi məqsədlərdən (dünya ehtiyatlarının səmərəli yerləşdirilməsi) yüksək olmalıdır. Təcrübədə bu siyasetin həyata keçirilməsi və ehtiyatların strateji sahələrin xeyrinə bölüşdürülməsi milli təhlükəsizliyin təminatını yüksəldir, lakin istehsalın səmərəliliyini azaldır.

Daxili məşğulluğun artırılması. Ölkə daxilində işçi yerlərinin sayını, xüsusən istehsalın durğunluq dövründə qoruyub saxlamaq məqsədilə də siyasetçilər bəzən bu və ya digər mal növlərinə rüsum qoyulmasını tələb edirlər. Bu tələb makroiqtisadi göstəricilərin təhlili nəticəsində meydana çıxır. Belə ki, məlum olduğu kimi, açıq iqtisadiyyatda məcmu məsrəflər = istehlak xərcləri + kapital qoyuluşları + dövlət məsrəfləri + xalis ixracat. Burada xalis ixracat ixracatla idxlət arasında olan müsbət fərqdir. Belə bir şəraitdə idxlətin azaldılması nəticəsində məcmu məsrəflərin artması gəlirlərin və məşğuliyyətin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olaraq ölkənin daxili iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir. Lakin, bu zaman başqa məsələləri də nəzərə almaq lazımdır:

1. Hər hansı bir məhsul növü üzrə idxlənin azalması məşğuliyyətin strukturuna təsir göstərsə də onun ümumi

səviyyəsini dəyişdirə bilmir, çünki məşguliyyət bir sahədə artsa da, o biri sahədə azalır.

2. Məlumdur ki, bütün ölkələr idxal məhdudiyyəti qoyduqda eyni zamanda müvəffəqiyyət qazana bilməzlər. Bir ölkənin ixracı o biri ölkə üçün idxaldır. Ona görə də idxalin məhdudlaşdırılması ilə məşguliyyət səviyyəsinin artırılması “qonşunu müflis etmək” siyasetidir.

3. Belə halda rüsumdan ziyan çəkən qonşu ölkə də cavab tədbiri görməyə məcbur olacaqdır. Bu isə ticarət sədlərinin yenidən artırılması kimi qorxulu meylin başlanmasına yol aça bilər.

Sabitlik naminə istehsalın diversifikasiyasının artırılması. Bu arqument belə bir müddəaya əsaslanır ki, yüksək ixtisaslaşmış iqtisadiyyatda (məsələn, Azərbaycanın neft iqtisadiyyatı və s.) gəlirlər dünya bazarında konyuktura görə gəlir dəyişmələrindən ciddi surətdə asılıdır. Ona görə də hesab olunur ki, sənayenin diversifikasiyasını (buraxılan məhsul çeşidlərinin sayının artırılması) təşviq etmək və xaricdən asılılığı azaltmaq üçün gömrük və ticarət sədlərinin qoyulması lazımdır. Bu yolla xarici siyasi və iqtisadi sarsıntılardan qorunmaqla daxili sabitliyin təmin olunması vacib hesab edilir.

İqtisadiyyatın yeni yaranmış sahələrinin qorunması. Ən çox istifadə olunan bu arqumentin mənası ondan ibarətdir ki, zəif inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın yeni sahələrini

müdafiə etmək üçün müvəqqəti tariflərin tətbiqi özünü doğruldur. Ona görə ki, həmin tariflər qüvvədə olduğu müddətdə yaradılan yeni sənaye sahəsi təcrübədə toplayana və istehsal xərclərini xarici mal ilə gömrüyün köməyi olmadan rəqabət mübarizəsinə davam gətirə biləcək həddə qədər azaldanadək idxali məhdudlaşdırır. Hesab olunur ki, bu himayəçilik növü yalnız həmin siyaseti yenidən inkişaf etməkdə olan ölkə üçün deyil həm də ümumiyyətlə dünya təsərrüfatı sistemi üçün faydalıdır. Bu zaman əsas məsələ tarifin müvəqqəti olması arqumentidir.

Müasir mərhələdə yeni texnologiyanın tətbiqi ilə yeni – yeni istehsal sahələrinin vaxtaşırı meydana gəlməsi həmin siyasetin gələcəkdə də həyata keçiriləcəyinə dəlalət edir. Bu siyasetdən yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələr deyil, bir sıra yüksək inkişaf etmiş sənaye ölkələri də (Yaponiya kimi) istifadə edir.

Həmin siyasetin əleyhinə aşağıdakı arqumentlər gətirilir:

1. Gömrük qanunlarını dəyişdirmək o qədər də asan olmadığı üçün müvəqqəti xarakter daşımaya bilər. Belə bir təhlükə qeyd olunur ki, gənc sahələr rentabelliyi təmin etmədən, gömrükdən əldə etdiyi mənfəətin bir hissəsini həmin qanunların saxlanması üçün rüşvət və s. şəkildə siyasi qüvvələrə sərf edə bilərlər.

2. Yeni yaranmış sahələrin müdafiəsi üçün digər iqtisadi tədbirlər (məsələn, birbaşa subsidiyalar) həyata keçirmək olar.

3. Tarif müdafiəsi heç də həmişə səmərli ola bilməz.

Gənc dövlətlərin dövlət gəlirlərinin qorunması zərurəti. İdxaldan vergi alınması sosial problemlər içində boğulan zəif inkişaf etmiş ölkələr üçün bu problemləri həll etmək məqsədilə həyata keçirildikdə özünü doğruldur. Milli gəliri zəif inkişaf etmiş bu ölkələrin çoxunda gömrük gəlirləri bütçə gəlirlərinin 1/4 ilə 3/5 – i (25 – 60%) arasında olur. Burada çox vaxt sosial problemlərin həlli iqtisadi səmərə məfhumundan üstün planda durur.

Himayəçi gömrük tarifinin tətbiqinə əks arqumentlər. Sərbəst ticarətin iqtisadi çıxəklənməyə yol açdığı, himayəciliyin isə əks nəticələr doğurduğu haqda aşağıdakı tarixi faktlar irəli sürürlür:

1. ABŞ konstitusiyası ayrı – ayrı ştatlara rüsum tətbiq etməyi qadağan edərək Amerikanı nəhəng azad iqtisadi zonaya çevirmişdir. İqtisadçılar ABŞ – in iqtisadi cəhətdən çıxəklənməsində bu məsələyə böyük əhəmiyyət verirlər.

2. XIX əsrin ortalarında Böyük Britaniyanın nisbətən azad beynəlxalq ticarət siyasəti yeritməsi onun sənayeləşməsində mühüm rol oynamışdır.

3. Avropa İqtisadi Birliyinin yaranması üzv ölkələr arasında gömrük rüsumlarının aradan qaldırılmasına yol açdı.

İqtisadçılar yekdil olaraq göstərirlər ki, bu son onilliklərdə Qərbi Avropanın sürətli inkişafında vacib amil olmuşdur.

4. 30 – cu illərin ortalarından dünyada gömrük sədlərinin azalma meyli xüsusən II dünya müharibəsindən sonra dünya iqtisadiyyatının sürətli inkişafına yol açmışdır.

5. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf yolunun təhlili göstərir ki, milli sənayeni müdafiə məqsədilə idxlə məhdudiyyətini geniş tətbiq edən ölkələrin iqtisadi inkişaf sürəti nisbətən zəif, açıq iqtisadiyyat siyasəti yeridən ölkələrinki isə yüksək olmuşdur.

Beləliklə, bütün deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, gömrük tariflərinin tətbiqi ölkənin ümumi iqtisadiyyatında, xüsusən də xarici iqtisadi fəaliyyətində bəzən mənfi nəticələr doğursa da, olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir və istər azad ticarət, istərsə də proteksionist ticarət siyasəti həyata keçirən ölkələrdə də onun tətbiqi labüddür.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra seçdiyi dövlət quruluşu və iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətləri ölkə iqtisadiyyatını xariji müdaxilənin zərərli təsirlərindən qorunmağa, milli istehsalı müdafiə etməyə qadir olan və bütövlükdə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edə biləjək orqanın yaradılmasını zəruri etdi. Keçid dövrünün ilk illərində müstəliq Azərbaycan dövlətinin idarəetmə sisteminin aparıcı elementlərindən biri – Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi yaradıldı. 1995-ci ildən başlayaraq

Azərbaycan Respublikası gömrük orqanlarının fəaliyyətində köklü dəyişikliklər baş verdi. Gömrük sistemi və infrastrukturunu yenidən quruldu, bütövlükdə gömrük işinin məzmununa yenidən baxıldı. İnkışaf etmiş ölkələrin gömrük təjribəsinin öyrənilməsi, beynəlxalq tələblərə javab verən gömrük qanunverijiliyinin yaradılması və tətbiqi, Azərbaycan Respublikası gömrük xidmətinin və gömrük əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi kimi mühüm prinsiplər bu yeniləşmənin əsasını təşkil etdi.

Təşkilati tədbirlərlə bir vaxtda dövlətin gömrük siyasəti də formalaşdırıldı. Dövlətin gömrük siyasətinin başlıja məqsədi ölkədə güjlü gömrük sistemi yaratmaq idi.

Azərbayjan dövləti keçid dövrünün ilk illərində respublikada güjlü gömrük sisteminin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirdi və buna qısa bir zamanda nail oldu.

Gömrük sistemi – ümumi anlayış olub, yalnız gömrük siyasətini həyata keçirən dövlət və digər ijra hakimiyəti strukturları deyil, habelə onların fəaliyyət formalarıdır.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin hazırda həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsini gömrük siyasəti təşkil edir.

Gömrük siyasəti – Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisində gömrük nəzarəti və mal dövriyyəsinin daha səmərəli tənzimlənməsi, daxili bazarın qorunması, milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması, dövlətin iqtisadi siyasətindən

irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi, habelə beynəlxalq normalara uyğun gömrük işinin aparılmasıdır. Gömrük işinin hüquqi əsasını şərti olaraq 3 yerə bölürlər: konstitusiya normaları, gömrük işini tənzimləyən qanunlar, jari normativ-hüquqi aktlar.

Azərbaycan Respublikasında gömrük işini və gömrük siyasetini dövlət gömrük Komitəsi həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının gömrük siyaseti müasir mərhələdə iqtisadiyyatın, maliyyənin, ümumi şəkildə desək, dövlətin daxili və xarici iqtisadi fəaliyyətinin əsasını təşkil etdiyindən bu siyasetin düzgün həyata keçirilməsi Respublikamızda aparılan iqtisadi islahatlarla sıx surətdə bağlıdır. Yəni müxtəlif inkişaf mərhələlərində gömrük siyaseti dəyişikliklərə məruz qalsa da onun əsas məzmunu olan dövlətçilik həmişə öz mahiyyətini saxlamışdır.

Müasir mərhələdə gömrük siyasetinin əsas xüsusiyyəti yeni iqtisadi münasibətlərə kecidlə əlaqədar olaraq onun forma və məzmununda yeniliklər edilməsi, tarixən qazanılmış müsbət keyfiyyətlərin qorunub saxlanması və beynəlxalq təjribənin nailiyyətlərindən istifadə olunması əsasında təkmilləşdirilməsidir.

Jömrük siyasetinin məqsədi xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin gömrük mexanizmini hərəkətə gətirən və dövlət büджəsinin gəlir hissəsində əhəmiyyətli yer tutan rüsum

və yiğimların toplanmasını təmin edən strateci məsələlərin həyata keçirilməsidir.

Gömrük siyasətinin inkişafı xariji iqtisadi fəaliyyətin tənzimləmə mexanizminin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması və milli iqtisadiyyatın maraqlarının dünyəvi qaydalar nəzərə alınmaqla müdafiəsi ilə bağlıdır.

Milli iqtisadiyyatı xariji mənfi təsirlərdən qorumaq, eyni zamanda daxili bazara keyfiyyətsiz malların idxalının qarşısını almaq məqsədilə hərtərəfli düşünülmüş tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Gömrük siyasətinin başlıja vəzifəsi – Azərbaycan dövlətinin iqtisadi maraqlarının və təhülkəsizliyinin təmin edilməsidir. Qaçaqmalçılıq, gömrük qaydalarının və vergi qanunverijiliyinin pozulması hallarına qarşı mübarizə aparılması, narkotik vasitələrin, silahların, Azərbaycan xalqının bədii və arxeoloci sərvətlərinin, eləjə də intellektual mülkiyyətin, nadir fauna və flora nümunələrinin qeyri-qanuni daşınmasının qarşısının alınması hüquq-mühafizə fəaliyyətinin prinsipial müddəalarını əsas tutan gömrük orqanlarının ən ümdə vəzifəsidir.

Gömrük siyasətinin hüquq-mühafizə sahəsində səmərəliliyinin göstərijisi qaçaqmalçılığın ijtimal təhlükəli mütəşəkkil formaların sistemli şəkildə aşkar edilməsi və qarşısının alınmasıdır.

Bu siyasetin dövlətin iqtisadi maraqlarının qorunmasına yönəldilmiş əsas istiqamətlərindən biri xariji iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının valyuta əməliyatlarına mükəmməl nəzarət sisteminin yaradılmasıdır.

Müasir mərhələdə gömrük siyasetinin hazırlanması, onun ölkədəki iqtisadi vəziyyətin dəyişmələrinə reaksiyası və əvvilik, milli maraqların qorunmasına istiqamətləndirilməsi, eləjə də bir sıra digər məsələrə yeni münasibət formalasdırılması zərurəti meydana çıxmışdır.

Bu problem, demək olar ki, bütün fəaliyyət sahəsini və bütün idarəetmə səviyyələrini əhatə edir və kompleks xarakter daşıyır.

İlk növbədə xariji iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əmək bögüsündə daha fəal iştirakı şəraitində onun tənzimlənməsinin və gömrük siyastəinin formalasdırılmasının elmi əsasları hazırlanmalıdır. Bu zaman milli istehsalçıların səmərəli müdafiəsinin üsul və vasitələri nəzərdə tutulmalı və əsaslandırılmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Tijarət Təşkilatlarına üzv olmağa hazırlaşması, müxtəlif beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşulması ilə əlaqədar olaraq öhdəliklər götürməsi gömrük siyasetinin, xariji iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi qaydalarının və proseduralarının beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması məsələsini ön plana çəkir. Bununla əlaqədar olaraq xariji iqtisadi fəaliyyətin,

qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə üsullarının sərbəstləşdirilməsinin, milli istehsalçıların müdafiəsinin və ixrajin stimullaşdırılmasının hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi zərurəti yaranır.

Gömrük siyaseti daxili və xariji siyasetlə bağlı olub dövlətin maraqlarını əks etdirir. Bu siyasetin özülü dövlətin iqtisadi əsasıdır. Müxtəlif inkişaf mərhələlərində o, dəyişikliklərə uğrasa da onun əsas məzmununu təşkil edən dövlətçilik dəyişməz qalır.

Azərbaycan Respublikasında gömrük işi hüquq-mühafizə orqanları kimi vahid sistem təşkil edən gömrük orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının gömrük işini bilavasitə həyata keçirən orqanlar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilən əsasnamələrə uyğun fəaliyyət göstərirlər.

Azərbaycan Respublikası gömrük orqanlarının vahid sisteminin müəyyən olunması, gömrük orqanlarının yaradılması, yenidən təşkili və ləğv edilməsi müvafiq ijrə hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının gömrük işini malların və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən keçirilməsinin qaydaları və şərtləri, gömrük ödənişlərinin alınması, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük

nəzarəti və gömrük siyasetinin həyata keçirilməsinin digər vasitələri təşkil edir.

Gömrük Məjəlləsi və digər qanunverijilik aktları ilə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, heç kəsin Azərbayjana mal və nəqliyyat vasitələri gətirməsi və ya aparılması hüququ əlindən alına və ya məhdudlaşdırıla bilməz.

Azərbayjan müstəqillik əldə etdiyi vaxtdan bəri öz həyatını, dövlətini, iqtisadiyyatını öz milli mənafelərini əsas tutaraq demokratiya prinsipləri əsasında qurur. Bu da bütün iqtisadi sistemin jiddi şəkildə yenidən qurulmasını qarşıya bir şərt kimi qoyur. Bununula əlaqədar Azərbayjan azad iqtisadiyyat, bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında yenidənqurma strategiyasını elan etmişdir və bu yolla gedir.

Gömrük siyaseti dövlətin xariji tijarət dövriyyəsinin gömrük sərhəddindən mal və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsinin uyğun gömrük recimləri müəyyən edilməklə dövlət tənzimlənməsi üzrə məqsədyönlü fəaliyyət istiqamətlərini təyin edir.

Gömrük siyasetinin formalasdırılması və həyata keçirilməsində iştirak edən institutların məjmusu, həmçinin onun həyata keçirilmə metodları, səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən gömrük tənzimlənməsi metodlarının istifadə qaydası gömrük siyaseti mexanizmi anlayışını təşkil edir.

Gömrük siyaseti xariji tijarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsas prinsipləri ilə müəyyən edilir. Gömrük

siyaseti xariji tijarət siyaseti ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan dövləti xariji tijarət fəaliyyətinin vahid dövlət tənzimləmə sistemi və onun həyata keçirilməsinə nəzarət; vahid valyuta nəzarəti sistemi; Azərbaycanın gömrük ərazisinin bütövlüyü, xariji tijarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsində iqtisadi tədbirlərə üstünlük verilməsi, xariji tijarət fəaliyyəti iştirakçılarının bərabərliyi və hər hansı formada ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi. Xariji tijarət fəaliyyəti iştirakçılarının hüquqi qanuni maraqlarının dövlət tərəfindən qorunması, dövlətin və onun orqanlarının xariji tijarətə lüzumsuz müdaxiləsinin, onun iştirakçılarına və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına zərər vurmasının qarşısının alınması və s. məsələləri təşkil edir və onları tənzimləyir.

Ölkədə aparılan gömrük siyaseti dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. Belə ki, iqtisadi təhlükəsizlik məsələləri ölkənin iqtisadiyyatını, sosial-siyasi vəziyyətini, müdafiə qabiliyyətini və mütərəqqi inkişaf səviyyəsini təmin edə bilən vəziyyəti, tarazlaşdırma problemlerinin həlli yollarını, mümkün xariji və daxili təhlükələrə müqavimət və milli iqtisadi maraqların xariji maraqlardan mümkün qədər asılı olmamasını nəzərdə tutur.

Gömrük siyaseti onun həyata keçirilməsi üçün başlıja zəmin olan gömrük xidmətinin fəaliyyətinə arxalanır. Eyni zamanda, gömrük tənzimlənməsini yalnız gömrük orqanlarının fəaliyyəti ilə eyniləşdirmək olmaz. Gömrük siyasetinin

formalaşdırılması və həyata keçirilməsi mürəkkəb proses olub hakimiyyətin hər üç qanadının – qanunverijilik, iżra və məhkəmə hakimiyyətinin və həmçinin bu işdə maraqlı olan təsərrüfatçılıq və sahibkarlıq dairəsinin bilavasitə iştirakı ilə reallaşa biləjək bir məsələdir.

Gömrük siyasəti ölkənin iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla yanaşı respublikanın gömrük ərazisində mal mübadiləsinin tənzimlənməsi və gömrük nəzarəti vasitələrindən effektiv istifadə edilməsi ilə daxili bazarın müdafiəsi üçün tijarət-siyasi məsələlərin həlli, milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması, dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas məsələlərinin həllinə təkan vermək məqsədi güdür.

Gömrük siyasətinin mahiyyəti öz əksini gömrük-tarif qanunverijiliyində, müxtəlif istiqamətli beynəlxalq gömrük birlikləri və münasibətlərin yaradılmasında, sərbəst gömrük və tijarət zonalarının təşkil edilməsində tapır.

Gömrük siyasəti dövlətin iqtisadi və xariji tijarət siyasətinin ayrılmaz hissəsidir və buna görə də hökumətin ümumi iqtisadi strategiyasının məqsəd və vəzifələrindən asılıdır.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi və daxili istehsalçıların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətindən asılı olaraq xariji iqtisadi siyasətin, o jümlədən də gömrük siyasətinin proteksionizm, yumşaq proteksionizm, yumşaq sərbəst tijarət

və sərbəst tijarət (fritrederçilik) növləri tətbiq edilir. Bu istiqamətlər eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatının xariji iqtisadi müdaxilələrə açıqlıq dərəjəsini nümayiş etdirir.

Proteksionist gömrük siyasəti yerli istehsalın inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaradılmasına yönəldilir. Onun əsas məqsədləri idxlən mallara gömrük vergiqoymasının daha yüksək səviyyəsini tətbiq etməklə əldə edilir.

Proteksionist siyasətdən fərqli olaraq sərbəst tijarət siyasəti gömrük rüsumlarının daha aşağı – minimum səviyyəsini nəzərdə tutur və daxili bazara xariji malların daha çox jəlb edilməsini təhrik edir.

Gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas vasitələri gömrük rüsumları, yiğimları (tarif və ya iqtisadi tənzimləmə), gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarəti əməliyyatları, xariji tijarətin lisenziyalasdırılması və kvotalaşdırılması (qeyri-tarif və ya inzibati tənzimləmə) təjrübəsi ilə bağlı olan müxtəlif gömrük məhdudiyyətləri və rəsmiyyətidir.

Gömrük siyasəti müxtəlif hüquq normaları və gömrük qaydaları əsasında həyata keçirilməlidir və bu da gömrük hüququ məfhumunu meydana çıxarıır.

Gömrük siyasətinin dəqiq hüquqi əsaslandırılması ilk növbədə ona görə vajibdir ki, sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinin bu və ya digər istiqamətlərini imperativ tənzimləyərkən onun həyata keçirilməsi vasitələri istər-istəməz mülkiyyət siyasətinin xariji münasibətlərə təsiri üçün

beynəlxalq-hüquqi xarakterli öhdəliklər yaratdığından onun normalaşdırılması zərurətini doğurur.

Gömrük işi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunverijiliyi Gömrük Məjəlləsindən, Gömrük tarifi haqqında qanundan və Azərbaycan respublikasının digər qanunverijilik aktlarından ibarətdir.

Gömrük Məjəlləsi və gömrük tarifi haqqında qanun gömrük münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində baş mövqedə durur və gömrük praktikasında meydana çıxan bütün əsas hüquqi məsələləri əhatə edir. Hüquqi qüvvəsinə görə onlar yalnız Konstitusiyadan geridə qalır və əsasın da bütün gömrük qanunverijiliyinin qurulduğu və inkişaf etdirildiyi hüquqi bazanı təşkil edir.

Hal-hazırda Respublikamızda gömrük münasibətlərini tənzimləyən qanun qüvvəli aktların aşağıdakı əsas növləri tətbiq edilməkdədir:

1.Kostitusiyanın 99-ju maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında İjra Haikmiyyətinin Prezidentə mənsub olması ilə əlaqədar olaraq xariji siyasetin, o jümlədən də onun tərkib hissəsi olan xariji iqtisadi və gömrük siyasetinin strategi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi prezidentin fərman və sərənjamaları ilə öz həllini tapmış olur.

Keçid dövrünün ilk illərində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərənjamaları Gömrük məjəlləsi və Gömrük tarifi haqqında qanun qəbul edilənə qədər gömrük

münasibətlərinin əsas hüquqi və sosial jəhətləri Prezidentin fərmanları ilə tənzimlənirdi.

2.Nazirlər Kabinetinin qərarları ilə, adətən, gömrük siyaseti və gömrük hüququnun mühüm məsələləri tənzimlənir və daha yüksək statusa malik aktların ijra mexanizmi müəyyən edilir.

3.Bir neçə dövlət orqanı tərəfindən bir qəbul edilən qanun qüvvəli aktlar. Bu qəbildən olan aktlara nümunə kimi Dövlət Gömrük Komitəsi, Maliyyə Nazirliyi və Vergilər Nazirliyinin birgə təsdiq etdikləri, MDB ölkələri hüdudları kənarından respublikaya gətirilən minik avtomobillərinə aksiz vergisinin tətbiqi qaydaları haqqında məlumat və s. göstərmək olar.

4.Dövlət Gömrük komitəsinin normativ aktları. Gömrük Məjəlləsinin 9-ju maddəsinə əsasən dövlət gömrük Komitəsi öz səlahiyyətləri daxilində Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları, bütün başqa dövlət orqanları, tabeliyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq idarələr, müəssisələr və təşkilatlar, habelə vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar üçün ijrasi məjburi olan normativ aktlar qəbul edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət müstəqilliyi hər dövlətin gömrük məsələlərinin birtərəfli qaydada daxili qanunverijiliklə tənzimlənməsi zərurətini meydana çıxarıır. Lakin hər bir dövlətin geosiyasi mövqeyi və ayrı-ayrı dövlətlərlə əlahiddə münasibətləri bu məsələlərə xüsusi yanaşma metodları tətbiq

edilməsini şərtləndirir. Eyni zamanda gömrük siyasetinin beynəlxalq əhəmiyyəti açıq-aşkardır və nətijədə bu məsələlər razılışdırma tənzimlənməsinin mövzusuna çevrilir. Əgər hər hansı bir dövlət, gömrük məsələlərinin həlli zamanı digər dövlətlərin maraqlarını nəzərə almırsa və ya onların mənafeyinə zərbə vura bilən siyaset yeridirsə, xariji iqtisadi əlaqələri və bütövlükdə beynəlxalq əlaqələri mürəkkəbləşdirən konfliktlər meydana çıxa bilər.

Rusiya imperiyası ilə Hollandiya arasında, Böyük Britaniya ilə Fransa arasında mövjud olmuş «Gömrük Müharibələri» tarixi faktlardır.

Gömrük sahəsində beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlıq, həmçinin müasir gömrük tariflərinin mürəkkəbliyi, çoxsaylı gömrük rəsmiləşdirilmələri qaydalarını gündəlik zərurət halına gətirir.

Beynəlxalq tijarət dövriyyəsinin inkişafı, turist mübadiləsi, humanitar əlaqələr gömrük siyasetinin əsas istiqamətlərinin və müxtəlif dövlətlərin eyni tipli normativ aktlarının koordinasiyasını nəzərdə tutan gömrük qanunverijiliyinin eyniləşdirilməsini zəruri edir. Milli normaların yaxşılaşdırılmasına yardım edilməsi, beynəlxalq hüquq və əldə edilmiş hökumətlərarası razılışmalar prinsipinə əsaslanan beynəlxalq gömrük reciminin yaradılması ön plana çıxır. Milli gömrük-hüquq sistemlərinin eyniləşdirilməsi beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi və

inteqrasiya proseslerinin dərinləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Tijarət Təşkilatına və Avropa Birliyinə daxil olmaq arzusu keçid şəraitində daxili qanunverijilikdə müvafiq dəyişikliklər edilməsini, tətbiq edilən hüquqi normaların beynəlxalq normalara yaxınlaşdırılmasını, rəsmiləşdirmə əməliyyatlarının sadələşdirilməsini, sürətləndirilməsi və eyniləşdirilməsini nəzərdə tutur. Son zamanlar qəbul edilmiş bir sıra qərarları bu istiqamətdə atılmış mühüm addımlar kimi qəbul etmək lazımdır. Vahid idxal gömrük rüsumunun tətbiqi, əlavə dəyər vergisi məsələlərinin çevikləşdirilməsi, bəzi mallara aksiz vergisinin tətbiqi bu qəbildən olan tədbirlərin vajib mərhələləridir.

Gömrük sahəsində beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlıq ilk növbədə poçt göndərişlərinə gömrük nəzarəti – dəniz, dəmir yolu, hava, avtomobil yolları ilə və qarşılıq daşımaldarda gömrük qaydalarının eyniləşdirilməsini; daimi yaşamaq üçün başqa ölkələrə gedən şəxslərin hüquqi statusunu; sərnişinlərdən ayrı gedən müşayiət olunmayan baqacın gömrük recimini əhatə edir.

Azərbaycan dövlətinin gömrük sahəsində beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığı əsasən beynəlxalq təşkilatlar, o jümlədən Ümumdünya Gömrük Təşkilatı, MDB gömrük rəhbərləri şurası çərçivəsi, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsi,

ikitərəfli münasibətlər əsasında ayrı-ayrı dövlətlərin gömrük orqanları ilə əməkdaşlıq formasında həyata keçirilir.

Gömrük sahəsində tətbiq edilən normativ aktlara ilkin nəzarət daxili qanunverijiliyi, qüvvədə olan beynəlxalq müqavilələrin müddəalarına uyğunsuzluq hallarını istisna etməyə imkan verir.

Gömrük məjəlləsinin 6-jı maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının dövlətlərarası müqavilələrində müəyyən edilən qaydalar bu Məjəllədə və gömrük işi haqqında Azərbaycan Respublikasının digər qanunverijilik aktları ilə nəzərdə tutulmuş qaydalardan fərqlənərsə, dövlətlərarası müqavilələrin qaydaları tətbiq edilir.

1.3. Gömrük siyasəti ilə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinn qarşılıqlı əlaqəsi

Bazar iqtisadiyyatına kecid dövründə dövlətin əsas vəzifələrindən biri gömrük siyasətini işləyib hazırlamaq və onu reallaşdırmağa şərait yaratmaqdır. Belə ki, gömrük siyasətinin təşkili dedikdə idarəetmənin elə əsas funksiyası nəzərdə tutulur ki, onun reallaşdırılması vasitəsilə planlaşdırma prosesində işlənib hazırlanmış planların yerinə yetirilməsi üçün şərait yaradılır. Bu funksiyanın mahiyyəti qüvvə və vəsaitlərin yaradılmasından, ijraçılar arasında zəruri əlaqə və münasibətlərin qurulmasından, onların fəaliyyətinin səmərəli

forma və metodlarının müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bu funksiyanın reallaşdırılması prosesində idarəetmə subyekti tərəfindən qəbul edilmiş qərarların, o jümlədən təsdiq edilmiş planların uğurla həyata keçirilməsi üçün zəruri olan şərait yaradılır.

Ölkədə aparılan gömrük siyasəti ilk növbədə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. Bu məsələni araşdırmaq üçün ilk növbədə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Dünya təjribəsindən, müxtəlif dövlətlərin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyalarından, həmçinin Azərbaycan mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmış program layihələrindən bəhərlənərək dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin parametrlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirə bilərik:

- ölkə iqtisadiyyatının geniş təkrar istehsal şəraitində fəaliyyət qabiliyyəti. Yəni, ölkədə dövlətin adı və həmçinin ekstremal şəraitlərdə fəaliyyəti üçün xariji müdaxilədən və iştirakdan asılı olmayan təkrar istehsalı təmin edən istehsal sahələrinin mövjudluğu;

- əhalinin normal həyat səviyyəsi və istənilən böhranlı şəraitdə onun saxlanılması imkanları. Yəni, ölkənin sosial-iqtisadi sabitliyi baxımından yoxsulluq səviyyəsinin, əhalinin əmək differensiyasının, işsizliyin normal həddə olması;

- büджə kəsirinin optimal səviyyədə olması;

- qiymətlərin sabitliyi;

- maliyyə axınının normal səviyyədə olması;
- valyuta vəsaitlərinin xarijə axınının limiti aşmaması;
- yerli məhsulların xariji bazarlara daxil olmasına, daxili ehtiyajların idxal hesabına mümkün hədlərdə ödənilməsinə imkan verən xariji tijarət sisteminin mövjudluğunu;
- mühüm elmi-praktiki mərkəzlərin fəaliyyətinin intensivləşməsi;
- iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sisteminin mövjud iqtisadi sistemə uyğun qurulması və s.

Bütün bu halların mövjudluğu zamanı ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyindən danışmaq olar.

Bu qeyd etdiklərimiz iqtisadi təhlükəsizlik kriteriya və parametrlərinin ümumiləşmiş formasıdır. Bunların əksəri hər bir ölkədə konkret rəqəmlərlə ifadə olunur: məsələn, infilyasiya maksimum 3 faizə qədər olmalı, büджə kəsiri ÜDM-in 2 faizindən artıq olmamalı və s.

Yeri gəlmışkən belə parametrlər sırasına aid edilə biləjək əsas göstərijilərdən biri də, ÜDM-in strukturu və artım dinamikasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir problemdən danışarkən ilk növbədə onun səbəb amillərinə diqət yetirmək zərurəti yaranır. Praktikada da, bu belədir, hər hansı problem həll edilməzdən önjə onun səbəb amilləri tədqiq edilir, həmin amillərin perspektiv dəyişiklik ehtimalları öyrənilir və proqnozlar hazırlanır.

Məlumdur ki, iqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi təhlükədən siğortalanmadır. Bəs, hansı hallar dövlət və ya iqtisadiyyat üçün iqtisadi təhlükə hesab edilə bilər.

Bir qayda olaraq aşağıdakı halların mövjudluğu dövlət-jəmiyyət üçün iqtisadi təhlükə amili hesab edilir:

-ölkədəki geniş təkrar istehsalın lazımı səviyyədə olmaması, bunun nəticəsində daxili tələbatın daha çox xarijdəki istehsalın nəticələri hesabına ödənilməsi;

-ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin aşağı enməsi, işsizlər ordusunun və yoxsulların yaranması;

-ölkənin xarici tijarət dövriyyəsində balansın pozulması, idxlə üçün geniş imkanların yaranması;

-yoxsulluğun və dövlət nəzarətinin zəifliyini nəticəsi olaraq iqtisadi jinayətkarlığın ümumi tendensiyaya çevrilməsi;

-iqtisadiyyatın strukturunda sahələrarası tarazlığın pozulması, ölkə iqtisadiyyatının birtərəfli inkişafı;

-investisiya siyasətinin müəyyən tələblərə javab verməməsi, ölkə iqtisadiyyatına xarici investorların nəzarətinin limitləri aşması;

-hökumətin pul-kredit siyasətinin qeyri-mükəmməliyi, bunun nəticəsi olaraq normadan artıq infilyasiya təhlükəsinin gerçekleşməsi;

-pul-kredit siyasətinin qeyri-qənaətbəxşliyi nəticəsində maliyyə piramidalarının fəaliyyəti üçün geniş imkanların açılması;

-ərzaq məhsulları istehsalının tənəzzülü, buna olan tələbatın idxal hesabına ödənilməsi;

-dövlət ehtiyat fondlarının lazımi səviyyədə olmaması;

-dövlətin strateci iqtisadi sektorlardan əldə etdiyi gəlirin optimal və lazımi ünvanlara xərjlənməməsi;

-struktur islahatlarının düzgün aparılmaması, bunun nətijəsində milli iqtisadiyyatın strukturunda balansın pozulması və s.

Bütün bu qeyd edilənlər dövlətin iqtisadi stabilliyinin pozulmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin kəsgin şəkildə enməsinə, maliyyə böhranına (infiyasiya və s.) və digər xoşagəlməz ağır nətijələrə gətirib çıxara bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, sahibkarlıq sahəsində iqtisadi təhlükə yaranır.

Sahibkarlıqda iqtisadi təhlükə amillərini işə ümumiləşdirərək belə təsvir etmək olar:

-partnyorların düzgün seçilməməsi;

-maliyyə resurslarının düzgün idarə edilməməsi;

-kommersiya sirrinin qorunmaması;

-müəssisənin öz borclarını ödəmək qabiliyyətinin zəifləməsi (müflis olma təhlükəsi);

-marketinq fəaliyyətinin düzgün qurulmaması nətijəsində firmanın bazara uyğunlaşa bilməməsi;

-istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin enməsi;

-kadrların düzgün seçilməməsi nətijəsində personalın peşəkar səviyyəsinin aşağı enməsi və s.

Adətən sahibkarlıq üçün bu təhlükələrin yaranmasına səbəb aşağıdakı mənbələrdən doğur. Buna görə də, onları sahibkarlıq fəaliyyətində daha jiddi təhlükə amili hesab etmək olar:

-xariji ölkələrin xüsusi xidmət orqanları, iqtisadi informasiya əldə edən, eləcə də, iqtisadiyyat obyektlərinə qarşı təxribatçılıq edən firmaların xüsusi strukturları;

-sənaye məxsusluğu üzrə ixtisaslaşan firmalar və ayrı-ayrı şəxslər;

-mütəşəkkil jinayətkarlıq;

-müxtəlif mülkiyyət forması olan müəssisələrə qarşı fırıldaqçı və qeyri-qanuni fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı şəxslər.

Belə iqtisadi təhlükə amillərinin düzgün təsnifləşdirilməsi və öyrənilməsi onlardan qorunmaya, onların meydana gəlməsinə imkan verməməyə kömək edə bilər. Bütün bu göstərilən məsələlər bilavasitə ölkədə aparılan gömrük siyasəti ilə sıx bağlıdır. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən düzgün gömrük siyasəti ilk növbədə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və daxili bazarın qorunmasına xidmət edir.

Mövjud iqtisadi sistemdən, həmçinin iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, iqtisadi təhlükəsizlik hər bir ölkədə daim diqqət mərkəzində olan ən aktual məsələlərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, bir sıra Qərbi Avropa

ölkələrində İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin tabeçiliyində olmaqla bu problemlə bir sıra dövlət orqanları məşğul olur. O jümlədən, bu ölkələrdə iqtisadi təhlükəsizlik institutları da fəaliyyət göstərir.

Bundan başqa hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası mövjuddur. Müxtəlif proqramlar və sənədlər bu problemin həllində tənzimediji rol oynayır.

Bu, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini hansı metod və suallarla təmin edir?

Daha doğrusu bu təminetmənin mexanizmi nejədir?

Bu sualları javablandırmaqdan önjə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə xələl gətirə biləjək əsas amillərə diqqət yetirməyimiz zəruri olar. Bir qayda olaraq dövlət-jəmiyyət üçün iqtisadi təhlükə aşağıdakı hallarda yaranır:

- ölkədəki geniş təkrar istehsalın lazımı səviyyədə olmaması, bunun nətijəsində daxili təlabatın daha çox xarijdəki istehsalın nətijələri hesabına ödənilməsi;
- ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin aşağı enməsi, işsizlər ordusunun və yoxsulların yaranması;
- ölkənin xariji tijarət dövriyyəsində balansın pozulması, idxləl üçün geniş imkanların yaranması;
- yoxsulluğun və dövlət nəzarətinin zəifliyinin nətijəsi olaraq iqtisadi jinayətkarlığın ümumi tendensiyaya çevrilməsi;
- iqtisadi strukturunda sahələrarası tarazlığın pozulması, ölkə iqtisadiyyatının birtərəfli inkişafı;

- investisiya siyasətinin müəyyən tələblərə javab verməməsi, ölkə iqtisadiyyatına xarici investorların nəzarətinin limitləri aşması;
- hökumətin pul-kredit siyasətinin qeyri-mükəmməlliyi, bunun nətijəsi olaraq normadan artıq infilyasiya təhlükəsinin gerçəkləşməsi;
- pul-kredit siyasətinin qeyri-qənaətbəxşliyi nətijəsində maliyyə fəaliyyəti üçün geniş imkanların açılması və s.

Bu siyahını daha da genişləndirmək olar. Anjaq, fikrimizjə bu qeyd edilənlər iqtisadi təhlükə amillərinin ümumiləşmiş forması kimi qeyd edilə bilər. Belə ki, əsas amillər barədə növbəti paraqrafda daha geniş informasiyalar verilir.

Onu da qeyd edək ki, bu iqtisadi təhlükə amilləri ölkənin joğrafi nöqteyindən, təbii ehtiyatlarından, mövjud iqtisadi sistemindən, hətta dövlət-hökumət quruluşundan fərqli olaraq müxtəlif olur.

Misal üçün, Azərbaycan iri neft ehtiyatlarına malikdir (30 milyard barreldən çox), ölkənin bu sektoruna iri həjmli xarici investisiyalar qoyulub. Bu amil istər-istəməz ölkə iqtisadiyyatının birtərəfliyi (yəni neftə bağlı) inkişafı üçün şərait yaradır. Bu isə öz növbəsində perspektiv üçün jiddi iqtisadi təhlükə ola bilər. Buna görə də, hökumət neft sektorunu ilə yanaşı digər sektorlara da investisiyaların jəlb edilməsi sahəsində jiddi tədbirlər görmək məjburiyyətində qalır.

Digər bir misal, Almaniyada işçi qüvvəsinə, xüsusilə də, fəhlələrə böyük ehtiyaj var ki, bunu da daha çox mühajirlər təmin edə bilər. Elə buna görə də, bu ölkənin hökuməti Almaniyaya mühajir axınıni stimullaşdırın tədbirlər görür, xüsusi proqramlar hazırlayırlar. Azərbayjanda isə iqtisadi təhlükəyə səbəb olajaq belə problem yoxdur, əksinə, burada iş yerləri çatışmır ki, bu da işsizliyin qüvvədə qalmasını şərtləndirir.

Yeri gəlmışkən, amillər sırasında qeyd etdiyimiz maliyyə piramidaları ilə bağlı da misal çəkə bilərik. 94-95-ci illərdə postsosialist məkanda maliyyə piramidalarına əsaslanan bankların fəaliyyətini geniş vüsət almışdır. Pul-kredit siyasetinin qeyri-mükəmməliyinin nətijəsi olan bu proses vətəndaşların aldadılması, külli miqdarda maliyyə vəsaitinin mənimşənilməsi ilə nətijələndi.

İndi dövlətin öz iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməsi mexanizminə, bir sözlə onun iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasına diqqət yetirək. Bir qayda olaraq bu strategiyanın məqsədi aşağıdakı elementləri özündə birləşdirir:

- dövlətin bütövlüyünü və müstəqilliyini, ölkədəki hərbi-siyasi sabitliyi, vətəndaşların yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsini şərtləndirən iqtisadi inkişafa nail olmaq;
- beynəlxalq əmək bölgüsünün səmərəli həyata keçirilməsinə nail olmaqla, ölkənin dünya təsərrüfatına bərabərhüquqlu iqtəqrasiya olunmasını təmin etmək.

Bu məqsədlərə çatmaq üçün aşağıda qeyd edilən şəraitin mövjudluğu zəruridir:

- ölkədə sosial sülhün mövjudluğu, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- dövlətin milli maraqları çərçivəsində istər siyasi, istərsə də, iqtisadi tədbirlərin səmərəli şəkildə ijra edilməsi;
- dünyada gedən və ölkəyə təsir etmə imkanlarına malik proseslərə təsiretmə imkanının mövjudluğu və s.

Qeyd edilənlərin fonunda hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası ümumi olaraq aşağıdakı bölməldən ibarət olur:

- yaxın və uzaq perspektivdə ölkə üçün iqtisadi təhlükə yarada biləjək faktorların müəyyən edilərək qiymətləndirilməsi;
- ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin kriteriya və parametrlərinin müəyyən olunması;
- sosial stabilliyin, milli iqtisadiyyatdakı dayanıqlığın pozulmasına təhlükə yaranan amillərin aradan qaldırılması üçün, yeniliklərin mütəmadi olaraq nəzərə alındığı mexanizmin formalasdırılması.

Hər bir dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının hazırlanmasında makroiqtisadi, demoqrafik, xariji iqtisadi, ekoloci və texnoloci keyfiyyət meyarları nəzərə alınır.

Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmini mexanizmindən danışarkən ərzaq təhlükəsizliyin məsələsinə də jiddi diqqət

yetirməliyik. İqtisadi təhlükəsizliyə bağlı əksər ölkələrin konsepsiya və programları var. Bu barədə növbəti paraqrafda daha geniş bəhs edilir.

Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyi məsələsinə gəlinjə, bu nikbinlik doğurajaq səviyyədədir. Hökumətin bu sahədə konkret program və konsepsiya olmasa da, ölkənin kifayət qədər zəngin ehtiyatlara, investisiya imkanlarına, ixtisaslı kadrlar potensialına malik olması iqtisadi təhlükəsizliyi təbii olaraq gerçəkləşdirir. Anjaq istənilən perspektiv üçün lazımi tədbirlərin görülməsi zəruridir.

İqtisadi sahədə milli təhlükəsizliyin təmin olunması məsələsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının və iqtisadi münasibətlərinin inkişafına təhlükə yaradan daxili və xarici amillərdən qorunmasıdır.

Hazırkı şəraitdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi olduqja vajibdir. Belə ki, respublikanın iqtisadi potensialının artırılması və bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi yolu ilə iqtisadi müstəqilliyinin təmin olunması; ölkə iqtisadiyyatının inkişafını təmin edən təbii ehtiyatların, energetika əsaslarının və tranzit imkanlarının qorunması və möhkəmləndirilməsi; ölkədaxili və

beynəlxalq maliyyə təsisatları arasında qarşılıqlı sərfəli əməkdaşlığın gücləndirilməsi, daxili və xarici maliyyə ehtiyatlarının ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yönəldilməsi olduqja aktualdır.

Bu işlərlə yanaşı respublikanın iqtisadi potensialının qorunması məqsədi ilə bütçə vəsaitlərinin və dövlət ehtiyatlarının səmərəsiz istifadəsinə yol verilməməsi; iqtisadiyyatın inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə bank sisteminin təkmilləşdirilməsi; iqtisadiyyatda dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi; iqtisadiyyatda qeyri-mütənasib inkişafın qarşısının alınması; iqtisadi sahədə həyata keçirilən sosial yönümlü islahatların hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi; olduqja vajibdir.

Bundan əlavə milli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədi ilə yerli istehsalçıların hüquqlarının müdafiə olunması; enerji ehtiyatlarının istehsalı, nəqli, nəqliyyat dəhlizinin istismarı ilə bağlı layihələrin həyata keçirilməsi vasitəsi ilə Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına integrasiyası; iqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparılması və s. məsələlər diqqəti jəlb edir. Hazırda respublikanın sənaye potensialının saxlanması və möhkəmləndirilməsi üçün dövlət xarici sərma-yəçilərə verilmiş zəmanətlərə riayət etməklə, xarici hüquqi və fiziki şəxslərin iştirakı ilə yaradılmış müəssisələrin istifadəsinə,

yxud mülkiyyətindəki iqtisadi obyektlərin vəziyyətinə və istismarına nəzarəti həyata keçirir.

Bunlarla yanaşı respublikanın strateji ehtiyatlarının istifadəsi üzrə müqavilələrin bağlanması və yerinə yetirilməsində milli təhlükəsizliyin təmin olunması tələbləri mütləq nəzərə alınır.

Respublikada daxili bazarın vahid və müstəqil maliyyə sisteminin, milli valyutanın qorunması, maddi və maliyyə vəsaitlərinin ölkə hüdudlarından qanunsuz çıxarılmasının qarşısının alınması, kommunikasiya və energetika sisteminin fasiləsiz və etibarlı fəaliyyətinin təmin olunması məqsədi ilə kompleks tədbirlər həyata keçirilir.

Respublikada sosial sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasının nəzərə alınması daha vajib məsələdir.

Respublikada sosial sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması vətəndaşların həyatı, sağlamlığı və maddi rifahının qorunmasının, cinayətkarlığın qarşısının alınmasının, miqrasiya və demoqrafik proseslərinin tənzimlənməsinin təmin edilməsidir.

Respublikada sosial sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün görülən əsas tədbirlər aşağıdakılardır:

1. Vətəndaşların şəxsi təhlükəsizliyi, hüquq və azadlıqlarının təmin olunması zəmanətlərinin möhkəmləndirilməsi;

2. Əhalinin sosial müdafiəsinin yüksəldilməsi və fiziki sağlamlığının qorunması üçün sosial müdafiə və səhiyyə sisteminin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması;
3. Jəmiyyətin kəskin təbəqələşməsinə yol verilməməsi üçün müvafiq sosial müdafiə və sosial inkişaf programlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi;
4. Vətəndaşların sosial müdafiəsi üçün ayrılan vəsaitlərin səmərəli bölgüsünün və ünvanlı istifadəsinin təmin edilməsi;
5. Qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həll edilməsi;
6. Yoxsulluğun aradan qaldırılması;
7. Miqrasiya və demoqrafik proseslərin tənzimlənməsi və s.

Bunlarla yanaşı hərbi sahədə milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi olduqja vajibdir. Son dövrdə Respublikanın hərbi sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün xeyli iş görülüb. Belə ki, Respublikanın hərbi sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmış hərbi xarakterli real və potensial təhdidlərdən müdafiə sahəsində tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi və milli maraqların hərbi vasitələrlə qorunması qabiliyyətinin təmin edilməsidir. Bunu təmin etmək üçün hərbi sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün görülən əsas tədbirlər aşağıdakılardır:

-Silahlı Qüvvələrin və başqa silahlı birləşmələrin hərbi hazırlıq səviyyəsinin və döyüş qabiliyyətinin artırılması, mövcud hərbi ehtiyatların səfərbərlik üçün hazır vəziyyətdə saxlanması;

-hərbi-sənaye kompleksinin inkişafı, müasir silah və hərbi-texniki nailiyyətlərin tətbiq edilməsi;

-Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədləri yaxınlığında əlverişli qüvvələr nisbətinin yaranmasının əldə olunması;

-Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərinin etibarlı mühafizəsinin təmin edilməsi;

-kütləvi qırğın silahlarının işlənib hazırlanmasının, istehsalının, yayılmasının, ehtiyatlarının yaradılmasının və tətbiqinin qarşısının alınması istiqamətdə fəaliyyət göstərilməsi;

-hərbi təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, Silahlı Qüvvələrin və başqa silahlı birləşmələrin ixtisaslı kadrlarla təminatı işinin yaxşılaşdırılması;

-Azərbaycan Respublikasının hərbi sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın həyata keçirilməsi;

-kütləvi qırğın silahlarının komponentlərinin və texnologiyalarının, onları hədəfə çatdırma vasitələrinin, yeni hərbi istehsal texnologiyalarının qanunsuz yayılmasında ölkə ərazisinin tranzit kimi istifadə edilməsinin qarşısının alınması;

Hazırkı Ermənistan-Dağlıq qarabağ problemi şəraitində müdafiə kompleksi sahəsində strateji əhəmiyyətli obyektlərin, həmçinin hərbi maraqlar baxımından əhəmiyyət kəsb edən elmi-texniki araşdırılmaların və bu fəaliyyətin nəticələrinin, o cümlədən məlumatların, sənədlərin və program təminatı vasitələrinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi olduqja vajibdir. Bu dövlət əhəmiyyətli bir işdir.

Respublikanın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr istisna olmaqla, ölkə ərazisində xarici hərbi bazaların yerləşdirilməsinə, habelə hərbi qüvvələrin, silah, hərbi texnika, kütləvi qırğıın silahı komponentləri və texnologiyalarının tranzit daşımalarına yol verilmir.

Mühüm işlərdən biri Azərbaycan Respublikasının ekoloji sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması ətraf mühitin ona zərərli təsirlər nəticəsində yaranan təhdidlərdən qorunmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının ekoloji sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün xeyli iş görülməlidir.

Bu məqsədlə ekoloji təhlükəsizlik siyasətinin konseptual əsaslarının hazırlanması və tətbiqi; ekoloji sahədə milli təhlükəsizliyə xarici təhdidlər, ətraf mühitə təsir vasitələrinin hərbi və ya digər düşmən niyyətlə tətbiqini qadağan edən beynəlxalq müqavilələrə zidd olan xarici dövlət və təşkilatların niyyət və tədbirləri haqqında məlumatların əldə edilməsi; radioaktiv, bakterioloji və kimyəvi maddələrlə ölkənin əhalisinə və iqtisadiyyatına zərər vurmaq məqsədi ilə ətraf

mühitə təsir edilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətin qarşısının alınması olduqja vajibdir.

Hazırda respublikada yüksək ekoloji təhlükəli obyektlərə qəsdlər üçün zəmin yaradan cinayət əməllərinin aşkarlanması və qarşısının alınması; müasir texnologiyaların tətbiqi ilə təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsinin və ətraf mühitin mühafizəsinin gücləndirilməsi; enerji ehtiyatlarının istehsalı və nəqli ilə bağlı yaradılan və istismar olunan infrastrukturun təbii fəlakətlərə, fövqəladə hadisələrə, təxribatlara məruz qalma ehtimalına qarşı kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm bir problem kimi qarşıda durur. Bu işdə təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizə sahəsində elmi cəhətdən əsaslandırılmış normativ hüquqi bazarın təkmilləşdirilməsi və onun tətbiqinə nəzarətin həyata keçirilməsi; insan fəaliyyətinin təbiətə zərərli təsirinin azaldılması istiqamətdən tədbirlər görülməsi, vətəndaşların sağlamlığı üçün yaranmış təhlükələr barədə onların vaxtında xəbərdar edilməsi və bu təhlükələrin aradan qaldırılması; əhalinin ekoloji maarifləndirilməsi vajibdir.

Bunlarla yanaşı olaraq təbii fəlakətlərin vaxtında proqnozlaşdırılması, qoruyucu və qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi və ekoloji cinayətlərə qarşı mübarizə aparılması respublikada güjləndirilməlidir.

Bunlarla yanaşı Azərbaycan Respublikasının elm, mədəniyyət və mənəviyyat sahəsində milli təhlükəsizliyinin

təmin olunması olduqja vajibdir. Bu işdə gömrük orqanları xüsusi rol oynayır.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının elm, mədəniyyət və mənəviyyat sahəsində milli təhlükəsizliyinin təmin olunması Azərbaycan xalqının mədəni irsinin, maddi və mənəvi dəyərlərinin, mədəni tələbatlarının ödənilməsi vasitələrinin və elmi-texniki potensialının daxili və xarici təhdidlərdən qorunması və inkişaf etdirilməsidir həyata keçirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli təhlükəsizliyinin təmin olunması tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi Azərbaycan dövləti tərəfindən həyata keçirilir.

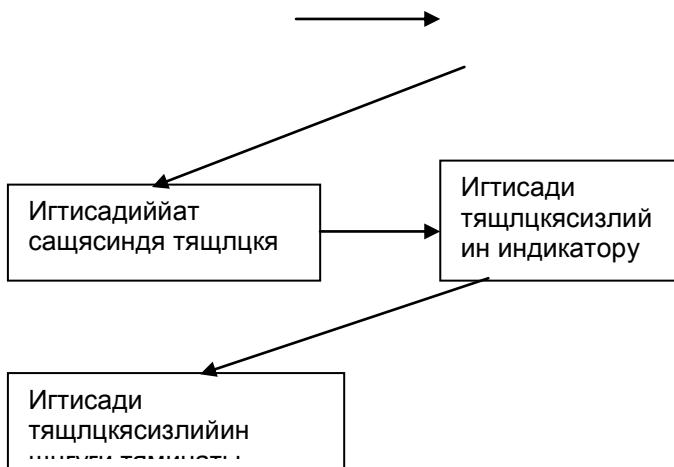
Bu iş milli təhlükəsizliyini təmin edən qüvvələrin və dövlət orqanlarının fəaliyyəti və buna yönəlmış tədbirlərin maliyyələşdirilməsi Azərbaycan Respublikasının büdcəsi və qeyri-büdcə vəsaitləri hesabına həyata keçirilir.

Milli təhlükəsizlik sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin pozulmasına görə hüquqi və fiziki şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin sxemini şərti olaraq aşağıdakı kimi vermək olar:

Милли
тәшліцкәсизлик
системасы

Азярбайжанын
игтисади саңыяды

Bütün bu parametrlərin təmin edilməsi Azərbayjan dövlətinin iqtisadi təhlükəsizliyinə xidmət edir. Bu işdə isə gömrük orqanları xüsusi rol oynayır.

II FƏSİL. MİLLİ İQTİSADIYYATIN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN ROLU VƏ ƏHMIYYƏTİ.

2.1. Keçid iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadi əlaqələrin əsas prinsipləri.

Dünya ölkəlerinin təcrübəsi göstərir ki, dünya iqtisadiyyatının gündən-günə qloballaşlığı müasir dövrümüzdə heç bir ölkə xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmadan normal inkişaf edə bilməz. Hazırda dünyada baş verən proseslər beynəlxalq iqtisadi interqrasiyanı ölkələrin iqtisadi inkişafının zəruri şərtinə çevirmişdir. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev bu barədə demişdir: «Dünyada getdikcə artan qarşılıqlı asılılıq, dünya iqtisadiyyatının birləşməsi və regionlaşması XX əsrin son mərhələsinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindəndir. Heç bir ölkə, ən böyük bir ölkə də yalnız öz çərçivəsində iqtisadiyyatını lazımı səviyyədə inkişaf etdirə bilməz».

Dünya ölkəleri arasında münasibətlər müəssisə, firma və təşkilatlar arasında əmtəə və xidmətlərin mübadiləsində, beynəlxalq ticarətdə, elmi-texniki əməkdaşlıq, turizm, istehsal, investisiya, valyuta-maliyyə, informasiya xarakterli beynəlxalq əlaqələrdə, ölkələr arasında əmək resurslarının qarşılıqlı hərəkətində eks etdirilir.

Dünya ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlığı beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında formalaşır və inkişaf edib möhkəmlənir. Beynəlxalq əmək bölgüsü (BƏB) – ölkələr arasında ərazi əmək bölgüsünün yüksək mərhələsi olub, ölkələrin müəyyən növ əmtəə istehsalı və xidmət üzrə ixtisaslaşmasına və onların istehsal etmiş olduqları məhsulun qarşılıqlı şərtlər əsasında kəmiyyət və keyfiyyətinə görə mübadiləsinə əsaslanır.

Görkəmli ingilis iqtisadçısı Adam Smit «Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat» əsərində əmək bölgüsünü ictimai əmək məhsuldarlığının artırılmasının başlıca şərti kimi təsvir edirdi. O, əmək bölgüsünü sərvətin artımını sürətləndirən bir amil kimi də nəzərdən keçirir və hesab edirdi ki, şəxsi mənafə və mübadiləyə meyl əmək bölgüsünün yaranması və inkişafına səbəb olmuşdur.

A.Smit əmək bölgüsünü – ixtisaslar, vəzifələr, firmalar, sahələr, sektorlar üzrə, eləcə də, bölgələrarası və ölkələrarası səviyyədə fərqləndirirdi. Onun fikrincə, ayrı-ayrı ölkələrin istehsal etdikləri müəyyən növ əmtəə və xidmətlər üzrə ixtisaslaşması və həmin məhsulları ölkələrarası mübadiləyə çıxarması ilə göstərilən ölkə beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə daxil olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya ölkələrinin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakının iki əsas səbəbi vardır. Bu, cəmiyyətin maddi təlabatları qeyri-məhdudluğunu və bununla bağlı iqtisadi ehtiyatlarının, yəni əmtəələrin istehsalı və

xidmətlərin göstərilməsi üçün vəsaitlər məhdudluğunu ilə bağlıdır. Bu isə tələb edir ki, mövcud ehtiyatlardan qənaətlə istifadə edilsin. Ona görə də, ölkələr daim beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakda maraqlı olurlar. Hazırda mövcud reallıqları nəzərə alaraq, BƏB-i müəyyən edən amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Ayrı-ayrı ölkələrdə təbii ehtiyatların müxtəlif səviyyədə mövcudluğu;
- İqlim şəraiti;
- Ölkənin coğrafi mövqeyi;
- Demoqrafik potensial və ölkədə ixtisaslı kadrların olması;
- Elmi-texniki tərəqqi səviyyəsi;
- Nəqliyyat və infrasrtukturun inkişafı və s.

Ayrı-ayrı ölkələrdə bu amillərin hər birinin olması mütləq vacib şərt deyildir. Çünkü ölkələr BƏB-də iştirak etmək üçün bu amillərin birindən və ya bir neçəsindən istifadə edirlər. Məsələn, Rusyanın, Kanadanın, neftlə zəngin ərəb ölkələrinin, Azərbaycanın təbii ehtiyatları və iqlim şəraiti BƏB-də iştirak etmək üçün mühüm rol oynayır. İtaliya və Yaponiyada isə bu amillər məhdud olsa da, ixtisaslı işçi qüvvəsi və elmi-texniki nailiyyətlər hesabına bu ölkələr BƏB-də geniş iştirak edirlər. Ancaq bütün bunları göstərməklə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, təkcə bu amillərin olması ölkələrin BƏB-də iştirak etməsi üçün həllədici və kifayət

deyildir. Ola bilər ki, ölkə təbii ehtiyatlar cəhətdən zəngindir, ancaq onun reallaşdırılması üçün inkişaf etmiş məhsuldar qüvvələri yoxdur və ya ölkə başqa bir dövlətdən siyasi və iqtisadi cəhətdən asılıdır. Bu səbəbdən ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsünə hansı səviyyədə cəlb olunduğunu müəyyənləşdirərkən yuxarıda göstərilənləri nəzərə almaq lazımdır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin obyekti və subyekti milli bazar təsərrüfatı çərçivəsindən çox da fərqlənmir. Bu münasibətlərin obyekti kimi beynəlxalq ticarətdə dövriyyə edən əmtəə və xidmətlər çıxış edir. Burada fərqləndirici əsas xüsusiyyət isə əmtəə axınının sabitliyi və miqyaslılığıdır. Belə ki, bu zaman əmtəə və xidmətlərin mübadiləsi iri həcmi, geniş çeşidliyi, keyfiyyə üzrə differensasiyası və rəqabət qabiliyyəti ilə fərqlənir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin predmeti istehsal və elmi-texniki işlər sahəsində ixtisaslaşma və kooperasiya əlaqələrini əhatə edir. Bu halda istehsal amillərinin ölkələr arasında mübadiləsi və hərəkəti xüsusi nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda xarici iqtisadi əlaqələrin predmetinə xarici ticarət, əmək resurslarının beynəlxalq miqrasiyası, beynəlxalq texnoloji əməkdaşlıq, beynəlxalq ineqrasiya, beynəlxalq turizm, birgə müəssisələrin yaradılması, maliyyə-kredit resurslarının beynəlxalq istifadəsi kimi formalar aid edilir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin subyektləri arasında münasibətlər əksər halda ayrı-ayrı firmalar, müəssisələr, sahibkarlar arasında olan əlaqələrdir. Bazar iqtisadiyyatlı bir çox ölkələrdə təsərrüfat fəaliyyəti subyektlərinə xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmağa heç nə mane ola bilməz. Çünkü bazar münasibətləri şəraitində bu proses obyektivdir və belə olan halda təsərrüfat subyektləri üçün daxili və xarici bazar arasında heç bir fərq qoyulmur. Eyni zamanda xarici iqtisadi əlaqələrin subyekti kimi müxtəlif dövlət orqanları –birbaşa hökümət və digər səviyyəli dövlət orqanları (mərkəzi, yerli, bələdiyyə), müəssisələri və təşkilatları çıxış edir. Müasir dövrümüzdə maliyyə-kredit yardımı və ayrı-ayrı layihələrə investisiya qoyuluşu zamanı beynəlxalq təşkilatlar da xarici iqtisadi münasibətlərin subyekti kimi iştirak edə bilirlər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadi əlaqələr bir sıra əlamətlərinə görə fərqləndirilir. Belə ki, məşhur rus iqtisadçısı V.E.Rıbalkin öz əsərində aşağıdakı şərtləri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas göstəriciləri kimi fərqləndirmişdir:

- Hər bir milli iqtisadiyyatda olduğu kimi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsasında əmək bölgüsü və mübadilə dayanır. Amma bu milli iqtisadiyyatda olduğu kimi ölkədaxili deyil, beynəlxalq səviyyədədir. Beləliklə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər

dövlətlərarası əmək bölgüsünə və mübadiləyə əsaslanır.

- Bazar iqtisadiyyatı mexanizminin əsas şərtlərindən olan tələb-təklif qanunu və sərbəst qiymətqoyma qanunu beynəlxalq iqtisadi münasibətlər çərçivəsində tam qüvvədədir. Belə ki, hər üç qanun həm milli, həm də beynəlxalq bazar mexanizminin əsasını təşkil edir.
- Milli bazarlarda olduğu kimi, xarici iqtisadi münasibətlərin beynəlxalq bazarı mal və xidmətlərin, alıcı və satıcıların rəqabəti ilə xarakterizə olunur. Bu rəqabət ölkələr arasında istehsal amillərinin (kapital, əmək) yerdəyişməsi ilə tamamlanır.
- Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas formalarından biri – beynəlxalq ticarət əmtəələrin ölkələrarası axınındır özündə əks etdirir. Bu şərtlər altında davamlı və sistemli olaraq malların alqı-satqı əməliyyatı aparılan beynəlxalq əmtəə bazarı formalaşır.
- Əmtəə və xidmətlərin mübadiləsi, istehsal amillərinin beynəlxalq yerdəyişməsi pulların hərəkəti, əmtəə kreditləri, valyuta münasibətləri vasitəsilə aparılır. Əmtəə bazarı ilə bərabər beynəlxalq maliyyə bazarı, beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemi də fəaliyyət göstərir. Kapitalın hərəkəti, xarici investisiya, dövlət

kreditləri beynəlxalq maliyyə sisteminə tamamlayıcı görünü verir.

- Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində əmək resursları ilə təminatda, əhalinin işlə təminat imkanlarında fərqlər ölkələrarası işçi qüvvəsinin axınıni formalaşdırır və dünya əmək bazarının yaranmasını, mövcudluğunu və inkişafını şərtləndirir. İformasiya təminatının, intellektual mülkiyyətin rolunun artması, patentləşdirmə və kəşf, ixtiraların lisenziyalasdırılması sisteminin tətbiqi, dövlətlər arasında müəllif hüquqlarının qorunmasına dair razılaşmalar dünya informasiya bazarının yaranmasını şərtləndirir.
- Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər öz infrastrukturunun, xüsusi institutlarının olmasını tələb edir. Bunlar həm qlobal (Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Beynəlxalq Ticarət palatası, Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu), həm də regional (Avropa Komissiyası, Şimali Amerika Azad Ticarət Assosiasiyyası – NAFTA və s.) miqyaslı beynəlxalq iqtisadi, maliyyə-kredit təşkilatlarının nümunəsində təmsil olunurlar.
- Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər inhisarlaşmaya meyllidir. Bu istehsalın təmərküzləşməsi, özəl sahibkar strukturları tərəfindən satış bazarının

olması xətti ilə və bəzi məhsul növlərinin istehsalçılarının özündə birləşdirən beynəlxalq, dövlətlərarası ittifaq və müqavilələrin (məsələn, Beynəlxalq Neft Karteli – OPEK) mövcudluğu nəticəsində mümkün olur.

- Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər qlobal, regional, dövlət səviyyəsində müdaxilə və tənzimləmədən azad deyildir. Bu beynəlxalq iqtisadi, ticarət, kredit, valyuta, gömrük sazişi və ittifaqları qismində təmsil olunur. Bundan başqa hər bir ölkədə xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin nəticələri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin vəziyyətinə və inkişafına təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi əlaqələrin səmərəliləşdirilməsi bir sıra prinsiplərin həyata keçirilməsi ilə sıx bağlıdır. Belə ki, hər hansı sahədə ixtisaslaşma nəticəsində məhsul istehsalının dünya standartlarına uyğun qurulması, ölkələrin tələb-təklif nisbətinin müəyyənləşdirilməsi, iqtisadi əlaqələrin inkişafına təkan verən hər hansı ölkənin təbii ehtiyatlarından qarşılıqlı anlaşma şəraitində səmərəli istifadə, xarici iqtisadi əlaqələrin əsas istiqamətlərinin müəyyən olunması prinsipləri bu istiqamətdə özünü daha dolğun göstərir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadi əlaqələrin mövcudluğu əmək bölgüsündən, istehsalın və elmin beynəlxalq

səviyyədə ixtisaslaşmasından, iqtisadi proseslərin qloballaşmasından irəli gəlir. Eyni zamanda bu əlaqələrin yaranması və inkişafı ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı əlaqələrinin və asılılığının güclənməsi ilə müyyən edilir.

Müasir dövrdə dünya təsərrüfatı bazar iqtisadiyyatı, beynəlxalq əmək bölgüsünün obyektiv qanunauyğunluqları, istehsalın və kapitalın beynəlmiləlləşməsi prinsiplərinə əsaslanır. Bu baxımdan dünya iqtisadiyyatının və müvafiq olaraq xarici iqtisadi əlaqələrin bir sıra özünəməxsus əlamətlərinə görə səciyyələndirmək olar. Belə ki, müasir dövrümüzdə beynəlxalq əmək bölgüsünün dərin inkişafı – istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması və kooperativləşməsi, istehsal amillərinin (kapital, əmək qüvvəsi, texnologiya, informasiya) beynəlxalq hərəkətinin yüksək səviyyədə intensivliyi müşahidə olunur. Bununla bərabər beynəlxalq ticarət, kapital axını, işçi qüvvəsinin miqrasiyası, informasiya sahələri qlobal xaratker daşıyır. Günümüzdə istehsal və kapital da hədsiz dərəcədə beynəlmiləlləşmişdir. Bu proseslərin təsiri altında müxtəlif ölkələrdə yerləşən müəssisələrdə, ilk növbədə iri beynəlxalq korporasiyalar çərçivəsində istehsalın beynəlxalq forması artmışdır.

XX əsrin ortalarından başlayaraq Elmi- Texniki İnqilabın birbaşa müdaxiləsi ilə iqtisadiyyatın bütün digər sahələrində olduğu kimi xarici iqtisadi əlaqələrdə də

informasiyalasdırmanın əhəmiyyəti yüksəlmişdir. Nəticədə hazırda informasiya texnologiyaları beynəlxalq iqtisadiyyatın inkişafına təkan verən mühüm aspektlərdən birinə çevrilmişdir.

Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, açıq tipli milli iqtisadiyyatların meydana gəlməsi və inkişafi, beynəlxalq investisiya mühitində və ümumilikdə xarici iqtisadi əlaqələrdə liberallaşma meylləri güclənmişdir. Bu meyllərin təsiri altında beynəlxalq çərçivədə iqtisadi və maliyyə-valyuta proseslerinin dövlətlərarası tənzimlənməsinə getdikcə daha çox səy göstərilir.

Nəhayət, dünya iqtisadiyyatının gündən-günə qloballaşlığı bir mühitdə ölkə və regionlarda ticarət-iqtisadi integrasiya proseslerinin daha da sürətlənməsini və dərinləşməsini göstərməliyik. Beləliklə, iqtisadi münasibətlərin bu qədər beynəmiləlləşdiyi bir mühitdə iqtisadiyyatın açıqlığı prinsipi xüsusi yer tutur. Açıq tipli iqtisadiyyatda xarici ticarət dövriyyəsi bu səviyyəyə o zaman çatır ki, artıq ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına stimul verməyə başlasın. Bəzi mütəxəssislərin hesablamalarına görə müasir şəraitdə xarici ticarət dövriyyəsi ÜDM-nin 25%-nə çatdıqda, onun ölkənin iqtisadi inkişafına stimullaşdırıcı təsiri aydın hiss olunur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, güclü dövlətlərin iqtisadiyyatı adətən daha az açıq olur Eyni zamanda istehsal qüvvələri eyni səviyyədə inkişaf etdiyi halda, zəif iqtisadi potensiala malik

ölkələrin iqtisadiyyatı daha açıq olur. Belə ki, milli iqtisadiyyatın istehsal qüvvələri daha çox inkişaf etdikdə, onun sahəvi strukturunda texnoloji cəhətdən dərininə əmək bölgüsü olan sahələr (maşınqayırma, elektronika, kimya) güclü olduqda, ümumi iqtisadi potensialı nisbətən zəif olduqda, təbii ehtiyatlarla zəif təmin olunduqda və əsas-baza sahələrinin (energetika, metallurgiya və s.) xüsusi çəkisi az olduqda onun açıqlıq dərəcəsi daha yüksək olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlərin iqtisadi inkişafı üçün xarici iqtisadi əlaqələr nə qədər faydalı olsa da, bu zaman ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi dövlət siyasetində başlıca məqsəd olmalıdır. Ölkə iqtisadiyyatında açıqlığın artması bir sıra problemlər yaradır ki, bunlardan biri də iqtisadi təhlükəsizlikdir. Milli iqtisadi təhlükəsizlik dedikdə ölkənin əmtəə və xidmətlərlə təmin olunması, iqtisadiyyatın səmərəli inkişaf etməsi üçün təhlükə yaradan xarici amillərin təsirindən qorunması başa düşür. Ölkədə Ümumi Daxili Məhsulun səviyyəsi nəzərdə tutulan və ya təsadüfi xarici hadisələrdən nə qədər çox asılıdırsa, onda iqtisadi təhlükəsizlik bir o qədər zəif təmin olunmuşdur.

Dünya ölkələrində təhlükəsizliyin əsas göstəriciləri və onların nisbətinin birbaşa təsirləri şərti olaraq aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 2.1

Göstəricilər	Dünya təcrübəsində göstəricilərin səviyyəsinin kritik həddi	Mümkün sosial, siyasi və iqtisadi nəticələri
ÜDM-nin azalma səviyyəsi	30-40%	İqtisadiyyatın sənayesizləşməsi
İdxal olunan qida məhsullarının payı	30%	Ölkə həyatının idxaldan strateji asılılığı
İxracda emaledici sənaye məhsullarının payı	40%	İqtisadiyyatın müstəmləkə-xammal strukturu
İxracda yüksək elmtutumlu məhsulların payı	10-15%	İqtisadiyyatın texnoloji cəhətdən geri qalması
ÜDM-də dövlətin elm xərclərinin payı	2%	İntellektual potensialın məhv edilməsi

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirdikdə hər hansı bir ölkənin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də həmin ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin coğrafi quruluşudur. Hər bir hökümət yaxşı bilməlidir ki, hansı dövlətlə və nə səviyyədə ticarət əlaqələrinə girməklə özünün iqtisadi təhlükəsizliyini qoruya bilər. Ümumilikdə iqtisadi təhlükəsizlik anlayışının mahiyyəti dövlətin beynəlxalq əlaqələri genişləndirərkən, iqtisadiyyatın açıqlıq səviyyəsini yüksəldərkən digər dövlətlərdən tam asılı vəziyyətə düşməməyə çalışmasından ibarətdir. Qeyd etməliyik ki, bu problemə yanaşma müxtəlif ölkələr üzrə fərqlənir.

Misal üçün, 1980-ci illərdə Yaponiya kimi yüksək inkişaf etmiş sənaye ölkəsi bu məsələyə çox ciddi fikir verməyə başlamışdır. Yapon alımları iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasını beynəlxalq amillərin ölkə iqtisadiyyatına dağıdıcı təsirinin qarşısının alınması kimi qəbul edirdilər. Onların fikrincə, baxılan dövrdə Yaponianın iqtisadi təhlükəsizliyi dörd amillə – iqtisadi resurslar, enerji ehtiyatları, ərzaq məhsulları ilə təmin olunma və dəniz nəqliyyatının təhlükəsizliyinin səviyyəsi ilə müəyyənləşməli idi.

Məşhur rus iqtisadçısı L. Abalkinin fikrincə isə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün birinci iqtisadi sərbəstlik (yəni dövlətin bütün milli ehtiyatlara və istehsala tam nəzarəti, eləcə də sərbəst iqtisadi qərar qəbul edə bilməsi), milli iqtisadiyyatın dayanıqlığının və sabitliyin təmin edilməsi; ikincisi milli iqtisadiyyatın bütün formalarının qorunması və fəaliyyətinə şərait yaradılması, vəziyyətin dayanıqlığını poza biləcək addımların qarşısının alınması və üçüncüü iqtisadiyyatın inkişafetmə qabiliyyətinin ödənilməsi lazımdır.

İqtisadi təhlükəsizlik və onun təmin olunması məsələsi hər bir ayrıca götürülmüş ölkədə müxtəlif cür qoyula bilər. Təcrübə göstərir ki, dövlətin yerləşdiyi region, onun qonşularının kim olması aparıcı və əsas şərt ola bilər. Bu fikri Azərbaycanın yerləşdiyi strateji coğrafi mövqeyi və onun qonşularının maraq dairələri təsdiq edir. Bu baxımdan qonşu

amili kimi Azərbaycan heç bir zaman Rusiya, İran və Ermənistanı nəzərdən qaçırmamalıdır.

Müasir dövrdə dövlətlərin qarşısında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə cəlb olunduğu zaman müəyyən qədər təcrid olunma və ya məhdudiyyətlər qoyma halları qeyri-mümkündür. Belə ki, hazırkı dünya iqtisadiyyatının əsasında bazar münasibətləri durur və bu münasibətlərdə daha irəli getmiş ölkələr iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdir. Qeyd olunan bu xüsusiyyətlər hər bir dövlətin qarşısında müstəqil olaraq beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında öz prioritətlərini və prinsiplərini, mexanizmlərini müəyyən etmək öhdəliyi qoymuş olur.

Bu baxımdan hazırda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid dövrünü yaşayan Azərbaycanın beynəlxalq çərçivədə iqtisadi fəaliyyəti üçün bir sıra əsas prinsiplər müəyyənləşdirmək olar. Bura ilk növbədə xarici iqtisadi əlaqələr sistemində müstəqilliyyin təmin olunması daxildir. İqtisadi suverenlik prinsipi ölkənin ərazisində olan bütün resurslara malik olmaq və istifadə etmək hüququ deməkdir. Ölkənin iqtisadi suverenliyi tam formada o zaman reallaşa bilər ki, dövlətin beynəlxalq texnologiyalar bazarında özünəməxsus yeri olsun. Buna əsaslanaraq hər bir ölkə dünya təsərrüfatı sistemində texnoloji suverenlik statusunu əldə edir. Hazırda Azərbaycan Respublikasının elmi-texniki kompleksindəki restrukturizasiya prosesləri, maliyyə vəsaitinin

cəlb olunması ilə bağlı problemlər ölkənin iqtisadi potensialının bu sahənin tam reallaşması imkanlarını məhdudlaşdırır. Belə ki, beynəlxalq səviyyəli elmi-texniki potensialın inkişaf etdirilməsi prinsipi müstəqil xarici iqtisadi əlaqələr strategiyasının formalasdırılması üçün baza yaranan əsas şərtlərdən biridir.

İkinci bir mühüm prinsip kimi xarici iqtisadi fəaliyyət strategiyası çərçivəsində milli maraqların prioritet təşkil etməsini qeyd etməliyik. Bu prinsipə əsaslanaraq Azərbaycan Respublikası dünyanın bütün dövlətləri ilə qarşılıqlı iqtisdi münasibətlər yaradır.

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirilməsində dünya təcrübəsinin təhlilinə, digər ölkələrin strategiyasında istifadə olunan metod və qərarların öyrənilməsinə, milli iqtisadiyyatın vəziyyətinin təhlilinə üstünlük verilməlidir. Bu baxımdan xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, yalnız uzunmüddətli və davamlı siyasetin reallaşması nəticəsində xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində uğurlu nailiyyətlər qazanmaq mümkündür. Qeyd olunanlara əsaslanaraq Azərbaycan da daxil olmaqla, iqtisadiyyatın keçid dövrünü yaşayan ölkələrin xarici iqtisadi inkişaf strategiyasının aşağıdakı prinsiplərini göstərmək olar:

- Beynəlxalq əlaqələrdə milli iqtisadi təhlükəsizliyin və suverenliyin təminatı;

- Milli və dünya iqtisadiyyatının qarşılıqlı əlaqəsinin genişlənməsi və dərinləşməsinin məcburi şərti kimi beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıqda maksimal iştirak üçün iqtisadiyyatın açıqlığı;
- Milli iqtisadiyyatın və dünya təsərrüfat sisteminin fəaliyyətinin bütün formalarının yüksək effektivliyinə nail olmaq üçün mühüm istiqamətlərdən biri kimi istehsalçıların iqtisadi müstəqilliyi;
- Milli bazar iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsinin dünya bazar təsərrüfatının mövcud vəziyyətinə uyğunluğu;
- Dünya iqtisadiyyatı sistemində qloballaşmanın müasir təmayülünün təzahürü kimi geoiqtisadi müəyyənlik.

Beləliklə, yuxarıda göstərilən xarici iqtisadi əlaqələrin özünəməxsus əlamətlərinin, bu sahədə əsas istiqamət və meyllərin öyrənilərək, bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində olan respublikamız üçün xarici iqtisadi fəaliyyət strategiyasının hazırlanması prosesində istifadə olunması tədqiqat işinin qarşısına qoyduğu vəzifəyə nail olmağa köməklik göstərmiş olar.

2.2. Xarici iqtisadi əlaqələr və onların əsas formaları.

Keçid iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycan Respublikası üçün xarici iqtisadi əlaqələr strategiyasının hazırlanması, ölkənin dünya bazارında effektiv çıxış etməsi, qlobal iqtisadi məkanda digər dövlətlərlə ikitərəfli iqtisadi münasibətlərin yaradılması, ölkənin idxal-ixrac potensialının formalaşdırılması başlıca məqsədləridir. Bu baxımdan bütün bunlara nail olmaq üçün ilk növbədə xarici iqtisadi əlaqələrin əsas istiqamət və formaları təhlil edilməlidir. Qeyd olunan səbəbdən tədqiqat işinin bu bölməsində xarici iqtisadi əlaqələrin əsas formaları, üstün və zəif cəhətləri göstərilməklə təhlil edilmişdir.

Dünya ölkələri arasında xarici iqtisadi əlaqələrin müxtəlif formaları vardır. Xarici iqtisadi əlaqələr, xarici ticarət, valyuta və ödəmə-hesablaşma münasibətləri, kapitalın ixracı və yerdəyişməsi, işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası, beynəlxalq turizm, beynəlxalq integrasiya prosesləri, transmilli korporasiya və maliyyə-kredit təşkilatlarının yaradılması və inkişafı, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dövlətlərarası tənzimlənməsi, elmi-texniki və istehsal əməkdaşlığı formasında həyata keçirilir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin ilkin forması kimi ticarət meydana gəlmişdir. Belə ki, ibtidai-icma quruluşunda qarşılıqlı əlaqələrin sərhədi tayfanın, qəbilənin təsərrüfat ərazisinin sərhədləri ilə üst-üstə düşürdü. Bu halda həmin dövrdə istehsal fəaliyyəti insanın ən zəruri mallara olan

ehtiyacının minimum hissəsini verə bilmışdır. Yalnız məhsuldar qüvvələrin inkişafı icma daxilində izafə məhsul istehsal etmək və onu mübadilə etmək üçün şərait yaratmışdır. Bu isə iqtisadi fəaliyyətin istehsal dairəsindən xaricə çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Beləliklə, ilkin ticarət forması kimi meydana gələn mübadilə quldarlıq quruluşunun yüksək inkişaf dövründə mühüm rol oynamaya başlamışdır. Sonrakı dövrdə isə istehsal edilən məhsulların bir hissəsi satılmağa başlamış, pul vasitəsilə ticarət yaranmışdır.

Tarixi baxımdan yanaşsaq natural təsərrüfatdan pul münasibətlərinə keçilməsi, eləcə də milli dövlətlərin formallaşmağa başlaması, ölkə daxilində və ölkələr arasında istehsal əlaqələrinin yaranması beynəlxalq ticarətə güclü təkan vermişdir. İri maşınlı sənayenin tətbiqindən sonra isə əmtəə və xidmətlərin tədavülü milli bazar hüdüdündən kənara çıxmış və xarici ticarət daha da genişlənmişdir. Bunun nəticəsində xarici ticarət hər hansı ölkənin daxili inkişafını tamamlayan amildən həmin ölkənin milli təsərrüfatının normal fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri şərtə çevrilmişdir.

Beynəlxalq ticarətin meydana gəlməsinin əsas səbəbi iqtisadi resursların ölkələr arasında qeyri-bərabər bölgüsü, yerli istehsalın kifayət etməməsi, malların qiymətinin beynəlxalq miqyasda fərqlənməsi və müxtəlif ölkələrdə fərqli mallar istehsalının mövcudluğu olmuşdur.

Buradan aydın olur ki, ayrı-ayrı ölkələr əsasən o əmtəə və xidmətləri ixrac edirlər ki, onların ixtisaslaşması istiqaməti nəzərə alınmaqla daxili istehsal xərcləri dünya səviyyəsindəkindən aşağı olsun. Bunun əksinə olaraq o əmtəə və xidmətləri idxal edirlər ki, onların istehsalının təşkilinə çəkilən xərclər ölkə daxilində dünya səviyyəsindən yüksək olsun. Beləliklə, əmtəə və xidmətlər vahidinin milli və beynəlxalq dəyərləri arasındaki nisbəti xarici ticarət əməliyyatlarının səmərəlilik dərəcəsinin vacib göstəricisi kimi özünü göstərir.

Beynəlxalq ticarət müxtəlif ölkələrin aliciləri, satıcıları və vasitəçiləri arasında həyata keçirilən alqı və satqı prosesidir. Beynəlxalq ticarət beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da genişlənməsinə və dərinləşməsinə, mövcud resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə, dünya ölkələri arasında elmi-texniki sahədə əməkdaşlığın genişlənməsinə, dünya xalqlarının maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsinə şərait yaradır. Bəzi qiymətləndirmələrə görə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün həcminin 80%-i ticarətin payına düşür. Qeyd etməliyik ki, bütün ölkələr üçün beynəlxalq ticarətin çox mühüm əhəmiyyəti vardır. İqtisadçı alim D.Saksın qənaitinə görə «hər bir ölkənin dünya iqtisadi sistemindən təcrid olunmuş sağlam iqtisadiyyat yaratmaq qismət olmamışdır».

Dünya ölkələri arasında beynəlxalq ticarət təşkil etmək üçün bir sıra şərtlərə əməl edilməlidir. Beynəlxalq ticarət

şərtlərinə qısa və uzun müddətli amillər təsir göstərir. Qısa müddətli amillərə xarici ticarət siyasəti, valyuta məzənnəsində baş verən dəyişmələr, birtərəfli transfer ödəmələri və konyunktura dalgalanmaları aiddir. Uzun zaman ərzində isə beynəlxalq ticarət şərtləri iqtisadiyyatın istehsal və istehlakının strukturunda baş verən dəyişkənliliklərlə müəyyən edilir.

Beynəlxalq ticarətə dair nəzəriyyələr uzun bir təkamül prosesi keçərək, çox əsrlik tarixə malikdir. Ölkələr arasında ticarətin mövcud olması, inkişafı səbəblərinin izahı və əsasları onlar arasında beynəlxalq mübadilənin özü yarandıqdan xeyli sonra meydana gəlmişdir. Hələ ilkin dövrlərdən beynəlxalq ticarətə dair iki prinsipial münasibət formallaşmışdır. Birinci azad ticarət, onun məhdudiyyətsiz həyata keçirilməsini təbliğ edir. İkinci isə milli iqtisadiyyatın maraqları nəzərə alaraq beynəlxalq ticarətə dövlət müdaxiləsini nəzərdə tutan proteksionist siyasətdir.

Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri inkişaf yolunda merkantelizm, fiziokratizm, klassik nəzəriyyələr, neoklassik nəzəriyyələr və müasir nəzəriyyələr istiqamətlərindən keçmişdir.

Beynəlxalq ticarətdə dair ilk nəzəriyyə merkantelistlər tərəfindən irəli sürülmüşdür. Merkantelistlər ölkənin zənginliyi naminə ölkəyə daha çox qızıl, gümüş gətirilməsinin, ölkədən ixrac edilən əmtəələrin miqdarının ölkəyə gətirilən malların həcmindən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olmasının və nəhayət

xüsusi ticarət rejiminin tətbiq edilməsinin tərəfdarı idilər. Lakin uzun müddət dünya iqtisadiyyatında özünəməxsus yer tutan, həmin dövrün dövlətlərinin iqtisadiyyatında başlıca hərəkətverici qüvvə olan merkantelist ideyaların da müəyyən çatışmayan cəhətləri var idi. Son dövrdə iqtisadçılar tərəfindən göstərildiyi kimi merkantelist ideyaların balşica çatışmazlığı «ticarət edən tərəflərdən birinin iqtisadi mənfəəti mütləq digər tərəfin iqtisadi ziyanı hesabına əldə edilir» fikri idi. Məhz belə yalnız fikirlər sonradan onların tənqid olunmasına gətirib çıxarırdı.

Cədvəl 2.2.

Beynəlxalq ticarətə dair nəzəriyyələrin inkişaf mərhələləri

Klassik nəzəriyyələrə qədərki konsepsiylar	Merkantizm (T.Man, A.Monkretyen) Fiziokrtaizm (F.Kene, J.Tyurqo, V.Mirabo və b.)
Klassik nəzəriyyələr	Mütləq üstünlükler nəzəriyyəsi (A.Smit) Müqayisəli üstünlükler nəzəriyyəsi (D.Rikardo) Beynəlxalq dəyər nəzəriyyəsi (C.S.Mill) İstehsal faktorları nəzəriyyəsi (J.B.Sey)
Neoklassik nəzəriyyələr	İstehsal faktorlarının qarşılıqlı əlaqəsi nəzəriyyəsi (Hekşer-Olin) Qiymətlərin istehsal faktorlarına bərabərləşdirilməsi teoremi (Hekşer-Olin, P.Samuelson)

Müasir nəzəriyyələr	Klassik nəzəriyyə prinsiplərinin daha çox sayıda obyekt və istehsal faktorlarına tətbiq etməklə müasir şərtlərdə təkmilləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi
	Xarici ticarətin yeni problemlərinin klassik mövqedən tədqiqi
	Klassik nəzəriyyələri inkar edən müasir beynəlxalq ticarətin alternativ konsepsiaları

İqtisadi təlimlər tarixində merkantelizmdən bir qədər sonra yaranmış olan fiziokratizm təlimi praktik olaraq tamamilə xarici ticarəti inkar etsə də, iqtisadi nəzəriyyənin inkişafı baxımından olduqca qiymətlidir.

Fiziokratlar merkantelistlərdən fərqli olaraq sərvətin atasını pulda deyil, torpaqda götürürlər. Onların fikrinə görə, cəmiyyətin sərvətinin və xalqın rifahının əsasını ticarət və sənaye deyil, məhd kənd təsərrüfatı istehsalı təşkil edir. Onlar dəyərin mənbəyini tədavül sferasında deyil, istehsal sferasında axtarırdılar və milli gəlirin yaranmasında ticarətin rolunu qəbul etmirdilər.

Bu iki iqtisadi məktəbin nümayəndələrinin ideyalarını müasir dövrün tələblərinə və günümüzdə tətbiq imkanlarına uyğun müqayisə etsək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, xarici ticarətin ölkə iqtisadiyyatı üçün üstün rolu baxımından merkantalist ideyaların tətbiqi daha məqsədəuyğundur. Lakin hazırda dünyada baş verən qloballaşma meylləri, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının xarici ticarət rejimi ilə bağlı tələblərini

nəzərə alaraq, fiziokratların irəli sürdürüyü dövlətin iqtisadiyyata, o cümlədən xarici ticarətə qarışmaması ideyasının timsalında müəyyən liberallaşma tədbirlərinin həyata keçirilməsi də faydalı olar.

İngilis siyasi iqtisad məktəbinin klassikləri A.Smit, D.Rikardo və S.Mill iqtisadi baxışlarında xalqların zənginliyini yaradan və onların mümkün olan mal və xidmətləri əldə etməsini təmin edən istehsal sahəsinin əhəmiyyətinə əsaslanırdılar. Adam Smitin fikrincə, sərbəst ticarət prinsipi ölkəyə elə imkan verir ki, ölkə bütün gücünü daha yaxşı və ucuz istehsal edə biləcəyi məhsullara yönəltsin. Bu cür əmək bölgüsü beynəlxalq ticarətin inkişaf etməsini şərtləndirir və onun iştirakçılarına xeyir verir. Bu baxımdan qeyd olunan üstünlükler hər bir ölkədə istehsalın mütləq xərclərinin fərqi ilə müəyyən olunur.

Adam Smit sənaye və ticarətin dövlət tərəfindən nizama salınmasının qalıqlarının ləğv edilməsini tələb edirdi. Onun fikrincə, daxili bazarda bəzi məhsulların satışı üçün təyin olunan aksızlıq (dolayısı ilə alınan vergilər) təsərrüfatı təsir göstərmək məqsədi ilə deyil, büdcə gəlirlərinin xətitinə tətbiq olunmalıdır. Bundan əlavə o, İngiltərənin bütün xarici siyasetini ətraflı tənqid etmiş və xarici ticarət azadlığı üçün program işləyib hazırlamışdır. Belə ki, merkantelistlərin əksinə olaraq o, ticarətin sərbəst olması ideyasını müdafiə edir və

hesab edirdi ki, beynəlxalq ticarət vasitəsilə ayrı-ayrı ölkələr varlandıqca, dünya iqtisadiyyatı da inkişaf etmiş olur.

Başqa bir ingilis iqtisadçısı David Rikardo bu fikirləri bir qədər də inkişaf etdirmişdir. O, Smitin mövqeyini ayrı-ayrı hallar üçün düzgün hesab etsə də, xərclərin mütləq yox, müqayisəli dərəcədə fərqli ilə müəyyənləşdirilən «müqayisəli üstünlüklər» nəzəriyyəsini irəli sürmüştür. O, sübut etmişdir ki, ölkələr arasında qiymətlərdə az da olsa fərq qalmaqdə davam edir və bunun nəticəsində hər bir ölkə nisbi üstünlüyü malikdir. Yəni bu ölkədə həmisi elə bir mal tapmaq mümkündür ki, mövcud istehsal xərclərinin nisbətində onun istehsalı digər ölkədəki istehsaldan daha sərfəli olsun. Həmin ölkə məhz belə malın istehsalı və ixracı üzrə ixtisaslaşmalıdır.

Beynəlxalq ticarətə dair nəzəriyyənin sonrakı inkişafı istehsal amillərinin – başlıca olaraq torpaq, kapital və əməyin tətbiqinə əsaslanır və bu amillər beynəlxalq ticarətdə ölkə üçün mümkün üstünlüyü müəyyənləşdirir. İstehsal amillərinin qiymətlərində olan fərqə əsaslanan iqtisadi nəzəriyyələr ilk dəfə Hekşer və Olin tərəfindən irəli sürülmüşdür. Hekşer-Olin beynəlxalq ticarət modeli müqayisəli üstünlüğün istehsal faktorları ilə təchizatda olan beynəlxalq fərqlərdən irəli gəlməsi müddəasını irəli sürür.

Nəhayət, beynəlxalq ticarətə dair nəzəriyyələrin müqayisəli təhlili aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarırlar:

- Ölkələr eyni malları (xidmətləri) bir-birinə mal (xidmət) çeşidinin müxtəlifliyi şərti ödəndikdə idxal və ixrac etməyə meylli olurlar.
- Ölkələr məhsulların keyfiyyətində nəzərəçarpacaq fərqlər olduğu şəraitdə eyni malları ixrac və idxal etməyə meyl edirlər.
- Ölkələr istehsalında texnoloji üstünlüyü malik olduqları və daha yüksək məhsuldarlıqla istehsal etdikləri malları ixrac etməyə meylli olurlar.
- Ölkələr özlərinin malik olduğu nisbətən zəngin istehsal faktorlarının səmərəli istifadəsinə əsaslanan mal və xidmətləri ixrac etməyə və nisbətən az olan istehsal faktorlarından istifadəyə əsaslanan əmtəə və xidmətləri idxal etməyə meyl edirlər.

Beləliklə, göstərilən dünya səviyyəli təmayüllərin və Azərbaycanla xarici ticarət əlaqələrinin bütün tərəflərinin kompleks tədqiqi, regional xüsusiyyətlərin və qanuna uyğunluqların aşkarlanması, coğrafi – ölkələr üzrə prioritetləri müəyyənləşdirmək və bunun əsasında elmi əsaslandırılmış proqnozların verilməsi ölkəmizin xarici ticarətinin inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirilməsinə və ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına böyük töhvə verəcək.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasına uyğun olaraq ölkələrin sosial, iqtisadi və demoqrafik inkişafının əsas amillərindən birini də işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası və

əhalinin yerdəyişməsi təşkil edir. Xarici iqtisadi əlaqələrin əsas formalarından biri olan işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti – əməkyaşlı əhalinin iqtisadi səbəblərdən bir dövlətdən digər dövlətə hərəkətidir.

Dövlətlər arasında işçi qüvvəsinin miqrasiyası ilə bağlı yaranan iqtisadi əlaqələr sistemi immiqrantların ölkələrinə göndərdiyi pul, işçi qüvvəsini ixrac edən ölkələrə subsidiya və kompensasiyaların ödənilməsi də daxil olmaqla mal və kapitalın axını ilə müsayiət olunur. Xaricdən olan işçi qüvvəsi daha ucuz başa gəldiyindən qəbul edən ölkə üçün bu istehsal etdiyi məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyini artırır.

Hazırda işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası prosesin əsas kütləsini fəhlələr, bir hissəsini isə yüksək ixtisaslı mütəxəssislər təşkil edir. Beynəlxalq miqrasiya prosesində mütəxəssis axını həmin ölkənin iqtisadi cəhətdən itirməsi, qəbul edən ölkənin isə qazanması deməkdir. İxtisassız işçi ixrac edənlər doğum səviyyəsi yüksək olan və izafî işçi qüvvəsinə malik zəif inkişaf etmiş ölkələrdir. Bu ölkələrdə fəal əhali çox, kapital isə azdır. Ona görə də işçi qüvvəsinin böyük bir hissəsi işlə təmin olunmamışdır. Burada milli gəlirlərin artım sürəti əhalinin artım sürətindən geri qalır. Bu isə istehlakın artmasına və müvafiq olaraq kapital qoyuluşuna sərf edilən yiğimin azalmasına səbəb olur. Izafî işçi qüvvəsi kapital tutumlu texnikadan istifadə olunmasını çətinləşdirir, dövlət və özəl bölmələrdə lazım olduğundan çox işçilərin cəlb

olunmasına səbəb olur. Ümumilikdə isə işçi qüvvəsinin ixracının əsas müsbət cəhəti onunla izah olunur ki, onun ixracı ölkəyə valyuta daxilolmalarının mühüm mənbələrindən biri kimi qiymətləndirilir.

Qərb mütəxəssislərinin qənaətinə görə şəxsi köçürmələrin rolu xüsusilə orta səviyyəli ölkələr üçün böyükdür. Belə ölkələr üçün işçi qüvvəsinin ixracı valyuta daxilolmalarının mühüm mənbələrindən birini təşkil edir, hətta bəzi illərdə xarici iqtisadi əlaqələrin digər növlərindən gələn daxilolmaları ötür. Məsələn, son 15 il ərzində Pakistan xaricdə işləyən vətəndaşlarından daxil olan valyuta ölkənin mal və xidmət ixracından gələn daxilolmalarından 5 dəfə çox olmuşdur. Bundan başqa qeyd etməliyik ki, bütün dünya üzrə emiqrantlardan daxil olan valyuta köçürmələrinin 9/10 hissəsi inkişaf etmiş ölkələrə düşür. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə (o cümlədən, Misir, Sri-Lanka, Sudan, Türkiyə, Pakistan) köçürmələrin miqyası əmtəə ixracı üzrə gəlirlərin 25-50%-ni təşkil edir.

Ümumilikdə qəbul edən ölkələr üçün işçi qüvvəsinin miqrasiyası müsbət qiymətləndirilir. Bu ölkələr onlardan xüsusilə iqtisadiyyatın yerli işçilərin cəlb olunmadığı sahələrində istifadə edirlər. İmmiqrantlar əksər ölkələrdə ağır, ziyanlı, az əməkhaqqı ödənilən, adətən yerli iddia etmədikləri fəaliyyətə cəlb olunurlar. Qərbi Avropanın bəzi ölkələrində belə işlərdə bəzən xarici işçilərin payının 70%-ə qədər oluğu

müşahidə edilmişdir. Hətta bir sıra hallarda milli iqtisadiyyatın bəzi sahələrində - tikinti, avtomobil sənayesi, xidmət sahələrində immiqrantlarsız normal fəaliyyət mümkün deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insanların və bütöv xalqların bir ölkədən başqasına köçməsi hələ qədim dövrlərdən məlumdur. Yeni dövrdə əmək ehtiyatlarının ilk kütləfi və məqsədyönlü köçü qara qulların Afrikadan Amerikaya daşınması ilə başlanmışdır. Bəzi hesablamalara görə qul alveri ona gətirib çıxarmışdır ki, afrika qıtəsinin əhalisi 200 il ərzində (1650-1850) nəinki artmamış, əksinə azalmışdır. Qul ticarəti qadağan edildikdən sonra ikinci ən böyük əhali axını Avropadan Yeni Dünya ölkələrinə doğru özünü göstərmişdir. Müasir tarixin əhali axınında ən böyük hadisə Amerika və Avstraliya qitələrinin hazırlı əhalisinin yaranmasına təsir edən milyonlarla insanın Avropanı tərk etməsi olmuşdur. Bu dövrdə miqrasiya axınının istiqaməti kapital axınının istiqamətinə uyğun olmuşdur. Kapitalizmin sonrakı inkişaf dövründə isə miqrasiyanın istiqaməti dəyişmiş və kapital axınına əks istiqamətdə hərəkət etməyə başlamışdır. Bu zaman əhali axını geri qalmış ölkələrdən inkişaf etmiş ölkələrə doğru hərəkət edirdi. Hazırda isə yeni müstəqillik qazanmış dövlətlər işçi qüvvəsinin əsas ixracatçısı kimi çıxış edirlər.

Amerika Birləşmiş Ştatları və Qərbi Avropa xarici işçi qüvvəsinin cəmləşdiyi iki ənənəvi mərkəz rolunu oynamaqdə

davam edir. Keçən əsrin 60-70-ci illərindən dünya iqtisadiyyatında yeni iqtisadi güc mərkəzlərinin yaranması işçi qüvvəsinin cəmləşdiyi yeni regionların yaranmasına götərib çıxarmışdır. Belə mərkəzlərə Yaxın Şərqiñ neft istehsal edən ölkələri –Birləşmiş Ərəb Əmirliklərini, Səudiyyə Ərəbistanı, Qatar Dövlətini, Kuveyti göstərmək olar. Bu ölkələrə başlıca olaraq Misir, Yəmən, Suriya, Liviya, eləcə də, Cənubi və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrindən miqrantlar gəlir. Dünyanın digər regionlarında miqrantların daha çox üz tutuduğu ölkələrdən Afrikada Cənubi Afrika Respublikasını, Asiya-Sakit okean regionunda Yeni Sənayeləşdirilmiş Ölkələrdən «kiçik əjdahaları» (Tayvan, Koreya Respublikası, Singapur, Honkonq), Latin Amerikasında Argentina və Venesuelanı göstərmək olar.

Təsərrüfat həyatının beynəlmiləşdirilməsi dövlətlər arasında təkcə əmtəə və işçi qüvvəsinin yerləşdirilməsini deyil, eyni zamanda kapitalın da iştirakını tələb edir. Kapitalın beynəlxalq hərəkəti müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin mühüm tərkib hissəsi və əsas formalarından biridir. Kapital ixracı yerli sənaye, material və əmək resurslarından istifadə etməklə sistematik olaraq əlavə gəlir əldə etmək məqsədilə kapitalın ölkə sərhədlərindən kənarda yerləşdirilməsini ifadə edir. Kapitalın hərəkəti əmtəənin hərəkətindən fərqlənir. Xarici ticarət adətən malların istehlak dəyəri ilə mübadiləsini nəzərdə tutur. Kapital ixracı (xarici investisiya qoyuluşu) isə

ölkənin milli dövriyyəsindən kapitalın bir hissəsinin çıxarılib, digər ölkədə mal və ya pul formasında istehsal prosesinə keçirilməsidir. İlk əvvəl kapital ixracı bir sıra sənaye cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlər tərəfindən həyata keçirilirdi və əsasən də müstəmləkə imperiyalarından müstəmləkə ölkələrinə doğru yönəldirdi. Burada kapitalın ölkə daxilində və xaricdə gəlirlilik səviyyəsi arasındaki fərq mühüm rol oynayır. Misal üçün keçən əsrin 60-ci illərində amerikan neft monopoliyalarının Venesuelada gəlir səviyyəsi 33%, Yaxın Şərqdə 100% olduğu halda, ölkə daxilində bu səviyyə 10%-dən aşağı idi. Dünya təsərrüfatının inkişafı kapital miqrasiyasının sərhədlərini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir. Hazırda kapital ixracı istənilən inkişaf edən iqtisadiyyatın başlıca funksiyalarındanandır. Belə ki, həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan, xüsusilə Yeni Sənayeləşdirilmiş Ölkələr (YSÖ) kapitalı ölkədən kənara çıxarırlar.

Bununla bərabər qeyd edilməlidir ki, 70-ci illərdən yüksək inkişaf etmiş ölkələrə kapital ixracı daha da güclənmişdir. Bu proses əsasən qeyd olunan ölkələrdə ciddi siyasi və iqtisadi böhranların olmaması ilə əlaqədardır.

XX əsrin ikinci yarısından etibarən kapital ixracı daim artır. Kapital ixracı artım tempinə görə həm əmtəə ixracını, həm də inkişaf etmiş ölkələrin Ümumi Daxili Məhsulunun (ÜDM) həcmini üstələyir. Hazırda kapitalın başlıca ixracatçıları yüksək inkişaf etmiş ölkələr, ilk növbədə «Böyük

Yedilik» ölkələri, eləcə də Yaxın Şərqiñ neft dövlətləridir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) hesablamalarına görə 1990-cı illərdə inkişaf etmiş ölkələrdən kapital ixracının həcmi 600-800 milyard dollar olmuşdur. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, yüksək inkişaf etmiş ölkələrin öz aralarında da kapitalın fəal miqrasiyası aparılır. Bu ölkələr arasında Amerika Birləşmiş Ştatları – Qərbi Avropa ölkələri – Yaponiya üçlüyü xüsusi yer tutur. Ümumilikdə, bütün xarici investisiyaların 70%-i sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür. Əsas kapital idxal edənlər isə Mərkəzi və Şərqi Avropanın, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB), eləcə də Amerika və Asiyanın inkişaf etməkdə olan ölkələridir. Bununla belə, inkişaf etmiş ölkələr ilk növbədə ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa bu baxımdan da liderliyi əldə saxlayır.

Azərbaycan Respublikası hazırda kapital idxal edən ölkə olsa da, gələcəkdə vəziyyətin dəyişməsi üçün perspektiv imkanlar vardır. Keçid dövrünün il illərində iqtisadi problemləri, o cümlədən yeni texnologiyaların tətbiqi, daha çox xərc tələb edən sənaye sahələrinin restrukturizasiyası üçün daxili ehtiyatlar kifayət etmirdi. Bu səbəbdən iqtisadiyyatın bütün sahələrinə, ilk növbədə isə neft sektoruna iri həcmli xarici investisiya cəlb olunmağa başlamışdı. Bunun nəticəsində ölkəmizin neftdən gələn gəlirləri ildən-ilə artmaqdadır. Məhz bu gəlirlərdən səmərəli istifadə etmək üçün yaradılan Dövlət Neft Fonduñun vəsaitlərini düzgün istiqamətləndirməklə

Azərbaycan gələcəkdə potensial kapital ixracatçısına çevrilə bilər.

Beynəlxalq miqyasda kapital ixracının əsas səbəbləri dünya təsərrüfatının müxtəlif yerlərində kapitala olan tələblə təklifin uyğunsuzluğu və ölkələr arasında təbii sərvətlərin və əmək resurslarının qeyri-bərabər bölgüsüdür.

Dünya ölkələrində kapital daha ucuz xammal və işçi qüvvəsi olan yerə ixrac edilir. Belə ki, əlverişli investisiya mühiti, xüsusi iqtisadi zonalarda güzəştli investisiya rejimi, qəbul edən ölkənin kapitalın donoru olan ölkədən daha aşağı ekoloji standartlara malik olması şərtləri əsas götürülür.

Kapital ixracı xarici bazarlar uğrunda mübarizədə ölkələrin iqtisadi və siyasi mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə həyata keçirilir. Beynəlxalq kapital hərəkəti müxtəlif formalarda reallaşır. Yaranma mənbəyinə görə kapital ixracının dövlət və xüsusi formaları ola bilər. Müasir dövrdə dövlət kapital ixracı üçün dövlət büdcəsinin vəsaitinin xeyli hissəsi sərf edilir. Dövlət kapital ixracı əsasən göndərilən malları kreditləşdirmək vasitəsi kimi istiqrazlar və xarici bankların cari hesablarına qoyuluşlar şəklində ixrac olunur.

Dünya ölkələrində kapitalın hərəkəti birbaşa investisiyalar; portfel investisiyaları (xarici səhm, qiymətli kağızlar şəklində); dövlətlərə, sənaye və ticarət korporasiyalarına, bank və digər maliyyə institutlarına borc kapitalının orta və uzun müddətli beynəlxalq kreditləri

formasında və iqtisadi yardım (əvəzsiz və ya güzəştli kreditlər) formasında həyata keçirilir.

Beynəlxalq kapital hərəkətinin təsnifatında onun sahibkarlıq və ya borc formasında aparılmasına xüsusi diqqət verilir. Sahibkarlıq formasında kapital ixracı sahibkarlar tərəfindən xaricdə öz filiallarını yaratmaq, hüquqi cəhətdən müstəqil törəmə müəssisələri təşkil etmək, milli və xarici kapitalın iştirakı ilə müstərək müəssisə yaratmaq yolu ilə həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, sahibkarlıq formasında kapital ixracının həyata keçirildiyi iki başlıca vasitənin – birincisi 100% xarici kapitallı şirkətin və ikincisi yerli və xarici kapitalın iştirakı ilə birgə müəssisənin yaradılmasının hər birinin öz üstünlükləri və çatışmayan cəhətləri vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq kapital və maliyyə vəsaiti hərəkətinin mühüm hissəsini birbaşa investisiya qoyuluşları təşkil edir. Xaricdə fəaliyyət göstərən kapital kütləsi nəinki onu ixrac etmək hesabına, habelə reinvestisiya hesabına, yəni kapital qoyulan ölkədə əldə olunan mənfəətin bir hissəsinin kapitallaşdırılması hesabına arta bilər.

Kapital ixracatçısı sərmayə qoyulan ölkədə fəaliyyət göstərən sahibkar rolunda çıxış etməyə də bilər. O, öz kapitalını xarici sahibkarlara və ya başqa dövlətlərə borc verə bilər. Borc kapitalı mülkiyyətçilər tərəfindən sahibkarlara borc verilən və faiz gətirən kapitaldır. Borc kapitalı bank kreditləri

və istiqrazlar, həmçinin emissiyalar buraxılmasından əldə olunan vəsait hesabına yaradılır.

Sahibkarlıq və borc formasında kapital və maliyyə hərəkəti arasındaki əsas fərq ondan ibarətdir ki, istiqraz alicının sərəncamında müəyyən müddət qalır. Həmin müddət qurtardıqdan sonra kapital faizlə birlikdə kreditora qaytarılmalıdır. Kapital sahibkarlıq formasında ixrac edildikdə isə mülkiyyət hüququ ixracatçıda qalır. Kapitalın iki forması arasındaki fərq həmçinin əldə edilən mənfəətin səviyyəsində də özünü göstərir. Borc kapitalının ixracı zamanı onun sahibinin mənfəətinin səviyyəsi sabit olur.

Xüsusi kapital ixracının mühüm növlərindən biri də xaricə patent və lisenziyaların satılmasıdır. İxtira və kəşf böyük məbləğdə kapital qoyuluşları ilə əlaqədardır. Buna görə də dünya praktikasında xaricə patent və lisenziyalar satmaq iqtisadi mənada kapital ixracına bərabərdir.

Müasir şəraitdə kapital ixracının mühüm xüsusiyyətlərindən biri də dövlətlərin beynəlxalq təşkilatları tərəfindən kapital ixracının armtasıdır. Bu işdə beynəlxalq kredit təşkilatları mühüm rol oynayırlar. Beynəlxalq kredit təşkilatları kommersia şərtlərinə əsasən fəaliyyət göstərilər.

Eyni zamanda hərbi-siyasi aspektlər, güclü dövlət dəstəyi, transmilli korporasiyaların hökmranlığının güclənməsi, kapitalın tez bir zamanda hər hansı ölkəyə miqrasiyasına səbəb

olan periodik maliyyə-valyuta böhranları kapital ixracının digər xarakterik xüsusiyyətləridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə aparıcı yer tutan kapitalın beynəlxalq hərəkəti dünya iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu təsir ilk növbədə özünü onda göstərir ki, kapital miqrasiyası dünya iqtisadiyyatının inkişafına yardım edir. Xarici investisiya axını əksər qəbul edən ölkələrə istehsal kapitalı çatışmazlığını aradan qaldırmağa kömək edir, iqtisadi artım tempini yüksəldir. Kapitalın beynəlxalq hərəkəti ölkələr arasında qarşılıqlı ticarət dövriyyəsinin həcmini artırır, beynəlxalq ticarətin inkişafına təkan verir.

Beynəlxalq kapital hərəkəti ilə bağlı neoklassik nəzəriyyə qəti şəkildə XX əsrin ilk onilliyində E.Hekşer, B.Olin, P.Nurkse və K.İverson tərəfindən formalasdırılmışdır. Eli Hekşer öz konsepsiyası daxilində və son faydalılıq nəzəriyyəsinə əsaslanaraq istehsal amilləri qiymətlərində beynəlxalq tarazlığa doğru meyl haqqında tezisi irəli sürmüştür. Bu meyl həm qiymət və həm də miqdar nisbəti müxtəlif ölkələrdə müxtəlif olan istehsalın beynəlxalq hərəkəti vasitəsilə özünə yol açır.

Bertil Olin göstərmışdır ki, istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti tələblə bağlı olub, məhsuldarlıq həddi aşağı olan ölkələrdən gedir, yüksək olan ölkələrə isə gəlir. Ona görə kapital üçün məhsuldarlıq həddi hər şeydən əvvəl faiz

dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Onun fikrincə, kapitalın beynəlxalq hərəkətinə gömrük maneələri, firmaların öz kapital qoyuluşlarının coğrafi diversifikasiyasını artırmağa çalışması, ölkələr arasında siyasi fikir ayrılıqları, xarici investisiyalarda böyük riskin mövcudluğu və başqa bu kimi amillər təsir göstərir.

K.İverson kapitalın beynəlxalq hərəkətini real və tənzimlənən hissələrə böldürdü. O, göstərdi ki, kapitalın məhsuldarlıq həddi aşağı olan ölkədən yüksək olan ölkəyə aparılması hər iki ölkədə istehsal amillərinin daha səmərəli istifadə olunduğunu göstərir. Onun fikrincə, müxtəlif növ kapitalların beynəlxalq mobillik dərəcəsi müxətəlif olur və məhz buna görə də eyni ölkə kapitalın həm ixracatçısı, həm də idxalatçısı ola bilər.

Dünya ölkələri arasındaki beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin formalarından biri də qızıl-valyuta ehtiyatlarının beynəlxalq hərəkəti vasitəsilə həyata keçirilir. Buna müxtəlif ölkələr arasında valyuta münasibətləri, valyuta bazarının iştirakçıları arasında valyuta əməliyyatları, milli valyuta bazarının inkişafı və tənzimlənməsi, eləcə də beynəlxalq valyuta bazarının əməliyyatlarında iştirak, valyuta məhdudiyyətlərinin həyata keçirilməsi və valyuta klirinqlərinin istifadə olunması daxildir. Beynəlxalq valyuta münasibətləri – dünya pulunun fəaliyyəti və ölkələr arasında müxtəlif təsərrüfat əlaqələrinə xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar olan iqtisadi münasibətlərdir.

Bu münasibətlər özündə ölkələr, onların fiziki və hüquqi şəxsləri arasında iqtisadi, siyasi, elmi-texniki və mədəni əlaqələr nəticəsində yaranan pul tələb və öhdəlikləri ilə bağlı ödəmələrin tənzimlənməsini ifadə edir. Ölkələr arasında valyuta münasibətləri dünya təsərrüfat sistemi çərçivəsində, beynəlxalq xidmətlər formasında, əmtəə və kapital ixracı əsasında yaranır. Valyuta münasibətləri beynəlxalq hesablaşmalar, ödəmələr, valyuta mübadiləsi kurslarının müəyyən edilməsi mexanizmi vasitəsilə reallaşır.

XX əsrin ikinci yarısından etibarən beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ənənəvi formaları olan mal mübadiləsi əməliyyatları, kapitalın və işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti ilə bərabər texnologiyaların beynəlxalq ticarəti də yaranmağa və inkişaf etməyə başlamışdır. Elmi-texniki biliklər üzrə ticarətin mahiyyəti elmi və praktiki dəyərləri olan elmi-texniki fəaliyyətin nəticələrini alış-veriş əsasında xarici kontragentə (firmaya, şirkətə) satmaqdan ibarətdir. Təcrübədə bu əməliyyat «beynəlxalq texnologiya mübadiləsi» adını almışdır.

Xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində bu formanın yaranmasının əsas şərtləri işləmələrin və yeni texnologiyaların istifadəsinə olan tələbatın artması ilə bağlıdır. Amerikan iqtisadçısı Maykl Poznerin fikrinə görə, yeni texnologiyanın yaradılması ölkəyə məhsulun bu texnologiyaya əsaslanan istehsalı və ixracı üzərində müvəqqəti monopoliya yaratmağa

imkan verir. Nəticədə ölkə texnologiya (bilik) kimi istehsal faktoru sahəsində nisbi üstünlüyü malik olur.

Texnologiyaların beynəlxalq ticarəti geniş mənada – ölkələr arasında istənilən elmi-texniki biliklərin və istehsal təcrübəsi mübadiləsi kimi, dar mənada konkret texnoloji proseslərin təkrar istehsalına aid elmi-texniki bilik və təcrübələrin ötürülməsi kimi başa düşülür. Geniş mənada texnoloji mübadilə elmi-texniki nəşrlər, sərgi, yarmarka, simpoziumların keçirilməsi; mütəxəssislərin miqrasiyası, elm və texnika sahəsində əməkdaşlıq üzrə beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətini özündə birləşdirir.

Dar mənada isə texnoloji mübadilə kommersiya formasında elmi-texniki informasiyanın istifadə edilməsi hüquqlarının (patent, nou-hau, qeydiyyatdan keçmiş əmtəə nişanları və s.) beynəlxalq saziş şərtləri əsasında ötürülməsi (transferi), yeni elmi-texniki tədqiqatlar əsasında maşın və avadanlıqların yaradılması, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanması istiqamətində həyata keçirilir.

Texnologiyaların xarici iqtisadi əlaqələr sisteminə ötürülməsinin əsas forması lisenziya razılaşmalarıdır. Onlar patentləşdirilmiş kəşflərə, «nou-hau»lara olan lisenziyalara bölünürlər. Xüsusi bir forma olan beynəlxalq injinirinq isə istehsal, kommersiya və elmi-texniki xarakterli xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar fəaliyyətdir. Beynəlxalq injinirinq – ixtisaslaşdırılmış mühəndis məsləhət firmaları, sənaye və tikinti

kompaniyaları tərəfindən göstərilən istehsal, kommersiya, elmi-texniki istiqamətli xidmətlərin kompleksindən ibarətdir. Beynəlxalq injinirinqin özü də texnoloji proseslərin hazırlanması və rentabelli istehsalın təmini ilə əlaqədar injinirinqə bölünür. Eyni zamanda bura istismar proseslərinin, müəssisələrin idarə edilməsi və onun məhsullarının realizasiyasının optimallaşdırılması da aid oluna bilər.

Beynəlxalq injinirinq xidmətinin əsas məqsədli layihə əsasında həyata keçirilən kapital qoyuluşundan son nəticədə az əmək, material və maliyyə vəsaiti sərf etməklə daha yüksək səmərə əldə etməkdən ibarətdir. Hazırda injinirinq xidmətinin əsas müştəriləri əksər hallarda iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş ölkələrdir. Belə ki, son illər dünya üzrə məsləhət xidmətləri istehlakının 48%-i həmin ölkələrin payına düşməşdir.

Texnologiya xidmətlərinin daha bir forması isə françayzinqdır. Bu xidmət müxtəlif sahələrdə istifadə olunur. Belə ki, istehsal françayzinqi – konkret məhsulun hazırlanması texnologiyasının baş şirkətdən törəmə müəssisə və filiallara ötürür; əmtəə françayzinqi- bir çırma digərinə əmtəənin satışını təşkil etmək üçün icazə verir; xidmətlər sferasında françayzinq --mahiyyətcə əmtəə françayzinqinə yaxındır, lakin bu halda əməkdaşlığın obyekti dəyişir.

Hazırkı şəraitdə beynəlxalq elmi-texniki biliklər üzrə ticarətin armtasına ilk növbədə, elmi-tədqiqat və təcrübə

konstruktor işləri üçün vəsaiti olmayan ayrı-ayrı ölkələrin digər ölkələrdəki qabaqcıl elmi-texniki nailiyyətlərdən bəhrəlməkdə maraqlarının olması təsir göstərir. İkinci bir mühüm səbəb isə Transmilli şirkətlər tərəfindən elmi-texniki fəaliyyətin inhisara alınmasıdır. Çünkü uzunmüddətli və baha başa gələn elmi-tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsinə ancaq onların gücü çatar. Eyni zamanda yeni texnologiyalar TMŞ-lər çərçivəsində öz filiallarına və ya törəmə şirkətlərinə ötürülür. Statistik məlumatlara əsasən beynəlxalq lisenziya ticarətinin 2/3 hissəsi firmadaxili mübadilənin payına düşür.

2.3. Xarici iqtisadi əlaqələrin göstəriciləri və meyarları.

Xarici iqtisadi əlaqələrin düzgün qurulması hər bir ölkə üçün dünya bazارında sabit çıxış etmək və hətta dövlət müstəqilliyini təmin etmək üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Xarici iqtisadi əlaqələrin formalasdırılması zamanı dünya iqtisadiyyatında gedən bir sıra proseslər nəzərə alınmalıdır. Belə ki, dünya iqtisadiyyatında gedən proseslər beynəlxalq çərçivədə iqtisadi münasibətlərə təsir göstərən başlıca amildir. Xarici iqtisadi əlaqələrə bir neçə qrupp amillər ciddi təsir göstərir. Bu amillərə texnoloji inqilab; istehsal, ticarət, maliyyə, kommunikasiya, informasiya sahələrində yeni texnologiyaların qlobal səviyyədə tətbiqi əsasında Elmi-Texniki Tərəqqinin (ETT) inkişafı; enerji-xammal və istehsal

problemləri; demoqrafik problemləri və ekoloji problemləri aid etmək olar.

Hal-hazırda yoxsul və varlı ölkələr arasında iqtisadi inkişaf və həyat səviyyəsində kəskin fərqli qalması, iqtisadi cəhətdən əyalət sayılan ölkələrin xarici borcunun artması və bunun təsiri nəticəsində beynəlxalq iqtisadi münasibətlər müstəvisində bu ölkələrə qarşı ayrı-seçkiliyin tətbiq olunması özünü bürüzə verir.

Xarici iqtisadi əlaqələr sisteminin əsasını beynəlxalq və milli iqtisadi dinamikaya əsaslanaraq vacib amillərin və əsas meyarın müəyyən edilməsi təşkil edir. Xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində bu dinamikanı makro və mikro səviyyədə izah etmək olar. Mikrosəviyyədə sahibkarlıq subyektləri, firmalar və iri transmilli şirkətlər (TMS) öz fəaliyyətlərini qurmaq üçün xarici iqtisadi sistemdə baş verən hadisələri və prosesləri izləyirlər. Bu onları həm iqtisadi, sosial, həm də idarəedici informasiya ilə təmin edir. Belə tip informasiyanın yığılması və təhlili müəyyən sistemə əsəslənmalıdır.

Mikrosəviyyədə isə əsas amillər xarici investisiyalı şirkətlərin yaradılması, investorların birgə müəssisələri, transmilli şirkətlərin filiallarının sayı, bölgüsü və digər göstəricilərdən istifadə etməkdən ibarətdir. Makrosəviyyədə dinamika dünya təsərrüfatında baş verən proseslərlə əlaqədar olan dəyişikliklərdir. Valyuta birjalarında məzənnələrin qalxıb-düşməsi, inflyasiya templəri, pul kütləsinin artırılması,

dövlət səviyyəsində yardımçılar, yeni iqtisadi siyaset programlarının qəbulu da buna təsir edə biləcək amillərdəndir. Müxtəlif makro və mikro amillərin xarici iqtisadi əlaqələrə təsiri fərqli ola bilər. Bununla bağlı tədqiqat işinin bu bölməsində xarici iqtisadi əlaqələrin müxtəlif formalarının hər birinin özünəməxsus faktlar və göstəricilərini təhlil edəcəyik.

Xarici iqtisadi əlaqələr sistemində beynəlxalq ticarət mühüm rol oynayır. Beynəlxalq ticarət üç başlıca göstəricisinə görə səciyyələnir: ümumi ticarət dövriyyəsi, əmtəə strukturu və coğrafi strukturuna görə. Bunların həcmnin böyüklüyü xarici bazarın tələbindən, rəqabət səviyyəsindən, qiymətlərin dəyişməsi tendensiyasından, məhsulun texniki səviyyəsindən asılıdır. Beynəlxalq ticarət göstəricilərinin formalaşması və dəyişikliklər ölkənin iqtisadi səviyyəsini göstərən Ümumi Daxili Məhsulun təsiri altında baş verir. Bu baxımdan ilkin olaraq istifadə edilən göstərici «xarici ticarət dövriyyəsinin ÜDM-də xüsusi çəkisi» göstəricisidir. Ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin ÜDM-də çəkisi milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatı ilə əlaqə səviyyəsini təyin edir. Bu göstərici müəyyən dövr üçün (adətən bir ildə) əldə edilmiş xarici ticarət dövriyyəsini həmin dövrdə istehsal edilən ÜDM-ə bölməklə təyin edilir. Azərbaycan Respublikası üçün bu göstəricini müəyyən etsək, aydın olar ki, ölkəmizin dünya bazarından asılılığı çox yüksəkdir və 2004-cü ildə bu asılılıq 83,4% təşkil

etmişdir (2004-cü ildə ÜDM 8,52 mlrd., ümumi ticarət dövriyyəsi isə 7,11 mlrd.ABŞ dolları olmuşdur).

Beynəlxalq ticarətdə əsas göstərici isə ixrac və idxlal göstəriciləridir. İxrac göstəricisi dedikdə, xarici bazarlara çıxarılmış əmtəə və xidmətlərin məcmusu nəzərdə tutulur. İdxal göstəricisi isə xaricdən ölkəyə gətirilən əmtəə və xidmətlərin məcmusudur. Hər iki göstərici vasitəsilə ticarət balansı təyin edilir. Xarici ticarətin effektivliyini və keyfiyyətini müəyyən etmək üçün bu göstəricilər və onların əmtəə strukturunun təhlili xüsusi rol oynayır.

Ümumi məhsul istehsalında ixracın xüsusi çəkisi ölkə resurslarının beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı haqqında təsəvvür yaradır və bu ixrac kvotası adlanır. Hər hansı bir ölkənin ixrac kvotası ümumi məhsul istehsalının həcmi ilə həmin məhsulun ölkə daxilindəki istehlakı arasındaki fərqə bərabərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ixrac-idxlal saldo su iqtisadiyyatın sağlamlığının əsas göstəricilərindəndir. Müsbət saldo göstərir ki, ölkə digər ölkələrə onlardan aldığından çox satır və bunun nəticəsində ölkə iqtisadiyyatına pul axını artır. Əks halda, idxlalın ixracı üstələməsi nəticəsində qeydə alınan mənfi saldo yarandıqda isə pul axını xarici təchizatlara çatır.

Mühüm göstəricilərdən birini beynəlxalq ticarətin strukturu təşkil edir. Xarici ticarətin strukturu ölkənin iqtisadi fəaliyyət strukturu, iqtisadi siyasət istiqamətləri, regional mövqeyi və xarici iqtisadi əlaqələrin əsas vəzifələri ilə müəyyən

edilir. Eyni zamanda xarici ticarətin inkişaf parametrləri bir tərəfdən iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə, digər tərəfdən isə dövlət siyaseti ilə müəyyənləşdirilir. Dövlət siyaseti ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına integrasiyasına yardım etməlidir. Bu baxımdan ölkənin iqtisadi potensialı bu integrasiyanın çərçivlərini müəyyənləşdirir. İqtisadi potensialın güclənməsi iqtisadiyyatın açıqlığının, ixrac olunan malların həcminin artmasını, eləcə də, yeni sahələrinin yaradılmasının inkişafına təkan verir.

Dünya ölkələrində iqtisadiyyatın açıqlıq səviyyəsinə böyük əhəmiyyət verilir. İqtisadiyyatın açıqlığını xarakterizə edən göstəricilərə «ÜDM-də ixrac kvotası» (ixracın ÜDM-ə nisbəti, faizlə); «Ayrı-ayrı məhsul və xidmət növləri istehsalında ixracın kvotası» (məsələn: neftin ümumi hasilatında ixrac olunan neftin xüsusi çəkisi); «İstehlakda idxalın xüsusi çəkisi» göstəricilər aid edilir. Beynəlxalq təcrübədə ixracın həcminin ÜDM-nin 10%-i qədər olması normal açıqlıq səviyyəsi kimi qəbul edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tam formada iqtisadiyyatın açıqlığı mümkün deyildir və onun konkret sahələri xarici iqtisadi əlaqələr strategiyasından və xüsusən də milli iqtisadi siyasetin prioritətlərindən və məqsədlərindən asılıdır.

Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıqda tam iştirak üçün iqtisadiyyatın açıqlığı prinsipi Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyət strategiyasının mühüm prinsiplərindən

biridir. XX əsrin sonunda inzibati-amirlilik sisteminin dağılması və yeni yaranan dövlətlərin öz iqtisadi fəaliyyətini bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun qurması iqtisadiyyatın açıqlığı məsələsini daha da gücləndirmişdir. Bu prinsipin formalasdırılmasında dövlətin rolu və fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Son dövrlərər transmilli şirkətlərin fəaliyyətində rəhbər tutulan yeni strategiyalar, nəqliyyat və informasiya vasitələrinin inkişafı da iqtisadiyyatın açıqlığına öz müsbət təsirini göstərmüşdür. İqtisadiyyatın açıqlığı milli iqtisadiyyatın, daxili bazarın və istehsalın xaricdən gətirilən əmtəə, kapital, texnologiya, informasiya, işçi qüvvəsi nisbətinin gözlənilməsi və ümumilikdə bu sistemə müxətliif ölkələrin müdaxiləsinin rasional həddinin olması deməkdir.

Son dövrdə dünya ölkələrində beynəlxalq ticarətin coğrafi strukturunda böyük dəyişikliklər baş verib. Belə ki, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin xarici ticarət dinamikasında kəskin fərqlər müşahidə olunmağa başlamışdır. Bu proses əsasən onlar arasında dünya bazارında güc nisbətinə təsir etmişdir. Belə ki, xarici ticarətin coğrafi strukturuna görə müəyyən edilmə prosesinin nəticələrinə əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrinin ümumi payı 30% təşkil edir. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr isə xarici ticarətin ümumi dövriyyəsində 2% rol oynayır. Dünya ixracının 65%-i inkişaf etmiş ölkələrlə, 35%-i isə inkişaf etməkdə olan ölkələrə məxsusdur. İdxalla bağlı da eyni

vəziyyət yaranmışdır. Belə ki, idxalin 65%-i inkişaf etmiş ölkələr arasında, 28%-i isə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olmuşdur.

Əmtəə strukturuna görə beynəlxalq ticarətdə baş verən dinamik proseslər hazır məhsulun ixracının idxalına nisbətən artmasındadır. Yanacağın yüksək həcmidə idxali, xammalın eyni həcmidə həm ixracı, həm də idxalı bu strukturu əks etdirir. Əgər 70-ci illərdə beynəlxalq dövriyyədə sənaye məhsullarının ticarəti üstünlük təşkil edir, sonra xammal gəlirdi, 80-ci illərdən başlayaraq sənaye məhsullarının, mürəkkəb elm tutumlu məhsulların mübadiləsi güclənmişdir. Eyni zamanda inkişaf etmiş ölkələrin ixracında hazır məhsullar, idxalda isə xammal üstünlük təşkil etmişdir.

Son dövrdə dünya ölkələrinin beynəlxalq ticarətdə yüksək artım templəri müşahidə olunmağa başlanılmışdır. 2004-cü ildə dünya üzrə ümumi ixracın həcmi 8,879 trilyon dollar, idxalin həcmi isə 8,754 trilyon dollar olmuşdur. İxrac əməliyyatlarında ABŞ 1634%, Almaniya 7,9%, Çin Xalq Respublikası 5,5%, Birləşmiş Krallıq 5,1%, Fransa 5,1%, Yaponiya 4,6%-lik payla əsas iştirakçılardır. İdxal üzrə isə ABŞ 10,0%, Almaniya 9,5%, Çin 7,8%, Yaponiya 6,6%, Fransa 4,8% paya sahibdir. Hazırda beynəlxalq ticarətin həcminin sürətli artması bir sıra amillərlə bağlıdır. Belə ki, qlobal çərçivədə dövlətlərarası münasibətlərin sabitləşməsi, beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafı, istehsalın və kapitalın

beynəlmillələşməsi, iqtisadiyyatın yeni sahələrinin yaranmasına və Elmi-Texniki İnqilab, dünya bazarında beynəlxalq korporasiyaların fəal sürətdə fəaliyyət göstərməsi beynəlxalq ticarətin artmasında mühüm rol oynamışdır.

Bundan əlavə dünya ölkələrində beynəlxalq ticarətin Ümumdünya Ticarət Təşkilatı çərçivəsində qəbul olunan beynəlxalq ticarət sazişləri vasitəsilə tənzimlənməsi; dünya iqtisadiyyatına münasibətdə Dünya Bankının sabitləşdirici fəaliyyəti; beynəlxalq ticarətin liberallaşması, əksər ölkələrin idxalatında kəmiyyət məhdudiyyətlərinin ləğv edilməsi və gömrük rüsumlarının azaldılmasına əsaslanan rejimə keçilməsi; ticarət-iqtisadi integrasiya proseslərinin inkişafı, regional maneələrin aradan qaldırılması, «ümmumi baza»nın formalaşması, azad ticarət zonalarının yaranmasının da rolunu xüsusilə göstərmək lazımdır.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində beynəlxalq ticarətin bir sıra tələbləri ortaya çıxır. Belə ki, dünya bazarına çıxmaq üçün başlıca şərt – emaledici sənaye məhsullarının istehsalında, yanacaq-energetika resursları ilə tamintda, texnologiya imkanlarında, infrastrukturda və bu kimi başqa amillərin heç olmasa birində üstünlüyə malik olmaqdan ibarətdir. Bundan əlavə istehsal olunan məhsulun keyfiyyətində və qiymətində üstünlük əldə etməklə ölkə dünya bazarında öz mövqelərini gücləndirmiş olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçid iqtisadiyyatını yaşayan Azərbaycan Respublikasının dünya ticarətində öz iştirak payını artırmaq üçün xarici neft şirkətlərini cəlb etməklə neft və təbii qaz hasilatının artırılması, elektrik stansiyalarının tikintisi və rekonstruksiyasında xarici kompaniyalarla əməkdaşlıq, böyük ixrac potensialına malik neft emalı və neft-kimya müəssisələrində rekonstruksiyanın həyata keçirilməsi, maşınqayırma müəssisələrinin inkişafı və yenidən qurulması olduqca vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq ticarətin strukturu dünyada baş verən elmi-texniki inqilab, geosiyasi və iqtisadi amillərin təsiri altında daim dəyişir. Belə ki, yaxın gələcəkdə xammal və yarımfabrikatlarla ticarətin azalması və hazır məhsulların alqı-satqısının daha da artması gözlənilir. Güman olunur ki, 2010-cu ilədək dünya bazارında ticarətin ümumi həcmiminin 20%-ni ilkin emal məhsulları, 80%-ni isə hazır məhsullar təşkil edəcək. Bu baxımdan Azərbaycan belə bir məhdudiyyəti nəzərə alaraq istehsal siyasetini emal sənayesinin, dünya bazarında tələb olunan rəqabətə davamlı məhsullar istehsal etməyə qadir yeni sənaye sahələrinin xeyrinə dəyişməlidir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin digər bir forması olan kapitalın beynəlxalq çərçivədə hərəkəti və onun dinamikası müasir dünya iqtisadiyyatında ölkələrin inkişafının güclənməsi və zəifləməsi üçün vacib şərtlərdəndir. Onu xarakterizə edən

amillər və göstəricilər müxtəlifdir. Daha çox ayrı-ayrı ölkələrin və regionların kapital hərəkətində mütləq və nisbi ölçüləri, illik və dinamika dəyişiklikləri, dəyişikliklərin səbəbləri kimi göstəricilərdən istifadə olunur. Birinci göstərici üzrə müəyyən etmək olar ki, bütün ölkələr birbaşa investisiyaların həm ixracatçısı, həm də idxalatçısıdır.

Xarici iqtisadi əlaqələr sistemində mühüm problemlərdən biri kapital resurslarının inkişaf etməkdə olan ölkələrə cəlb olunmasıdır. Hazırkı şəraitdə kapital ixracının intensivləşdirilməsi dünya bazarının inkişafı və bura daha çox sayda dövlətlərin cəlb olunması, kapitalın milli iqtisadiyyatlarda cəmləşməsi və mərkəzləşməsi, daxili kapitalın çatışmamazlığı ilə bağlı bəzi ölkələrin xarici kapitalın cəlbində maraqlı olması kimi amillərlə müəyyən olunur.

Xarici iqtisadi əlaqələrin digər bir forması olan işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası da bir sıra göstəricilərinə görə xarakterizə olunur. Bu göstəricilərdən ən mühümləri əhalinin strukturuna birbaşa təsir edən emiqrasiya və immiqrasiya göstəriciləridir. Belə ki, il ərzində əmək qabiliyyətli əhali strukturunda ölkəni tərk edənlərin xüsusi çəkisi və bunun əksinə olaraq ölkəyə işlə əlaqədar gələn mütəxəssis və işçilərin ümumi işçilərin sayında xüsusi çəkisi ilə emiqrasiya və immiqrasiya göstəriciləri müəyyən olunur. Bir sıra hallarda immiqrasiya-emiqrasiya proseslərinə nəzarət etmək üçün xüsusi kvota göstəricilərindən də istifadə olunur.

İşçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası prosesinin öyrənilməsində ən çox gəlmə və getmələrin intensivliyindən istifadə edilir. Gəlmələrin intensivliyi bu və ya digər əraziyə gəlmiş əhalinin orta sayını burada yaşayan əhalinin orta sayına bölməklə tapılır. Gedənlərin intensivliyi də eyni qaydada müəyyən edilir. Bəzi hallarda miqrasiyanın intensivlik dövriyyəsi göstəricisindən də istifadə edilir. Miqrasiya dövriyyəsinin intensivliyi əmsalını gəlmə və getmə əmsallarını üst-üstə gəlməklə və yaxud da, gələn və gedənlərin cəmini əhalinin orta sayına bölməklə müəyyən etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi əlaqələrin digər bir forması olan ölkələr arasında texnologiyaların beynəlxalq hərəkəti də çoxlu sayda amillərlə əlaqədardır. Xarici iqtisadi əlaqələr sistemində əsas diqqət ölkə və ya milli iqtisadiyyatın inkişafı səviyyəsinə verilir. Belə ölkədə istehsalın artım tempi, ixtisaslı kadrların hazırlanması səviyyəsi, yeni iş yerlərinin açılması, sahibkarlığın inkişafı sürətlə gedir. Beynxəlxalq səviyyədə texnologiya ixracatçıları məhz bu amilləri nəzərə alaraq onların hərəkətini təmin etmək istəyir. Daha geniş formada xarici iqtisadi əlaqələrdə həm ixrac, həm də idxlə strukturunda texnologiyaların xüsusi çəkisini müəyyən etməklə ölkə iqtisadiyyatının texnologiya ixracatçısı və ya idxalatçısı olduğu təyin edilir. Ayrı-ayrı sənaye və xidmət sahələri üzrə eyni göstəricini hesablamaqla texnologiyaların beynəlxalq hərəkətinin sahəvi dinamikası müəyyən edilir. Əksər hallarda

belə yanaşma milli iqtisadiyyatın inkişafının prioritet sahələrinin seçilməsindən asılıdır. Ölkəyə məxsus texnologiyaların beynəlxalq hərəkətinin və ya bu bazarda xüsusi çəkisinin artırılması onun elmi-texniki potensialı və inkişafi ilə sıx bağlıdır.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin iştirakçılarının fəaliyyətinin əsasını marketinq yanaşması təşkil edir. Belə ki, potensial ixracatçı mütləq alıcıların tələbini, meylliliyini və nəyə üstünlük verdiyini, məhsul ixrac etmək niyyətində olduğu ölkənin bazarının vəziyyətini və perspektivini, ölkəyə uyğun seqmentlərini bilməlidir. Bunun üçün yalnız daxili bazarın təhlili kifayət deyildir. Bununla bərabər makroiqtisadi mühitin (iqtisadi, təbii-coğrafi, ekoloji, sosial-mədəni, ənənə-hüquq, dini-etnik, psixoloji və siyasi şərtlər) öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması çox vacibdir.

Xarici alıcıların demoqrafik, coğrafi, sosial-psixoloji xarakteri haqqında müfəssəl məlumat ölkəyə ixrac edilən məhsula olan tələbat, valyuta gəlirlərinin həcmi, ixrac əməliyyatının rentabelliyi haqqında təxminini proqnozlar vermək olar. Həttə birdəfəlik, kiçik partiyaların ixracı zamanı müəyyən məlumat tələb olunsa da, marketinq yanaşması əsasən irihəcmli və davamlı əməliyyatlarda uzunmüddətli müqavilələr üzrə tətbiq olunur.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə xarici iqtisadi fəaliyyətin mühüm ünsürlərindən biri də rəqabətin təhlilidir.

Xüsusi qeyd edilməlidir ki, xarici iqtisadi əlaqələr çərçivəsində beynəlxalq bazarda ədalətsiz rəqabət üzrə istisnalara olan tələblərə və bazarda üstün vəziyyətdən sui-istifadəyə yol verilməməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Beynəlxalq bazarda pəqabət daxili bazardan daha güclü olduğu üçün bu daha mühümdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində informasiya sisteminin düzgün təşkili müstəsna rol oynayır. Belə ki, ticarət-iqtisadi əməliyyatlar zamanı xarici iqtisadi əlaqələrin iştirakçılarına qərar qəbul etməyə və onu əsaslandırmağa imkan verən, qərarların icrasına və nəticələrinə güvənlilik nəzarəti təmin edən dəqiq və müfəssəl məlumat tələb olunur. İformasiya təminatı uzunmüddətli və elmi-texniki əlaqələr yaradarkən, birgə fəaliyyət, investisiya layihələri həyata keçirilərkən, tərəfdəş firmalar seçilən zaman xüsusilə zəruridir. Bu baxımdan informasiya mənbələrində makroiqtisadi göstəricilərin, milli və beynəlxalq statistikanın yunifikasiyası mühüm rol oynayır. Bu işdə isə beynəlxalq informasiya və telekommunikasiya sistemi mühüm rol oynayır. Heç də təsadüfü deyildir ki, müasir qloballaşma şəraitində dünya dövlətləri XXI əsrдə informasiya və telekommunikasiya sistemlərinin inkişafına xüsusi qayğı göstərilir. Bu isə zamanın tələbindən irəli gəlir.

III FƏSİL. XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİN GÖMRÜK-TARİF TƏNZİMLƏNMƏSİ

3.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsinin inqişaf meylləri və istiqamətləri

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin düzgün təmin edilməsi məsələsi olduqca vacibdir. Məhz bu baxımdan bütün dünya ölkələri bu məsələyə xüsusi diqqət yetirirlər. Xarici iqtisadi fəaliyyətin köməyi ilə dövlət, bir tərəfdən, özünün milli iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına azad çıxışını təmin edirsə, digər tərəfdən, ayrı-ayrı malların idxalı və ixracına, eyni zamanda lisenziyalasdırma, kvotalaşdırma və digər növ tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə özünün istehsalçılarının maraqlarının qorunmasına, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, ictimai qaydanın, insanların həyat və sağlamlığının qorunmasına yönəlmış tədbirlər həyata keçirir, həmçinin dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin gömrük ödənişləri hesabına doldurulmasını təmin edir.

Xarici iqtisadi fəaliyyət gömrük xidməti ilə sıx bağlı olub, dövlətin gömrük sərhəddindən malların və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi şərtləri və qaydaları ilə bilavasitə bağlı olan institutları özündə birləşdirir. Xarici iqtisadi fəaliyyət dedikdə isə ticarət, birgə sahibkarlıq, müxtəlif növ xidmətlərin göstərilməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq da daxil olmaqla digər

növ xarici iqtisadi əlaqələrin realizəsinin istehsal təsərrüfat, təşkilati iqtisadi və operativ kommersiya üsullarının məcmusu başa düşülür.

Xarici iqtisadi əlaqələr dedikdə isə, dövlətlərarası təsərrüfat, ticarət və digər iqtisadi münasibətlərin formaları nəzərdə tutulur. Xarici iqtisadi fəaliyyətin xarici iqtisadi əlaqələrdən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, xarici iqtisadi fəaliyyət dövlətlərarası səviyyədə deyil, xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları adlanan ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri arasında həyata keçirilir. Xarici iqtisadi əlaqələr makroiqtisadi (dövlətlərarası) tənzimlənmə səviyyəsinə aiddirsə, xarici iqtisadi fəaliyyət mikro (ayrı-ayrı firma və müəssisələr səviyyəsində) səviyyədə həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi münasibətlər ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatları arasındaki təsərrüfat əlaqələri olub uzunmüddətli tarixi proseslər nəticəsində formalılmışdır. Ölkələr arasında iqtisadi münasibətlər sistemini isə belə qruplaşdırmaq olar:

- xarici ticarət;
- kapital ixracı;
- beynəlxalq valyuta kredit münasibətləri;
- elmi-texniki əməkdaşlıq;
- işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin daim artması və genişlənməsi beynəlxalq

əmək bölgüsü və təsərrüfat həyatının beynəlmiləlləşməsi ilə bağlıdır. Dünyanın heç bir ölkəsi xarici iqtisadi əlaqələr formalasdırmadan öz milli iqtisadiyyatının qurub inkişaf etdirə bilməz. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin təxminən 2/3 hissəsindən çoxu xarici ticarət əlaqələrinin payına düşür.

Bir qrup iqtisadçılar xarici iqtisadi fəaliyyətin dörd əsas növünün olduğunu qeyd edirlər:

- 1) Xarici ticarət fəaliyyəti;
- 2) İstehsal kooperasiyası;
- 3) Beynəlxalq investisiya əməkdaşlığı;
- 4) Valyuta və maliyyə kredit əməliyyatları.

Hər bir dövlət üçün xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi məsələsi olduqca vacibdir. Tənzimlənmənin həyata keçirilməsi üçün tənzimətmənin müəyyən normativ hüquqi bazasının mövcudluğu, tənzimətmənin müəyyən institusional-təşkilati strukturunun mövcudluğu, iştirakçıların qeydiyyatı; xarici ticarət razılaşdırılmaların kvotalaşdırılması, idxal mallarının sertifikatlaşdırılması, bir sıra kontraktların qeydiyyatı, gömrük-tarif tənzimlənməsi, valyuta və pul-kredit tənzimlənməsi və s. müstəsna rol oynayır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında xarici iqtisadi siyaset mühüm yer tutmur. Xarici iqtisadi siyaset aşağıdakı əsas istiqamətlərdə həyata keçirilir:

- Xarici ticarət siyaseti ölkənin xarici ticarətinin nizamlanmasına yönəlmış tədbirlər sisteminin

məcmusu kimi xarici iqtisadi siyasetin aparıcı sahələrindən biri hesab edilir. Xarici ticarət siyasetinin əsas vasitəsi tarif və qeyri-tarif tənzimlənmələridir.

- Tədiyyə balansı siyaseti hökumətin tədiyyə balansının müvazinətini təmin etmək üçün həyata keçirdiyi tədbirlər sistemi kimi nəzərdə tutulur.
- Xarici investisiya siyaseti uzunmüddətli beynəlxalq kapital qoyuluşları sahəsində görülən tədbirlər sistemini əhatə edir.
- Xarici yardım siyaseti bir dövlətdən və ya beynəlxalq təşkilatdan başqa dövlətə yardım verilməsi və alınması, habelə yardım alan ölkədə bu yardımın istifadəsi üçün müəyyənləşdirilən tədbirlər sistemini əhatə edir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin əsasını malların və xidmətlərin ixracı və idxləri olan xarici ticarət təşkil edir. Bu isə xarici iqtisadi əlaqələrin daha inkişaf etmiş formasıdır. Son dövrdə Azərbaycan Respublikasının dünya dövlətləri ilə beynəlxalq ticarət, işçi qüvvələrinin miqrasiyası, kapitalın və beynəlxalq kreditin gətirilməsi, beynəlxalq valyuta münasibətləri, beynəlxalq elmi-texniki və istehsal əməkdaşlığı sahəsində əlaqələri xeyli genişlənmişdir. Azərbaycan Respublikası xarici iqtisadi əlaqələrinin əsas mənası digər dövlətlərlə ixrac əməliyyatlarının aparılması və dövlətlərarası müqavilələrin

yerinə yetirilməsidir. Bu əlaqələr əsasən gömrük işi sahəsində çoxtərəfli müqavilələrdə iştirakı, mühüm beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq, gömrük işi sahəsində ikitərəfli əməkdaşlığının formallaşması və inkişafı sahəsində həyata keçirilir. Beynəlxalq gömrük əlaqələrinin qurulmasında Azərbaycanın gömrük işi sahəsində imzalanmış beynəlxalq müqavilələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda fəal iştirakı əvəzsizdir və bu istiqamətdə hazırda böyük işlər həyata keçirilir. Belə ki, Dövlət Gömrük Komitəsi İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, BMT İnkişaf programı, MDB Gömrük xidməti rəhbərləri Şurası, Gömrük Əməkdaşlığı Komitəsi və s. sıx əməkdaşlıq edir.

Hal-hazırda dünya ölkələri arasında beynəlxalq ticarət əlaqələri get-gedə artır. Bu isə gömrük orqanlarının işi ilə sıx bağlıdır.

Xarici ticarət dövlətin təbii şəraitinin müxtəlifliyi, xaricdən xammal və ərzaq alınması ehtiyacı olması səbəbindən də inkişaf edir. Beynəlxalq ticarətin ölçüsü elmi-texniki tərəqqi və dünya miqyasında istehsalın inkişaf etməsi ilə əlaqədar daha da artmışdır. Məsələn, XX əsrin 70-80-ci illərində beynəlxalq ticarətin həcmi 10 dəfə artmışdır (ildə 314 milyard dollardan 3435 milyard dollara qədər). 90-cı illərdə isə dünya ticarət həddinin artımının orta illik səviyyəsi təxminən 6 faiz olmuşdur.

Bu artım inkişaf etməkdə olan ölkələrin enerji balansında əsaslı dəyişikliklər, neft məhsullarına tələbatın artması, kənd təsərrüfatının sənayeləşdirilməsinin daha da intensivləşdirilməsi ilə müəyyən edilir. Lakin qeyd edilməlidir ki, sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərin beynəlxalq ticarətdə payı həmişə yüksək olub dünya ticarət dövriyyəsinin 70 faizdən çoxunu təşkil edir. Hal-hazırda beynəlxalq təcrübəyə əsasən dünya dövlətləri 3 qrupa bölünür:

- Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlər;
- Keçid iqtisadiyyatlı dövlətlər;
- İnkışaf etməkdə olan dövlətlər.

Hal-hazırda Azərbaycan dövləti keçid iqtisadiyyatı şəraitində inkişaf edir. Keçid dövründə qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də xarici iqtisadi əlaqələrdən iqtisadiyyatın yenidən qurulmasında istifadə etmək və onun səmərəliliyini artırmaqdır. Belə ki, xarici ticarətin ölkənin maliyyə sabitliyinin əsas amili olduğu artıq sübut edilmişdir. Xarici iqtisadi fəaliyyətdən daxilolmalar (gömrük rüsumları, yiğimları və s.) dövlət bütçəsinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində mühüm vəzifələrdən biri də digər xarici ölkələrlə qarşılıqlı faydalı ticarət-iqtisadi əlaqələrin qurulmasıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatında xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəli təşkili bir sıra məsələlərlə sıx bağlıdır. Belə ki, beynəlxalq ticarətdə qarşılıqlı faydalı əlaqələrin artması istehlak mallar dairəsinin

zənginləşməsinə səbəb olur, səmərəli ixtisaslaşması mövcud maddi, maliyyə, əmək və elmi ehtiyatdan səmərəli istifadə imkanlarını müəyyən edir və nəhayət xarici iqtisadi əlaqələrin düzgün qurulması xarici kreditlərin, xarici kapitalın, investisiya qoyuluşu ilə əlavə vasitələrin cəlb edilməsinə gətirib çıxarır.

Hal-hazırda respublikamızda elmi-texniki əlaqələrin daha da inkişaf etməsi, beynəlxalq əlaqələrdə yeni texnologiyaların tətbiqi ayrı-ayrı sahələrin daha da inkişafına səbəb olur. Buna görə də respublikamızın qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də Avropaya integrasiya proseslərinin daha da sürətləndirilməsidir.

Xarici iqtisadi əlaqələrinin həm öz milli iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, həm də dünya təsərrüfatına integrasiya istiqamətində respublikamız bu sahədə əməli fəaliyyət həyata keçirir. Belə ki, 2002-ci ildə xarici iqtisadi əlaqələr 2917,3 milyon ABŞ dolları, o cümlədən ixrac 1745,2, idxal 1172,1 milyon ABŞ dolları təşkil etmiş, 573,1 milyon ABŞ dollarlıq müsbət xarici ticarət saldosu yaratmışdır. Bu illər ərzində xarici ticarət əlaqələrinin tərkibi də xeyli dəyişilmişdir. İdxalin ümumi həcmində respublikaya gətirilən ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisi 1993-cü ildə 21,2 1995-ci ildə isə 14,3 faiz təşkil etmişdir. Ərzaq məhsullarının idxalinin azalmasına səbəb ölkəmizdə uğurla aparılan aqrar islahatlar nəticəsində yerli ərzaq məhsulları istehsalının ilbəil artması olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində xarici ticarət əlaqələri mühüm rol oynayır. Xarici ticarət fəaliyyəti isə xarici ticarət siyasetinin əsas istiqamətləri üzərində qurulur. Bunlar isə iqtisadi (gömrük tarif) və inzibati (qeyri-tarif) metodlarla həyata keçirilir. Xarici ticarət dövriyyəsinə qanunla qeyd edilənlərdən əlavə hər hansı başqa təsir metodlarının tətbiqinə yol verilmir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinə dövlətin xarici (o cümlədən xarici iqtisadi) və daxili (o cümlədən daxili iqtisadi) siyasetinin vahidliyi, xarici ticarət fəaliyyətini təmzimləmə siyasetinin və onun realizəsi üzərində nəzarətin vahidliyi, dövlətin gömrük ərazisinin və gömrük siyasetinin vahidliyi, xarici ticarət fəaliyyətində inzibati xarakterli metodlara nisbətən iqtisadi (gömrük-tarif) metodlara üstünlük verilməsi, xarici iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin fəaliyyətinə dövlətin və onun orqanlarının əsassız müdaxilələrinin qarşısının alınması. Bu vacib məsələlərə Azərbaycan dövləti xüsusi diqqət yetirir. Məsələn, bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev cənablarının 2 sentyabr 2002-ci il tarixli «Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında» və 28 sentyabr 2002-ci il tarixli «Sahibkarlığın inkişafına maneçilik törədən halların aradan qaldırılması haqqında» fərmanları xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, əgər birinci fərmanla xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin sayı 240-

dan 30-a endirilmişdir, ikinci fərmanla sahibkarlığın inkişafına mane olan halların aradan qaldırılması (məsələn, bu sahədə fəaliyyət – yoxlama və nəzarəti həyata keçirən orqanların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və ya onların ləğvi) nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda bu istiqamətdə mühüm fəaliyyət həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsində yuxarıda qeyd olunan məsələləri əsas götürməklə gömrük-tarif tənzimlənməsinin bir sıra mühüm şərtlərinə ciddi əməl edilməlidir.

Belə ki, bazar iqtisadiyyatını daha da sürətləndirmək məqsədilə bütün xarici iqtisadi əlaqələrin realizəsi üsullarından geniş istifadə edilməli, proteksionist və azad ticarət siyasətinin düzgün əlaqələndirilməsi yolu ilə milli iqtisadi maraqların, həmçinin yerli istehsal və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi təmin edilməlidir. Bundan əlavə Azərbaycan mallarının dünya bazarlarına daxil olması üçün zəruri şərtlərin yaradılması, beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərdə əlverişli rejimin təqdim edilməsi, beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafına kömək edilməsi və onun üstünlüklerindən tam istifadə edilməlidir.

Xarici iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi dövlətin digər ölkələr və ölkələr qrupu ilə xarici iqtisadi münasibətinin strateji məqsədini müəyyən edir ki, ba da qarşıya qoyulan məqsədlərin təmin edilməsinin metod və vasitələrini özündə əks etdirir.

Xarici iqtisadi siyaset dövlətin daxili iqtisadi siyasəti ilə birbaşa əlaqədardır. Buna görə də onun məzmunu bir tərəfdən dövlətin sosial-iqtisadi quruluşunun təbiəti ilə əlaqədardırısa, digər tərəfdən istehsalın genişləndirilməsi vəzifələri ilə bağlıdır. Ona görə də dövlət xarici iqtisadi siyasətdə liberallaşdırma və proteksionizm siyasətinin tətbiqinə xüsusi əhəmiyyət verir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə mühüm istiqamətlərdən biri də bu sahədə normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və siyasətin işlənməsidir. Həyata keçirilən xarici iqtisadi siyaset dövlətin beynəlxalq iqtisadiyyatda iştirakı hesabına özünün siyasi, iqtisadi, hərbi və sosial potensialını möhkəmləndirmək üçün milli iqtisadiyyatının formalasdırılması və daha da inkişaf etdirilməsi üzrə fəaliyyəti başa düşülməlidir. Bütün bunları, o cümlədən dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrinin formalasması və inkişafını nəzərə alaraq xarici ticarət siyasəti, xarici investisiya siyasəti, valyuta siyasəti və gömrük siyasəti həyata keçirilir.

Xarici ticarət siyasəti malların, xidmətlərin, informasiyaların və əqli mülkiyyət fəaliyyəti nəticələrinin xarici ticarət sahəsində dövlətin digər dövlətlərlə münasibətlərinin müəyyən edilməsinə və formalasmasına yönəlmışdır.

Xarici investisiya siyasəti dövlətin ərazisinə investisiyaların cəlb edilməsi və xaricə investisiya ixracının tənzimlənməsinə xidmət, valyuta siyasəti isə valyuta münasibətləri sahəsində dövlət və beynəlxalq valyuta-maliyyə

təşkilatları arasında iqtisadi, hüquqi və təşkilati forma və metodların məcmusudur. Dövlətin gömrük siyasetinə gəldikdə bilavasitə xarici ticarətin tənzimlənməsi, milli iqtisadiyyatın xarici təsirdən qorunması və fiskal məsələlərin həlli məqsədilə dövlətin iqtisadi və digər gömrüku hüquqi tədbirlərinin məcmusudur.

Gömrük siyasəti xarici ticarətin tənzimlənməsi, milli iqtisadiyyatın xarici təsirdən qorunması və digər maliyyə məsələlərin həll edilməsi məqsədi ilə dövlətin iqtisadi və digər gömrüku hüquqi metodlarının sistemidir və xarici iqtisadi siyasetin həyata keçirilməsinə yönəlmüşdir. Gömrük siyasəti dövlətin daxili və xarici siyasetinin tərkib hissəsidir. Gömrük siyasəti isə xarici iqtisadi fəaliyyətin və dünya birliyi ölkələrinin maraqlarının möhkəmləndirilməsində əsas vasitədir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, ölkələrin dünya iqtisadiyyatına integrasiyasında xarici iqtisadi fəaliyyətin tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi xüsusi qarşılıqlı əlaqədə götürülməli və təhlil edilməlidir. Lakin dünya iqtisadiyyatına integrasiya dövlətlərarası əməkdaşlığın genişləndirilməsi üzrə fritderçilik siyasetinin formalasdırılması və daha da inkişafını nəzərdə tutsa da, milli iqtisadiyyatın inkişafı və onun müdafiəsi xüsusi vurğulanmalıdır. Düzgün gömrük siyasetinin yeridilməsi isə dövlətə xarici iqtisadi fəaliyyətinin düzgün təşkilinə gətirib çıxardır.

Dünya dövlətləri ilə integrasiya əlaqələrinin genişlənməsi dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsinin üsul və vasitələri ilə müəyyən olunur. Xarici ticarət əlaqələrinin xarici iqtisadi əlaqələr sistemində xüsusi yer qeyd etmək lazımdır. Xarici ticarət fəaliyyəti təcrübəsində iqtisadi tənzimləmə vasitələri, inzibati tənzimləmə vasitələri, texniki tənzimləmə vasitələri, yerli istehlakçılara mal ixracı üçün edilən müxtəlif yardım tədbirləri, valyuta-maliyyə tədbirləri müstəsna rol oynayırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, normal iqtisadi inkişaf dövründə xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsi inzibati və iqtisadi vasitələr arasındaki nisbətin iqtisadi tənzimlənmənin xeyrinə dəyişir.

Dövlətin xarici iqtisadi siyasəti onun beynəlxalq aləmdə mövqeyini, geosiyasi amillərin iqtisadiyyatın səmərəliliyi və rəqabətqabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Keçid dövründə Azərbaycan dövləti milli iqtisadiyyatın müəyyən sektorlarının dövlət himayəsindən imtina edilməməlidir. Proteksionist siyasət və daxili bazarın tənzimlənməsi, o cümlədən azad ticarət siyasətinin həyata keçirilməsi isə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalı və milli iqtisadiyyatın durğunluğunu istisna etməlidir. Dünya dövlətləri ilə yeni yaranan dövlətlərarası əməkdaşlıq sferalarının yaranması və daha da inkişafi gömrük xidməti sahəsində yaranan münasibətlərə daha geniş və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə yanaşmanı tələb edir. Belə ki, dövlətin gömrük xidməti sahəsinin formalaşması və inkişafında onun

dünya təsərrüfatına ineqrasiyasında mühüm faktor kimi çıxış edir. Dövlətin gömrük sistemi mürəkkəb kompleks xarakter daşıyır və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan mühüm elementlərdən ibarətdir. Həmin elementlər 10 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 1-ci maddəsində təsdiq edilmişdir. Həmin maddənin tələblərinə görə, Azərbaycan Respublikası gömrük işini malların və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikası gömrük sərhəddindən keçirilməsi qaydaları və şərtləri, gömrük ödənişlərinin alınması, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük nəzarəti və gömrük siyasetinin həyata keçirilməsinin digər vasitələri təşkil edir. Ölkənin gömrük sisteminin normal fəaliyyət göstərməsi özündə aşağıdakı vacib elementlərdən ibarətdir.

1. Gömrük siyaseti
2. Malların və nəqliyyat vasitələrinin dövlətin gömrük sərhəddindən keçirilməsi
3. Gömrük rejimləri
4. Gömrük tarif tənzimlənməsi
5. Gömrük ödənişləri
6. Gömrük rəsmiləşdirilməsi
7. Gömrük nəzarəti
8. Gömrük statistikası və xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası
9. Qaçaqmal və gömrük işi sferasında digər cinayətlər

10. Gömrük qaydalarının pozulması və onlara görə məsuliyyət
11. Gömrük qaydaları pozulması işləri üzrə icraat
12. Gömrük qaydalarının pozulması haqqında işlərə baxılması

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük sisteminin fəaliyyəti dövlətin daxili, xarici siyaseti və fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədar olan mürəkkəb kompleks münasibətləri əhatə edir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi dövlətin daxili və xarici siyasetinin tərkib hissəsi olan vahid gömrük siyasetini həyata keçirir.

Gömrük siyaseti dövlətin gömrük işinin təşkili və inkişaf etdirilməsində mühüm amil olub, gömrük işinin blok elementi hesab edilə bilməz və əksinə, gömrük siyaseti dövlətin gömrük işinin həyata keçirilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir və bu fikirlər Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 2-ci maddəsinin 3-cü bəndi ilə bir daha möhkəmləndirilmişdir. Belə ki, orada göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının gömrük siyaseti gömrük işini beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə yönəldir.

Gömrük işinin mühüm istiqamətlərindən biri də beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafıdır və bunu əsas gətirərək gömrük işinin beynəlxalq əməkdaşlıq məqsədini də qeyd etmək olar.

Dövlətin gömrük siyaseti bütün gömrük fəaliyyətinin əsasını təşkil edir və ölkədə bazar münasibətlərinin formalasdırılması şəraitində siyasi və iqtisadi sosial dəyişikliklərin dinamik həyata keçirilməsi vasitəsilə daxili və xarici iqtisadi maraqların və vəzifələrin müdafiəsinə yönəlmış siyasi, hüquqi, iqtisadi, təşkilati və digər geniş əhatəli tədbirlər sistemidir. Gömrük siyaseti dövlətin xarici ticarət dövriyyəsinin gömrük sərhəddindən mal və nəqliyyat vasitələrinin uyğun gömrük rejimlərinin müəyyən edilməsi vasitəsilə keçirilməsinin dövlət tənzimlənməsi üzrə məqsədyönlü fəaliyyət istiqamətlərini təyin edir.

Gömrük siyasetinə verilən anlayış müəyyən dərəcədə mürəkkəb olsa da, gömrük siyasetini xarici ticarətin tənzimlənməsi, milli iqtisadiyyatın müdafiəsi və bir sıra digər məsələlərin həll edilməsi məqsədilə dövlət iqtisadi və gömrük-hüquqi tədbirlərin sistemidir. Digər dövlətlərlə six əməkdaşlıq münasibətlər quran Azərbaycan Respublikası üçün gömrük siyasetinin tətbiqi gömrük işinin praktiki tətbiqi və inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın inkişaf etdirilməsi və möhkəmlənməsi üçün digər dövlətlərlə gömrük ittifaqları, sərbəst iqtisadi zonalar yaradır, gömrük məsələləri üzrə beynəlxalq hüquq normalarına uyğun sazişlər bağlayır. Hazırkı şəraitdə digər dövlətlərlə six əməkdaşlıq münasibətləri quran Azərbaycan Respublikası üçün gömrük sisteminin,

gömrük rejimlərinin, gömrük nəzarətinin müəyyən edilməsi, dünya iqtisadiyyatına, ineqrasiyada digər beynəlxalq təşkilatlara, o cümlədən gömrük işi sahəsində beynəlxalq təşkilatlara daxil olmasında gömrük siyasetinə yeni yanaşma tələb edilir.

Keçid dövründə Azərbaycan dövlətinin gömrük siyasetinin müəyyənləşdirilməsi dünya iqtisadiyyatının inkişafının, o cümlədən ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf meylləri respublikamızın beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində və dünya təsərrüfat əlaqələrinin inkişafında, həmcinin dünya təsərrüfatı və onun mühüm regional birlikləri ilə qarşılıqlı əlaqəsində müəyyən olunur. Buna görə də respublikamızda gömrük siyasetinin müəyyənləşdirilməsinin bir sıra xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, gömrük siyasetində müəyyən məqsədlər nail olmaq üçün prioritet istiqamət sisteminə əməl edilməsi, xarici iqtisadi fəaliyyətinin ayrı-ayrı iştirakçıların və dövlətlərin maraqlarının nəzərə alınması, xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi (ərzaq, texnoloji, ekoloji, elmi, valyuta, maliyyə və s.), malların idxlər və ixracı, xidmət və investisiyalar üzrə dövlət strategiyasının yaxşılaşdırılmasına kömək edilməsi və valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üzrə dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi olduqca vacibdir. Azərbaycan Respublikasının gömrük sistemi dövlətin iqtisadi suverenliyi və təhlükəsizliyinin qorunmasına, daxili bazarın xarici rəqabətdən müdafiəsinə və paralel olaraq Azərbaycan

Respublikasının beynəlxalq iqtisadi integrasiyasına kömək göstərməyə xidmət etməlidir. Gömrük siyasetinin formalasdırılması və həyata keçirilməsində dövlətin bütün hakimiyyətinin – həm qanunverici, həm icraedici, həm məhkəmə orqanları yaxından iştirak edir.

Dövlətin bütün hakimiyyəti orqanları gömrük siyasetinin düzgün olaraq həyata keçirilməsinə xidmət edirlər. Bu siyasetin həyata keçirilməsində gömrük tarif tənzimlənməsi və qeyri-tarif tənzimlənməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük tarif tənzimlənməsi dövlətin gömrük işinin mühüm əsas elementlərindən biri olmaqla dövlətin gömrük siyasetinin həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edir.

3.2. Gömrük tarif tənzimlənməsinin dünya təcrübəsi

Hal-hazırda Azərbaycan dövləti dünya dövlətləri ilə təsərrüfat əlaqələrinin genişlənməsi və integrasiya məsələlərinə böyük əhəmiyyət verir. *Integrasiya* termini elmi dövriyyəyə ilk dəfə görkəmli alman alimi Q.V.Leybnits tərəfindən gətirilmişdir.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın mühüm xüsusiyyətlərinin hərtərəfli təhlili göstərir ki, hal-hazırda bütün istiqamətdə dünya iqtisadiyyatında iki mühüm meyl vardır. Birincisi, dünya təsərrüfatının vahidliyi güclənir, onun qloballaşma prosesi gedir. İkincisi, dövlətlərin iqtisadi yaxınlaşması və bir-birinə təsiri ilə nəticələnən iri integrasiya strukturları yaranır və inkişaf edir. Son dövrdə iqtisadçılar göstərirlər ki, get-gedə dünya iqtisadi sistemi vahid orqanizmə çevrilir və dünya iqtisadiyyatı qlobal integrasiya və beynəlmiləlləşmə rolunda çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırkı dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri müxtəlif dövlətlərin iqtisadiyyatının qarşılıqlıq asılılığının artması, makro və mikrosəviyyədə integrasiya prosesinin inkişafı, qapalı milli təsərrüfatdan açıq iqtisadiyyata keçid və s. münasibətlərlə xarakterizə olunur. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya özündə əsasən dövlətlərin iqtisadiyyatının dərin, sabit qarşılıqlı əlaqəsinin inkişafına əsaslanan birləşmə (təsərrüfat və siyasi) prosesini əks etdirir.

Makrosəviyyədə bu, yaxın ölkələrin ayrı-ayrı firmalarının qarşılıqlı təsiri vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlətlərarası səviyyədə isə bu dövlətlərin iqtisadi birliyinin formalasdırılması və milli siyasetin razılaşdırılması əsasında baş verir.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya son dövrdə müxtəlif istiqamətlərdə təhlil edilir. İqtisadçılardan Y.A.Şerbanin göstərir ki, beynəlxalq iqtisadi integrasiya özündə özütənzimlənən və inkişaf edən potensiala malik sistem olmaqla milli təsərrüfat sistemlərinin obyektiv düşünülmüş və istiqamətli yaxınlaşması, qarşılıqlı uyğunlaşması və qovuşdurulmasıdır. Daha sonra o bu sahədə tədqiqat aparan bir sıra iqtisadçıların (Y. Şışkov, V.Zuyev, Y.Borko və b.) fikirləri ilə razılaşaraq göstərir ki, real beynəlxalq, dövlətlərarası iqtisadi integrasiya bazar mexanizmləri əsasında mümkündür.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın əsaslandırılması üzrə nəzəri konsepsialar XX əsrin 50-60-cı illərində irəli sürülmüşdür. Müxtəlif istiqamətlərdə irəli sürülən bu konsepsiyalarda dövlətlərin iqtisadi yaxınlaşması və dövlətlər arasında yeni münasibətlərin yaradılması qeyd edilir. Məsələn, ticarət prinsiplərinin işlənib hazırlanması, yeni ticarət axınının yaradılması və s.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiyadan danışarkən, ilk növbədə, onu şərtləndirən amillər qeyd edilməlidir. Beynəlxalq

iqtisadi münasibətlərin təhlili nəticəsində integrasiyaya səbəb olan və onu şərtləndirən aşağıdakı amillər mövcuddur:

- Dövlətlərin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin nisbətən bərabərliyi və integrasiya edən ölkələrin bazar münasibətləri səviyyəsinin yaxınlığı;
- İnteqrasiya edən ölkələrin coğrafi yaxınlığı və nəqliyyat əlaqələri;
- İnkışaf, maliyyələşdirmə, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, siyasi əməkdaşlıq və s. sahələrdə dövlətlər qarşısında dayanan iqtisadi və digər problemlərin ümumiliyi.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya ölkələrində integrasiya prosesinin müvəffəqiyyətlə keçməsi integrasiya edən ölkələrin iqtisadiyyatının yüksəlişdə olmasını tələb edir. Birmənalı şəkildə qeyd etmək olar ki, böhran şəraitində olan ölkələr adətən bir-biri ilə çətin integrasiya edirlər və istiqamətdə dövlətlərin əməkdaşlığı çətinləşir.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya proseslərini müəyyən edən amillərə aşağıdakılardan aid edilir: təsərrüfat həyatının qloballaşması; beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi; elmi-texniki inqilabın öz xarakterinə görə ümumdünyəvi olması; milli iqtisadiyyatların açıldığından yüksəldilməsi beynəlxalq iqtisadi integrasiyanı şərtləndirən amillər kimi integrasiya edən ölkələrin rəhbərliyinin siyasi iradəsi də qeyd olunur və buna misal kimi Avropa İttifaqı, Şimali Amerika Azad Ticarət

Assosiasiyyası (NAFTA), Cənubi Konus Ölkələrin Ümumi Bazarı (MERKOSUR) kimi integrasiya birliklərinin yaradılmasında maraqlı ölkələrin siyasi rəhbərliyinin təşəbbüsü qeyd edilir.

Dünya iqtisadiyyatına integrasiyada Azərbaycan tərəfindən də bu istiqamətdə mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatında GÜÖAM təşkilatı çərçivəsində bir sıra istiqamətlər üzrə, o cümlədən gömrük işi sferasında əməkdaşlığın qurulması və inkişaf etdirilməsində bilavasitə yaxından iştirak edir.

Dünya ölkələrində azad ticarət zonası və gömrük ittifaqları yaradılarkən iştirakçı dövlətlər bazarın genişləndirilməsini və öz aralarında ticarət üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını müəyyənləşdirmiş, azad ticarət zonasının və gələcəkdə gömrük ittifaqlarının yaradılması üçün hüquqi əsas kimi çıxış etmişdir. Bu qlobal məqsədin realizəsi isə 1986-cı il tarixli Vahid Avropa aktı ilə müəyyənləşir və həmin akta təsərrüfat fəaliyyətinin prioritet sahələrində ümumi sahəsi və elmi-texniki siyasetin həyata keçirilməsi, iştirakçı dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişafını müəyyən etmək məqsədilə vahid regional siyasetin, ümumi xarici siyasetin, siyasi əməkdaşlığın işlənib hazırlanması, reallaşdırılması və s. daxildir.

İqtisadi integrasiyanın iştirakçı-dövlətlər üçün müsbət səmərə gətirməsi şübhəsizdir. Belə ki, integrasiya bloklarının formalasdırılması dövlətlərin iqtisadi potensialını gücləndirir, mal dövriyyəsinin genişlənməsinə, istehsal əlaqələrinin artmasına səbəb olur. Bundan başqa, dövlətlərin iqtisadi yaxınlaşması iqtisadi integrasiya iştirakçılarının ərazisində yerləşən firmalar üçün əlverişli şərait yaradır.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın güclənməsində məqsəd regionun iqtisadiyyatının üstünlüklerindən istifadə edilməsi, əlverişli xarici siyaset mühitinin yaradılması, ticarət siyasetinin düzgün həyata keçirilməsi, iqtisadiyyatın struktur cəhətdən yenidən qurulmasına kömək edilməsi, birgə gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsi, milli iqtisadiyyatın inkişafı və gənc sahibkarlığın inkişafına kömək edilməsindən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, integrasiyada iştirak edən ölkələrin bazar iqtisadiyyatı səviyyəsinin uyğunluğu, coğrafi yaxınlığı, onların arasında duran problemlərin üümumiyyi, bazar islahatlarının sürətləndirilməsi zəruriliyi və s. məsələlər olduqca vacibdir. İnteqrasiya qrupları ümumi bazarın üstünlüklerindən istifadə etmək, milli inkişaf üçün əlverişli xarici şəraitin yaradılması, iqtisadi məsələlər üzrə beynəlxalq danışiq mövqelərinin möhkəmləndirilməsi, bazar islahatları təcrübəsinin mübadiləsi, milli iqtisadiyyata, kənd təsərrüfatına yardım edilməsi və s. üstünlüklərə malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya dövlətləri qarşılıqlı yaxınlaşma üçün ilkin addımlar atırlar və onların arasında preferensial ticarət sazişləri imzalanır. Bu sazişlər ya ayrı-ayrı dövlətlər arasında ikitərəfli əsasda, ya da müvafiq integrasiya qruplarında iştirak edən ayrı-ayrı ölkələrə münasibətdə təqdim edilən daha əlverişli rejim verirlər.

BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən hazırlanmış və 30 maddədən ibarət «Daha əlverişli klauzula haqqında maddələr layihəsi»nın 5-ci maddəsində deyilir ki, daha əlverişli dövlət rejimi benifisiya qəbul edən dövlətə və ya onunla əlaqədar olan şəxslərə və əşyalara, benifisiar dövlətin üçüncü dövlətə və ya həmin üçüncü dövlətlə müəyyən əlaqədə olan şəxslərə və əşyalara verilən rejimdən az əlverişli olmayan rejimidir.

Daha əlverişli rejimin tarixinə müraciət etsək, o, əsasən ticarət müqavilələri ilə formalaşmışdır.

Daha əlverişli rejim həm coxtərəfli müqavilələrdə, həm də ikitərəfli razılışmalarda müəyyən edilir. Daha əlverişli rejim QATT-ÜTT fəaliyyətinin əsas məzmununu təşkil edir. Belə ki, QATT-da göstərilir ki, iştirakçı dövlətlər xarici ticarət fəaliyyətində və gömrük sferasında bir-birinə daha əlverişli şərait yaratmalıdır. Sonradan bu rejim QATT-ın Uruqvay Raundunda 15 aprel 1994-cü il Mərakeş sazişi ilə yaradılan ÜTT-nin əsas fəaliyyət prinsipi kimi mövcud olmaqla davam

etmişdir. Belə ki, daha əlverişli rejim şərtsiz xarakter daşıyır və ÜTT-yə daxil olan ölkələr onu tam həcmidə tətbiq etməlidir.

Lakin integrasiya prosesinin birinci mərhələsində heç bir dövlətlərarası orqanın yaradılmasından söhbət getmir.

İnteqrasiyanın ikinci mərhələsində integrasiya edən ölkələr azad ticarət zonalarının yaradılmasına keçir. Bu zaman ikinci ölkələr münasibətdə milli gömrük tariflərini saxlamaqla, qarşılıqlı münasibətlərdə gömrük tariflərinin tam ləğvi nəzərdə tutulur. Əksər hallarda azad ticarət zonaları üçün müəyyən edilən şərtlər kənd təsərrüfatı məhsullarından başqa bütün mallara şamil edilir.

Azərbaycan Respublikasında azad iqtisadi zonalar barədə xüsusi qanun olmasa da və hər hansı regionun azad iqtisadi zona hesab edilməsi hələlik müəyyən edilməsə də, azad iqtisadi zonalarla bağlı 15 yanvar 1992-ci il tarixli «Xarici investisiyaların qorunması Azərbaycan Respublikası Qanununun 41-ci maddəsinin 1-ci hissəsində deyilir ki, xarici investisiyaların, investisiya müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyəti üçün güzəştli rejimin müəyyən edildiyi ərazi sərbəst iqtisadi zona sayılır.

İnteqrasiyanın üçüncü mərhəlesi gömrük ittifaqlarının yaradılması ilə bağlıdır. Bu zaman razılışdırılmış şəkildə milli gömrük tariflərinin ləğv edilməsi və ümumi tariflərinə keçilməsi, o cümlədən üçüncü ölkələrə münasibətdə ticarətin qeyri-tarif tənzimlənməsinin vahid sistemi yaradılır. Adətən

gömrük ittifaqı dövlətlərin razılışdırılmış xarici ticarət siyasetini həyata keçirən dövlətlərarası orqanların inkişaf sistemini tələb edir.

İnteqrasiya proseslərində ən yüksək səviyyə iqtisadi ittifaqların yaradılması ilə nəticələnir. Bu zaman ümumi gömrük tarifinin tətbiq edilməsi, malların və istehsal faktorlarının sərbəst hərəkəti ilə yanaşı, makroiqtisadi siyasetin əlaqələndirilməsi daha mühüm sahələrdə (məsələn, valyuta, büdcə, pul və s.) qanunvericiliyin unifikasiyasını (vahid şəkilə salınmasını) nəzərdə tutur. Bu zaman ayrı-ayrı dövlətlərin hökumətləri səviyyəsində həyata keçirilən bəzi funksiyalar dövlətlər tərəfindən yaradılmış orqanlara verilir.

İqtisadi inteqrasiya, o cümlədən gömrük ittifaqının yaranması nəzəriyyəsi Kanada iqtisadçısı Vaynerin adı ilə bağlıdır. Belə ki, gömrük ittifaqı nəzəriyyəsinə əsasən, Vayner iki tip səmərəliliyi qeyd edir: statistik və dinamik səmərəlilik. Statistik səmərəlilik kimi gömrük ittifaqının yaradılmasından dərhal sonra bilavasitə onun nəticəsi kimi müşahidə olunan iqtisadi nəticələr, dinamik səmərəlilik dedikdə isə gömrük ittifaqının formalaşmasının daha sonrakı mərhələlərində müşahidə olunan iqtisadi nəticələr başa düşür.

Gömrük ittifaqları beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın daha geniş yayılmış formasıdır. Onu iki və daha çox dövlətin öz aralarında ticarətdə gömrük rüsumlarının aradan qaldırılması kimi başa düşmək olar. QATT-ın 14-cü

maddəsinə görə, gömrük ittifaqı daxilində gömrük rüsumlarının tam ləğvi və vahid xarici gömrük tarifinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Azad iqtisadi zonalar və gömrük ittifaqları arasında bir sıra fərqlər var. Belə ki, azad iqtisadi zonalarda gömrük rüsumlarının tədricən aşağı salınması, qeyri-tarif baryerlərinin aradan qaldırılması tədricən həyata keçirilir. Son nəticədə azad iqtisadi zonalar üzv ölkələr arasında rüsumsuz ticarəti təmin edirlər. Gömrük ittifaqlarında isə üzv ölkələr arasında rüsumsuz ticarət əlaqələri olmaqla bərabər ittifaqa daxil olmayan ölkələrə münasibətdə ümumi gömrük tarifi mövcud olur. Gömrük ittifaqları çərçivəsində üzv ölkələrin istehsal və istehlak strukturunda ciddi dəyişikliklər baş verir. Vahid xarici ticarət siyasətini həyata keçirərək gömrük ittifaqı daxilində integrasiya proseslərinin inkişafına ciddi təsir göstərir. Təcrübə göstərir ki, bu daxili mal və xidmətlər bazarının inkişafına da əlverişli təsir edir.

Müxtəlif regionlarda integrasiya prosesinin öyrənilməsi ilə beynəlxalq iqtisadi integrasiya və qarşılıqlı gömrük tarif münasibətlərinin bir qədər geniş təhlil edilməsi zəruridir. İlk növbədə Avropa İttifaqında integrasiya prosesinin təhlili bu problemi hərtərəfli nəzərdən keçirməyə imkan vermiş olar.

Dünya ölkələrində regionda integrasiya prosesinin forması bir neçə mərhələyə bölünür:

-Azad ticarət zonası mərhələsi (1958-1968-ci illər);

- Gömrük ittifaqı mərhələsi (1968-1976-ci illər);
- Ümumi bazar mərhələsi (1987-1992-ci illər);
- İqtisadi ittifaq mərhələsi (1993-cü ildən indiki dövrə qədər).

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İttifaqı çərçivəsində integrasiya prosesinin daha yüksək mahiyyəti 1992-ci ilin sonundan ümumi bazarın yaradılması ilə qoyulmuşdur. Bu zaman mühüm integrasiya nəticələri ilə bərabər üzv ölkələr arasında daxili iqtisadi siyasetin razılışdırılması üzrə ciddi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, vahid aqrar siyaset həyata keçirilərkən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının yüksəldilməsi və s. digər başlıca məqsədlər qarşıya qoyulur. Məsələn, Avropa İttifaqı daxilində kənd təsərrüfatı məhsullarına vahid qiymətin və ona yardım üzrə vahid mexanizminin müəyyən olunması; tarif və digər məhdudlaşdırılmaların nəzərdə tutulmadığı kənd təsərrüfatı məhsulları ticarətinin azadlığı (Avropa İttifaqı daxilində); kənd təsərrüfatının vahid maliyyələşdirilməsi və s.

Bundan başqa, Avropa İttifaqı çərçivəsində üçüncü ölkələrlə münasibətdə vahid siyasetin yeridilməsindən də səhbət gedir. Avropa valyuta siyasetinin və sosial siyasetin həyata keçirilməsində də ciddi irəliləyişlər əldə edilmişdir.

Beləliklə, dünyada ən yüksək integrasiya qrupu kimi Avropa İttifaqı fəaliyyət göstərir. Hal-hazırkı dövrdə Avropa İttifaqı bütün əsas integrasiya proseslərini keçmişdir, iqtisadi

ittifaqın təkmilləşməsi və inkişafi mərhələsini yaşayır. Avropa İttifaqı çərçivəsində malların və istehsalın bütün faktorlarının sərbəst hərəkəti təmin edilməklə ümumi gömrük tarifi bazasında xarici ticarət siyaseti yaradılır, kənd təsərrüfatı, energetika, nəqliyyat və digər sahələrdə vahid siyaset həyata keçirilir.

Avropa İttifaqına integrasiya Azərbaycan Respublikası qarşısında duran ciddi məsələlərdəndir. Belə ki, müxtəlif istiqamətlər üzrə əməkdaşlığın, o cümlədən xarici investisiyaların cəlb edilməsi istiqamətində mühüm addımların atılmasını nəzərdə tutan Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Birliyi arasında 22 aprel 1996-ci il tarixdə imzalanmış Tərəfdəşlıq və Əməkdaşlıq sazişi bu cəhətdən xüsusi qeyd edilə bilər.

Digər regionlar üzrə də bu məsələləri bir qədər geniş təhlil edək. Belə ki, 1992-ci ildə Macarıstan, Polşa, Slovakiya və Çexiyaın iştirak etdiyi azad ticarət zonası haqqında Mərkəzi Avropa sazişi imzalanmışdır. Sonradan ona bir sıra dövlətlər də (Rumınıya, Bolqarıstan) qoşulmuşdur. Sazişlə sənaye və kənd təsərrüfatı sahəsində gömrük rüsumlarının ləğvinə qədər onların tədricən aşağı salınması və digər qeyri-tarif məhdudlaşdırılmaların aradan qaldırılması nəzərdə tutulur. Saziş Standstill prinsipinə əsaslanmışdır. Belə ki, tariflər birtərəfli qaydada gömrük rüsumlarını qaldırıa və yeni ticarət maneələri müəyyən edə bilməzlər. Hazırkı dövrdə

sənaye malları nomenklaturası üzrə gömrük rüsumları 80%, kənd təsərrüfatı malları üzrə isə təqribən 50% ləğv edilmişdir. 1994-cü ildə üzv-dövlətlər qarşılıqlı ticarətdə gömrük rüsumlarının tam ləğv edilməsi istiqamətdə həyata keçirilən tədbirləri sürətləndirməyi nəzərdə tutmuşlar.

Şimali Amerika regionunda integrasiya prosesinin tənzimlənməsində 17 dekabr 1992-ci ildə ABŞ, Kanada və Meksika arasında yaradılmış NAFTA (1 yanvar 1994-cü ildə qüvvəyə minmişdir) xüsusi yer tutur. Bu zaman nəinki gömrük baryerlərinin aradan qaldırılmasına, həmçinin vahid kontinental bazarın formalaşmasına mühüm yol açılmışdır. Eyni zamanda, 3 qonşu ölkə arasında iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində bir sıra qarşılıqlı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur. Məsələn, 2010-cu ilə qədər bütün gömrük rüsumlarının ləğvi, ticarətdə çoxlu sayıda qeyri-tarif baryerlərin aradan qaldırılması, Meksikada Şimali Amerika kapital qoyuluşu rejiminin yumşaldılması və s.

İnteqrasiya prosesləri Asiya-Sakit Okean regionunda da inkişaf etmişdir. Belə ki, Asiya-Sakit okean regionu mürəkkəb bir sistemi – Yaponiya – Çin yeni sənaye ölkələrini (Cənubi Koreya, Tayvan, Honkonq, Sinqapur), ASEAN-ı əhatə edir. ASEAN – Cənub-Şərqi Asiya Dövləti Assosiasiyası 1967-ci ildə formalşmaqla İndoneziyanı, Malaziyanı, Tailandı, Filippini, Sinqapuru, Bruneyi və Vyetnamı birləşdirir. Bundan başqa, 1989-cu ildə yaranmış Asiya-Sakit okean iqtisadi birliyi

xüsusi qeyd edilə bilər. Yeni formalaşma mərhələsini keçməsinə baxmayaraq, həmin integrasiya birliyi çərçivəsində 2020-ci ilə qədər daxili maneələrin və gömrüyün olmadığı azad ticarət zonasının yaradılması nəzərdə tutulur.

Bundan əlavə 1981-ci ildə Fars körfəzi Ərəb Dövlətləri Əməkdaşlığı Şurası yaradılmışdır ki, bu da özündə altı neft dövlətini – Səudiyyə Ərbistanını, Bəhreyni, Qətəri, Küveyti, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərini və Omanı birləşdirir.

Latin Amerikasında integrasiya prosesinin tənzimlənməsində 1991-ci ildə Argentina, Braziliya, Uruqvay və Paraqvay arasında imzalanmış və 1995-ci il yanvarın 1-dən quvvəyə minən Ticarət Paktı Cənubi Konus Ölkələrin Ümumi Bazarı MERKOSUR mühüm yer tutur ki, bu zaman qarşılıqlı şəkildə təqribən 90 faiz istənilən tarif baryerlərindən azadəilmə nəzərdə tutulur və 3-cü ölkələrə münasibətdə vahid gömrük tarifi müəyyən edir. MERKOSUR dövlətləri digər dövlətlərlə birlikdə (bütövlükdə 11 dövlət) Latin Amerikasında iri integrasiya birliyinin Latin Amerikası İqtisadi Assosiasiyanın üzvüdürər. İntegrasiya prosesləri Afrika regionunda da formalaşmışdır. Məsələn, Afrika Birliyi (1994), Qərbi Afrika Dövlətləri İqtisadi Birliyi (1975), Şərqi və Cənubi Afrika Ümumi Bazarı (1993), Mərkəzi Afrika Gömrük və İqtisadi Birliyi (1967) və s.

İndi isə keçmiş postsovət məkanında integrasiya prosesini təhlil edək. Uzun müddət özündə 15 müttəfiq

respublikanı birləşdirən SSRİ-nin dağılmasından sonra həmin regionda iqtisadi münasibətlərin əlaqələndirilməsi və son nəticədə iqtisadi integrasiyanın formallaşması zəruriliyi açıq-aydın hiss edilir. Uzun müddət iqtisadiyyatın bir-biri ilə sıx bağlılığı və qarşılıqlı asılılığı belə əməkdaşlığın yaradılmasını zəruri etmişdir.

1991-ci ildə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) yaradılması qərara alınmış və 1993-cü ildə MDB-nin Nizamnaməsi qəbul edilmişdir. MDB-nin Nizamnaməsinin iqtisadi, sosial və hüquqi sahədə əməkdaşlığa həsr olunmuş bölmələrində razılışdırılmış iqtisadi siyasetin ümumi istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, MDB çərçivəsində bir sıra mühüm sənədlər qəbul edilmişdir. Məsələn, «Müstəqil Dövlətlər Birliyinin integrasiya inkişafının əsas istiqamətləri» - MDB Dövlət Başçıları Şurasının Memorandumu, İnvestisiya fəaliyyəti sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş, azad ticarət zonasının yaradılması haqqında saziş və s.

1995-ci ildə MDB çərçivəsində gömrük ittifaqı formalaşmışdır. 13 mart 1992-ci ildən MDB çərçivəsində gömrük siyasetinin prinsipləri haqqında saziş imzalanmışdır. Həmin sazişə uyğun olaraq Gömrük Şurası yaradılmış və fəaliyyətə başlamışdır.

MDB çərçivəsində bu istiqamətdə digər sənədlər də qəbul edilmişdir. Məsələn, Tranzit qaydaları haqqında 8 fevral 1992-

ci il Razılaşması, Tranzit yüklerin rəsmiləşdirilməsi haqqında 2 aprel 1992-ci il Razılaşması, Gömrük sərhədlərində gömrük rəsmiləşdirilməsi qaydalarının sadələşdirilməsi və unifikasiyası haqqında 8 iyul 1994-cü il Razılaşması, MDB iştirakçı-dövlətlərinin gömrük qanunvericiliyinin əsasları – 10 fevral 1993-cü il tarixli MDB ölkələri iştirakçı dövlətlərində gömrük işi təşkilinin ümumi razılaşdırılmış Prinsipləri, 1993-cü il tarixli malın mənşə ölkəsinin müəyyən edilmə qaydaları və s. Ədəbiyyatda MDB çərçivəsində əməkdaşlığın müxtəlif istiqamətlərindən danışarkən MDB çərçivəsində Gömrük ittifaqının və vahid iqtisadi məkanın yaradılması istiqamətində bir sıra addımların atılması zəruriliyi qeyd edilir. Məsələn, Gömrük İttifaqı orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin edilməsi və s. Bütovlükdə götürsək, MDB çərçivəsində yaradılmış təsisatların və müqavilələrin işləməməsi və ya müəyyən mexanizmlərin yaradılmaması MDB çərçivəsində integrasiya prosesini ləngidir və ya ümumiyyətlə aradan qaldırı.

Azərbaycan MDB çərçivəsində qəbul edilmiş bir sıra beynəlxalq sənədlərin iştirakçısıdır. Məsələn, 10 fevral 1995-ci il tarixli «MDB iştirakçı-dövlətlərin gömrük qanunvericiliyinin əsasları» (12 mart 1995-ci il tarixli qanunla Azərbaycan Respublikasıda müqaviləyə qoşulmuşdur); 15 aprel 1994-cü il tarixli azad iqtisadi zonanın yaradılması haqqında Konvensiya

(8 oktyabr 1996-cı il tarixli qanunla Azərbaycan Respublikası bu konvensiyaya qoşulmuşdur) və s.

Hal-hazırda bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikası tərəfindən əməli fəaliyyət həyata keçirilir. Belə ki, digər dövlətlərlə həm ikitərəfli, həm də regional əsasda six əməkdaşlıq münasibətləri quran Azərbaycan Respublikası gömrük tarif sistemini də bu istiqamətdə təkmilləşdirir və inkişaf etdirilir. Bəzi mühüm istiqamətdə gömrük rüsum dərəcələrinin aşağı salınması və bununla da iqtisadi integrasiyaya bilavasitə kömək etmiş olan tədbirlər bu nöqtəyi-nəzərdən xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Gömrük tarifi ilə əlaqədar məsələlərin təhlili onun dövlətin milli iqtisadiyyatının formallaşması və inkişafında rolunun qarşılıqlı şəkildə araşdırılmasını tələb edir. Bu problemlərin daha dərindən öyrənilməsi isə gömrük tarifinin müxtəlif xarici ölkələrin praktikasında inkişaf mərhələlərinə uyğun araşdırılması zəruriliyini tələb edir. Gömrük tarifi xarici ticarətin tənzimlənməsinin mühüm vasitələrindən biridir və gömrük siyasetinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu zaman gömrük tarifi parametrlərinin (əmtəə nomenklaturaşı, gömrük rüsumlarının dərəcəsi, növləri və s. xüsusiyyətləri, idxal və ixrac həcmi və strukturu məlumatlarının toplanılması, daxili və tələbatın müəyyən edilməsi, yerli malların istehsalı və s. məsələlərin geniş təhlili mövzu üçün əhəmiyyətli hesab edilə bilər. Ona

görə də ilk növbədə xarici dövlətlərin təcrübəsində onların iqtisadi inkişafı mərhələlərinə uyğun məlumatların müqayisəli təhlili zəruridir. Sonra isə həmin məlumatların XX əsr timsalında araşdırılması həmin dövlətlərlə iqtisadi inkişaf münasibətlərini quran və daha da inkişaf etdirməyi qarşısına məqsəd qoyan Azərbaycan Respublikası üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tarixə nəzər salsaq görərik ki, XIX əsrin ortalarında həyata keçirilən proteksionist xarakterli tədbirlərin ləğv edilməsi (məsələn, 1846-cı ildə «çörək qanunları»nın ləğvi, idxal çörəklərə rüsum qoyulması və s.) xüsusilə ön plana çəkilir. XIX yüzilliyin sonuncu rübündə İngiltərədə gömrük gəlirləri payı gətirilən malların dəyərinin təxminən 5 faizini təşkil edirdi. Sonradan İngiltərə tərəfindən keçirilən bir sıra tədbirlər orada iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafını daha da ön plana çəkmişdir. Məsələn, 1921-ci ildə sahəvi sənayenin mühafizəsi haqqında qanun qəbul edilmişdir. Həmin aktla optik mallara, elmi avadanlıqlara, sintetik üzvi kimya məhsullarına beş il müddətində $33 \frac{1}{3}\%$ həcmində proteksionist rüsumlar tətbiq edilməyə başlanılmışdır. 1931-ci ilin axırlarında verilən qanuna əsasən, İngiltərəyə həddindən artıq çox sayıda gətirilən mallara həmin malların dəyərlərinin 100 faizi həcmində rüsumlar tətbiq edilməyə başlanılmışdır.

XX əsrin 50-ci illərinin statistikasının təhlili göstərir ki, İngiltərədə yüksək gömrük rüsumları mövcud olmuşdur. Belə

ki, İngiltərədə gömrük vergi tutmalarının orta səviyyəsi nəinki aşağı düşməmiş, həmçinin bir qədər də artaraq 1937-ci ildə 21%-dən 1957-ci ildə 25%-ə qədər yüksəlmışdır. Sənayenin yüksək inkişaf etməsi ilə fərqlənən İngiltərə ölkəyə gətirilən kiçik həcmidə hazır sənaye məhsullarına yüksək gömrük rüsumlarını tətbiq etməklə bərabər sənaye və kənd təsərrüfatı xammallarına aşağı rüsumların qoyulması, o cümlədən də çoxlu digər xammal növlərinin rüsumsuz gətirilməsinə icazə vermişdir.

Həmin dövrdə ABŞ ticarət siyasətinin təhlili ilə gömrük tarif münasibətlərinin milli iqtisadiyyatın formalaşmasına və inkişafına təsirini nəzərdən keçirək. Belə ki, 1787-ci ilə qədər Amerika federal hökuməti gömrük rüsumlarının müəyyən edilməsində səlahiyyətlərə malik olmamışdır. 1787-ci il Konstitusiyasının qəbulundan sonra ştatlar beynəlxalq gömrük rüsumları qəbul etmək hüququndan məhrum olmuş və bütün ştatların xarici ticarəti mərkəzi hökumətə tabe etdirilmişdir. 1789-cu ilin iyulunda ABŞ-da keçirilən 1-ci konqres bütün ölkə üçün vahid gömrük tarif sistemi müəyyənləşdirilmişdir.

XIX əsrin 90-ci illərinin başlanğıcında ABŞ dünyada kifayət qədər yüksək gömrük rüsumları ilə tanınmışdır. Belə ki, tarif haqqında 1890-ci il tarixli ABŞ qanunu prezidentə Amerika mallarına həddindən artıq və diskriminasion rüsumlar tətbiq edən ölkələrdən gələn mallara «cəzalandırıcı»

rüsumlar tətbiq etmək hüququ vermişdir. Bu qanun bir sıra ölkələrdən, xüsusən Latin Amerikası ölkələrindən, ABŞ-dan aparılan bir sıra mallara qarşı tarif güzəştləri almaq imkanı vermişdir.

1930-cu ildə ABŞ-da qəbul edilən yeni tarif qanunu uzun müddət onun tarif sisteminin əsasını təşkil etmişdir. Bu qanunla hazır məhsul və yarımfabrikatların idxalı üçün yüksək rüsum dərəcələri müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatına qoyulan rüsumlar da əhəmiyyətli dərəcədə artırılmışdır. 1934-cü ildə ABŞ Konqresi tərəfindən «qarşılıqlı əsasda» ticarət müqavilələrinin bağlanması haqqında qanun qəbul edilmişdir. Bu qanunla ABŞ Prezidentinə digər ölkələrlə daha əlverişli prinsip əsasında ticarət müqavilələri imzalamaq və rüsumları 50 faiz həcmində endirmək və yuxarı qaldırmaq səlahiyyətləri verilmişdir. Bu qanun əsasında ABŞ 1934-cü ildən 1954-cü ilə qədər 28 belə ölkə ilə, o cümlədən İngiltərə, Kanada, 15 Latin Amerikası ölkəsi, bir sıra Avropa regionu ölkələri ilə ticarət sazişləri imzalanmışdır. Bu sazişlərlə ABŞ digər ölkələrdən əhəmiyyətli tarif güzəştlərinə nail olmuşdur.

1947-ci ildə Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin imzalanması ilə ABŞ onun iştirakçılarından Amerika ticarət mallarına rüsumların aşağı salınmasına nail olmuşdur (ABŞ ixracında bu ölkələrin çəkisi, 1939-cu il məlumatlarına görə, 65 faiz təşkil edirdi). Bu zaman ayrı-ayrı ölkələr tərəfindən olunan güzəştlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Məsələn, Fransa

1939-cu ildə ABŞ-dan gələn bütün idxalın 85, İngiltərə 60, Kanada 72, Benilüks ölkələri 70, Kuba 90, Çili 58, Braziliya 50 faiz həcmində gömrük rüsumlarını bu və ya digər dərəcədə aşağı salmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın aparıcı dövlətlərindən olan Almaniyada 1879-cu ildə proteksionist gömrük tarifi tətbiq edilməyə başlanılmışdır. Almaniya özündə gömrük maneqələrini nəinki milli istehsalın ayrı-ayrı sahələrini mühafizə etmək, həmçinin xarici malları öz bazarından kənarlaşdırmaq və bu bazarı öz sənayesini təmin etmək məqsədi üçün saxlamışdır.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Almaniya proteksionist siyasetindən bir qədər uzaqlaşaraq bir sıra Avropa dövlətləri ilə ticarət müqavilələri imzalamışdır. XX əsrin 30-cu illərində Almaniya öz sənaye məhsullarının həcmində görə digər kapitalist ölkələri arasında 2-ci yerə çıxmışdır.

1949-1951-ci illərdə bir çox sənaye və kənd təsərrüfatı mallarına qoyulan rüsumlar, həmçinin idxal edilən mallardan yığılan vergi və yiğimlar əhəmiyyətli dərəcədə artırılmışdır. 1951-ci ilin axırında Almaniyada yeni gömrük tarifi qüvvəyə minmişdir. 1902-ci il tarifindən onun əsas fərqi ondan ibarət idi ki, bütün rüsumlar malların dəyərindən faizlə, yəni advalor rüsumlarla müəyyən edilirdi. Eyni zamanda, vergitutmanın səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə qaldırıldı. Xüsusən yüksək

rüsumlar hazır məhsullara, o cümlədən Qərbi Almaniyada geniş yayılan sahələrin məhsullarına qarşı qoyulmuşdur.

QATT-a daxil olduqdan sonra Almaniya digər ölkələrlə münasibətlərini yeni istiqamətdə qurmağa başladı. Belə ki, 1951-ci il danişqılardında AFR QATT-in, demək olar ki, digər bütün iştirakçılardan kimya texnologiya malları, optika, bir sırada cihaz növləri, tikiş və ilk növbədə müharibəyə qədər Almanyanın güclü ixracatçısı olduğu mallara qarşı 1533 adda güzəştə nail oldu. Eyni zamanda, AFR 760 mövqedə rüsumları aşağı salmağa razılaşdı. Bununla bərabər, AFR müxtəlif planlar üzrə Qərbi Avropada iqtisadi integrasiyanın təşəbbüsçülərindən biri olmuşdur. Belə ki, Almaniya 1951-ci ildə Avropa Kömür və Polad Birliyi haqqında Müqaviləni imzalamış, bununla da kömür və qara metalların ticarəti üzrə müqavilə iştirakçıları arasında rüsumlar aradan qaldırılmışdır. 1957-ci ildə AFR bir qədər də irəli gedərək Avropa İqtisadi Birliyi haqqında müqaviləni imzalamışdır.

XIX əsrin 90-cı illərində Fransada proteksionizmə meyillilik yüksək gömrük tariflərinin mövcudluğu ilə müşaiyət olundu. Yüksək gömrük tariflərini ilk növbədə fransız sənayesi tələb edirdi. XX əsrin 30-cu illərinin sonundan başlayaraq baş tarif dərəcələri, xammal istisna olmaqla, demək olar ki, bütün mallara qarşı qadağanedici rüsumlar xarakteri kəsb edirdi. Nəhayət, bilavasitə fransız sənayesinin tələbi əsasında bütün büdcə ehtiyatlarının səfərbər edilmə zərurəti ilə 8 iyul və 8

sentyabr 1937-ci il tarixli dekretlərlə gömrük rüsumları yenidən 14% qaldırıldı. 1948-ci il yanvar ayının 1-dən qüvvəyə minən yeni gömrük tarifi isə proteksionist xarakter kəsb etsə də, ödənilmə üsuluna görə dəyişilmişdir.

Lakin XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrin gömrük tarif siyasetində baş verən mühüm dəyişikliklər bu problemə də bir qədər ətraflı yanaşmağı tələb edir. Bu zaman elektron, informatika və hesablama, program təminatı, telekommunikasiya, informasiya xidmətinin inkişafı bu istiqamətdə gömrük tarif siyasetinin yenidən qurulmasını zəruri etmişdir. Eyni zamanda, beynəlxalq münasibətlərdə beynəlxalq iqtisadi ittifaqların və beynəlxalq iqtisadi təşkilatların rolu daha da artmışdır. Bununla əlaqədar iqtisadi ədəbiyyatda göstərilir ki, artıq beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın 3 mərkəzi – ABŞ, Avropa İttifaqı, Yaponiya yaranmışdır.

İnkişaf etmiş dövlətlərin tarif ticarət siyasetində mühüm addımlardan biri də ayrı-ayrı mallara qarşı idxal rüsum dərəcələrinin aşağı salınması ilə müşahidə olunmuşdur. Məsələn, 1935-ci ildən 1961-ci ilə qədər müddətdə bir sıra mallara qarşı rüsumlar xeyli aşağı salınmışdır: kimyəvi birləşmələrə, yağı və boyalara qarşı təxminən 3 dəfə, metal məmulatlarına qarşı 3 dəfə, kənd təsərrüfatı xammalına və ərzağa qarşı təxminən 4 dəfə və s.

İkinci dünya müharibəsindən sonra həmin inkişaf etmiş ölkələrin gömrük tarif siyasətinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, gömrük rüsumlarının ümumi dövlət büdcəsi gəlirlərindəki payı xeyli aşağı düşmüştür. XX əsrдə gömrük rüsumları, demək olar ki, bütün dövlətlərdə ümumidövlət büdcəsinin əksər hissəsini təşkil edir: 1899-cu ildə Rusiyada 17, Finlandiyada 1888-1889-cu illərdə 37, ABŞ-da 1889-cu ildə 58; Braziliyada 1888-ci ildə 57, Almaniyada 1888-1889-cu illərdə 34, İtaliyada 1887-1890-ci illərdə 16, Fransada 1888-ci ildə 12, İngiltərədə 23 faiz təşkil etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyini yenicə əldə etmiş Azərbaycan Respublikası timsalında təhlil göstərir ki, 1994-2002-ci illərdə dövlət büdcəsinə daxil olan gömrük ödənişləri büdcənin gəlir hissəsinin formallaşmasında xüsusi çəkisi 1994-cü ildə 3,2 1995-ci ildə 4,3 faiz olduğu halda, 1998-ci ildə 24,1, 1999-cu ildə 23,7, 2000-ci ildə 20,1, 2001-ci ildə isə 22,1 faiz təşkil etmiş və 2002-ci ildə 1994-cü ilə nisbətən 7 dəfə artmışdır. 2002-ci ildə dövlət büdcəsinə 921,8 milyard manat və ya 1997-ci ilə müqayisədə 2,2 dəfə çox gömrük vergi və rüsumları köçürülmüşdür. Büdcə gəlirlərində gömrük vergi və rüsumlarının xüsusi çəkisi 1997-ci ildəki 16,7 %-dən 2002-ci ildə təxminən 22,4 faizə qalxmışdır.

Bütün bunlar gömrük tarifinin fiskal funksiyasının Azərbaycan Respublikası praktikasında hələlik kifayət qədər mühüm yer tutduğunu bir daha təsdiq edir. Bu isə Azərbaycan

Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin kəskin surətdə artması ilə izah edilə bilər. Fiskal funksiyanın digər dövlətlər praktikasında əhəmiyyətli xüsusi yer tutduğu qeyd edilir. Məsələn, Rusiya gömrüyündə onun həllədici rola malik olduğu göstərilir. Digər dövlətlərin praktikasının təhlili ilə məsələni bir qədər ətraflı izah edək. Belə ki, büdcənin gəlir hissəsinin formallaşmasında Rusiya Federasiyasında gömrüyün payı hər bir rublda 38 qəpik, ABŞ-da ümumi federal büdcə gəlirlərində bir faiz, Avropa Birliyi ölkələrində isə bu göstərici 18-25 faiz arasında variasiya edir.

Müstəqil dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin vəziyyəti haqqında daha tam təsəvvür əldə etmək üçün 1991-2002-ci illərdə xarici ticarət balansına və 1994-2002-ci illər ərzində dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formallaşmasında gömrük ödənişləri və onun xüsusi çəkisi xeyli artmışdır. Bu isə sonda xalqın maddi rifahının yaxşılaşması üçün xeyli vəsaiti ayırmağa imkan vermişdir.

3.3. Gömrük tarif tənzimlənməsinin prinsipləri. Tarif və qeyri-tarif metodları

Gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsinin prinsipləri tarif mexanizmini reqlamentləşdirən normaların məcmusudur. Buna görə də tarif münasibətlərinin tənzimlənmə prinsiplərinin araşdırılması olduqca vacibdir.

Gömrük qanunvericiliyinin prinsipleri hüquqi tənzimətmənin əsas başlangıcıları kimi gömrük işi sahəsində bütün sonrakı norma yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Azərbaycan Respublikası gömrük qanunvericiliyində bununla əlaqədar bir sıra mühüm prinsipleri fərqləndirmək olar. Məsələn Azərbaycan Respublikası gömrük sərhədində malların və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi zamanı dövlət və ictimai təhlükəsizliyin mühafizəsi prinsipi. Bununla əlaqədar müddəalar Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 19-cu maddəsində əks olunmuşdur. Həmin maddənin 1-ci hissəsində göstərilir ki, dövlət təhlükəsizliyinin, ictimai yaşayışın, əhalinin mənəviyyatının, insanların həyat və sağlamlığının, heyvanların və bitkilərin, ətraf mühitin, Azərbaycan xalqının və xarici ölkə xalqlarının bədii tarixi və arxeoloji sərvətlərinin mülkiyyət hüququnun, o cümlədən intellektual mülkiyyət obyektlərinin, gətirilən malların Azərbaycan istehlakçılarının mənafeyinin qorunması baxımından və dövlətin başqa maraqları nəzərə alınaraq Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi və beynəlxalq müqavilələr əsasında ayrı-ayrı malların və nəqliyyat vasitələrinin ölkəyə gətirilməsi və ya ölkədən aparılması qadağan edilə bilər. Bundan başqa Azərbaycanın iqtisadi maraqlarının qorunması prinsipi olduqca vacid prinsipidir. Beynəlxalq öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, suverenliyinin iqtisadi əsaslarının müdafiəsi, daxili bazarın qorunması

baxımından, həmçinin xarici dövlətlərin və onların ittifaqlarının Azərbaycan şəxslərinin mənafeyinə zərər vuran ayrışękilik və digər iqtisadi siyaset aksiyalarına cavab tədbiri kimi Azərbaycan Respublikası qanunvericilik aktlarına və beynəlxalq müqavilələrinə uyğun surətdə malların və nəqliyyat vasitələrinin ölkəyə gətirilməsi və ölkədən aparılması üzrə məhdudiyyətlər müəyyən edilə bilər.

Gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsi mexanizmində əsas başlangıç kimi bir sira digər müddəələri, məsələn, vahid gömrük ərazisi prinsipini qeyd etmək olar. Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisi quru ərazisindən, daxili sulardan, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycana məxsus bölməsindən (o cümlədən onda yerləşən adalar, süni adalar, qurğular və tikililər) və onların üzərindəki hava məkanından ibarətdir. Bu müddəələr 20 iyun 1995-ci il tarixli «Gömrük tarifi haqqında» AR Qanununda da əks olunmuşdur. Gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsində bununla əlaqədar digər əsas prinsipləri də qeyd etmək olar. Məsələn, vahid gömrük siyaseti prinsipi, vahid gömrük rüsum dərəcələri prinsipi və s. Bununla əlaqədar «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində göstərilir ki, bu qanunda nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, gömrük rüsum dərəcələri ölkənin gömrük sərhəddindən mal keçirən hüquqi və fiziki şəxslərdən,

sövdələşmə növlərindən və digər amillərdən asılı olaraq dəyişdirilə bilməz.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsində ilkin prinsip kimi qanunçuluq prinsipini xüsusi qeyd etmək olar. Qanunçuluq prinsipi gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsinin əsas prinsiplərdən olub, tarif mexanizminin demokratik xarakterliyini təmin edir. Gömrük tarif siyasetinin formalasdırılması və daha da təkmilləşməsi mərhələsində bu prinsipin mahiyəti ilk növbədə gömrük qanunları ilə müəyyən edilmiş normalara əməl olunmasına yönəlmışdır. Qanunçuluq prinsipi gömrük qanunvericiliyi mənbələri sisteminin qaydaya salınmasına imkan yaradır. Gömrük tarif siyasetinin realizə mərhələsində qanunçuluq prinsipi xarici ticarət fəaliyyəti sferasında hüquq qaydasının əsasını təşkil edir.

Qanunçuluğun digər bir tələbi gömrük orqanlarının fəaliyyətində bu prinsipdən irəli gələn müddəalara əməl edilməsindən ibarətdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 415-ci maddəsində göstərilir ki, gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri üzərlərinə düşən vəzifələri yerinə yetirərkən qanunvericiliyi, beynəlxalq müqavilələri rəhbər tutur və birbaşa rəislərinə tabedirlər. Qanunçuluq prinsipində fərqləndirilən ikinci mühüm əlamət qanunçuluq ideyasıdır ki, bu da xarici ticarət dövriyyəsi iştirakçılarının hüquq düşüncəsində gömrük tarif tənzimlənməsi münasibətlərinin

bütün subyektləri tərəfindən hüquqa uyğun davranışın məqsədə müvafiqliyi və zəruriliyinin formallaşdırılmasıdır.

Gömrük tarif münasibətlərinin ikinci mühüm prinsipi kimi aşkarlıq və açıqlıq prinsipini göstərmək olar. Bu prinsip gömrük tarif siyasetinin bütün mərhələləri üzrə onun formallaşması və realizəsi prosesinin açıqlığını əks etdirir. Gömrük tarif siyasetinin realizəsində bu prinsipə əməl edilməsi gömrük rüsumları ödəyicilərinə tarif mexanizmi hüquqi bazasının vəziyyəti barədə tam məlumatlanmağa imkan verir. Bu prinsipin təmin edilməsi bir sıra hüquqi tələblərə əməl edilməsini nəzərdə tutur ki, bunlardan ən mühümü bütün gömrük tarif normalarının kütləvi informasiya vasitələrində nəşr edilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük qanunvericiliyinin icrasına nəzarət Azərbaycan Respublikası gömrük orqanlarına həvalə edilmiş digər qanunvericiliyinin əsas müddəaları haqqında qısa arayışlar kütləvi tanışlıq üçün Azərbaycan Respublikası gömrük orqanlarının yerləşdiyi yerlərdə təqdim edilir.

Aşkarlığın təmin olunmasının digər bir tərəfi gömrük işi üzrə Azərbaycan Respublikası gömrük orqanının səlahiyyətinə aid digər məsələlər üzrə məsləhət vermə xidmətləridir. Gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsində aşkarlığın və açıqlığın təmin edilməsinin əsas istiqamətlərindən biri də düzgün olmayan məlumatlara görə məsuliyyət məsələlərinin

tənzimlənməsidir. Belə ki, 388-ci maddənin 1-ci hissəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası gömrük orqanları, Azərbaycanda gömrük işini aparan müvafiq elmi-tədqiqat və tədris müəssisələri bu fəslin müddəələrinə görə qanunvericiliyə uyğun məsuliyyət daşıyır.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətlərin gömrük tarifi haqqında məlumatların yayılmasının əsası 1890-ci ildə qoyulmuş Gömrük Tariflərinin dərc edilməsi üzrə Beynəlxalq İttifaqın əsas məqsədini təşkil edir. Təşkilat 1890-ci il tarixli gömrük tariflərinin dərc edilməsi üzrə Beynəlxalq İttifaqın yaradılması haqqında Beynəlxalq Konvensiyaya müvafiq olaraq yaradılmışdır. Gömrük tariflərinin operativ dərci məqsədilə Brüsseldə müxtəlif dövlətlərin gömrük qaydaları və gömrük tariflərinin tərcümə və dərc edilməsi üzrə Beynəlxalq Büro yaradılmışdır. Həmin təşkilat ingilis, fransız, alman, ispan və italyan dillərdə gömrük tarifləri bülletenini nəşr etməklə dövlətlərin gömrük tarifi haqqında bütün məlumatları yayır. Təşkilat həmçinin zəruri hesab etdiyi dillərdə də müvafiq nəşrlər buraxa bilər.

Gömrük tarif tənzimlənməsində mühüm prinsiplərdən biri kimi ədalətli gömrük tarif prinsipini də irəli sürmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, ədalətli gömrük tənzimlənməsi prinsipi gömrük siyasetinə əsaslanır. Ədalətli gömrük tarif münasibətləri tənzimlənməsi prinsipi ilk növbədə gömrük sferasında inzibati özbaşinalığın və həddindən artıq yüksək,

ədalətsiz vergilərin ödənilməsinin qarşısını alır. Lakin bunun tarif münasibətləri tənzimlənməsinin proteksionist funksiyası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ona görə də bu hallardan qaçmaq üçün qanunvericilik iqtisadiyyatda fövqəladə vəziyyət şəraitində tənzimetmənin dəqiqliyinin təmin olunması üçün gömrük rüsumları ölçülərinin dəyişmə həddini müəyyən etməlidir.

Dövlətlərin gömrük tarif münasibətləri sahəsində fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi gömrük tarif sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipini irəli sürməyə imkan verir. Bu prinsip beynəlxalq hüquqi təbiətə malikdir və mahiyyətcə ayrı tədqiqatın predmetidir. Lakin gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsi zamanı bu problemə toxunmamaq mümkün deyil. Belə ki, beynəlxalq səviyyədə gömrük tarif siyasətinin əlaqələndirilməsi milli gömrük tarif mexanizminə həllədici təsir göstərir. Gömrük tarif sahəsindəki əməkdaşlıq isə universal, regional və ikitərəfli səviyyədə formalaşır və inkişaf edir.

İlk növbədə universal səviyyədə gömrük tarif münasibətlərinin əlaqələndirilməsini nəzərdən keçirək. Bu əməkdaşlıq QATT çərçivəsində formalaşıb və özündə beynəlxalq ticarətin ümumtanınmış qaydalarını əks etdirir. Sonradan QATT-ın Uruqvay raundunda onu digər sahədə mühüm təşkilat ÜTT əvəz etmişdir.

Azərbaycan Respublikası ÜTT-də müşahidəçi statusunda iştirak edir və hal-hazırda həmin təşkilata tam üzv

qəbul olunması istiqamətində mühüm fəaliyyət həyata keçirir. ÜTT-yə dövlətlərin üzv qəbul olunması üçün ilk növbədə xüsusi işçi qrupu yaradılır ki, bu da üzv qəbul olunan dövlətin iqtisadi mexanizminin və ticarət siyasi rejiminin ətraflı təhlili məqsədini güdür. Bundan sonra yeni qəbul olunacaq dövlətlə məsləhətləşmələr və danışçılar başlayır. Danışçılar əsasən ÜTT üzvlərinə yeni qəbul olunacaq dövlət tərəfindən onun bazarlarına malların və xidmətlərin daxil olmasını təmin edən güzəştər təqdim edilməsi ilə müəyyənləşdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük sistemində daha əlverişli rejim dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm prinsiplərindən biri kimi çıxış edir. Daha əlverişli rejim müqavilə qaydasında müəyyən edilir və müəyyən məhdudlaşma tətbiq dairəsinə malikdir. Belə ki, daha əlverişli rejim adətən ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulur.

BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən hazırlanmış və 30 maddədən ibarət «Daha əlverişli klauzula haqqında maddələrə layihəsi»nin 5-ci maddəsində deyilir ki, daha əlverişli dövlət rejimi benifisiya qəbul edən dövlətə və ya onunla əlaqədar olan şəxslərə və əşyalara, benifisiar dövlətin üçüncü dövlətə və ya həmin üçüncü dövlətlə müəyyən əlaqədə olan şəxslərə və əşyalara verilən rejimdən ad əlverişli olmayan rejimdir.

Daha əlverişli rejimin tarixinə müraciət etsək, o, əsasən ticarət müqavilələri ilə formallaşmışdır. Daha əlverişli rejim

QATT-ÜTT fəaliyyətinin əsas məzmununu təşkil edir. Belə ki, Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişdə göstərilir ki, iştirakçı dövlətlər xarici ticarət fəaliyyətində və gömrük sferasında bir-birinə daha əlverişli şərait yaratmalıdır. Sonradan bu rejim QATT-ın Uruqvay raundunda 15 aprel 1994-cü il Mərakeş sazihi ilə yaradılan ÜTT-nin əsas fəaliyyət prinsipi kimi mövcud olmaqda davam etmişdir. Belə ki, daha əlverişli rejim şərtsiz xarakter daşıyır və ÜTT-yə daxil olan ölkələr onu tam həcmidə tətbiq etməlidirlər.

Dövlətlərin gömrük xidməti sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığının zəruri şərti beynəlxalq müqavilənin dövlətdaxili qanunvericilikdə üstünlüyü malik olmasıdır.

Belə ki, bu münasibətləri daha da inkişaf etdirərək Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 4-cü maddəsində qeyd edilir ki, beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün digər dövlətlərlə gömrük ittifaqları, sərbəst iqtisadi zonalar yaradır, gömrük məsələləri üzrə beynəlxalq hüquq normalarına uyğun sazişlər bağlayır. Daha sonra məcəllənin 6-ci maddəsində göstərilir ki, dövlətlərarası müqavilələrdə müəyyən edilən qaydalar bu məcəllə və gömrük işi haqqında Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları ilə nəzərdə tutulmuş qaydalardan fərqlənərsə, dövlətlərarası müqavilələrin qaydalrı tətbiq edilir.

Gömrük tarif münasibətlərinin hərtərəfli təhlilil nəticəsində gömrük tarif tənzimlənməsinin fiskal prinsipinə xüsusi diqət yetirmək lazımdır. Gömrük tarif münasibətləri tənzimlənməsinin fiskal prinsipi bu sahədə qəbul edilən normativ aktların dövlət maraqlarına dayanmasında ifadə olunur. Hal-hazırda inkişaf etmiş dövlətlərdə gömrük tarif münasibətləri tənzimlənməsinin fiskal funksiyası inkişaf etmiş dövlətlərdə müəyyən dərəcədə öz əhəmiyyətini itirmişdir. Gömrük rüsumları payı onların dövlət büdcəsində 5-8 faiz təşkil edir və QATT çərçivəsində əldə edilmiş razılaşmalarla ixtisar edilməkdə davam edir. Lakin bu heç də gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsinin fiskal funksiyasını inkar etmir. İnkişaf etmiş dövlətlərin iqtisadi inkişaf tarixlərinin təhlili uzun müddət onların dövlət büdcəsində gömrük rüsumlarının payının kifayət çox olduğunu göstərir. Bu məsələ ilə bağlı rus alimi V.Q.Svinuxov göstərir ki, gömrük tarif tənzimlənməsində onun fiskal rolu aktiv görünür. Bunları nəzərə alaraq gömrük tarifi büdcəyaratma funksiyasını yerinə yetirir.

Keçid dövrünü yaşayan respublikamız timsalında gömrük tarif tənzimlənməsinin fiskal funksiyasını dövlət büdcəsində gömrük rüsumlarının payının əhəmiyyətli dərəcədə olması ilə izah etmək olar. Başqa sözlə desək, gömrük rüsumlarından əldə edilən gəlir dövlət büdcəsində xüsusi yer tutur.

Gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsində mühüm prinsiplər kimi gömrük proteksionizmi və azad ticarət prinsiplərini də irəli sürmək olar. Belə ki, gömrük tarif münasibətlərinin tənzimlənməsində hər iki prinsipin qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi gömrük siyasəti ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsi nöqtəyi nəzərindən kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Çünkü daxili bazarın xarici rəqabətdən qorunması üçün müvafiq dövlətdaxili tədbirlər həyata keçirilirsə, digər tərəfdən, azad ticarət siyasətinin yeridilməsi, dövlətin dünya iqtisadiyyatına sıx integrasiyasına əlverişli şərait yaradır.

Əgər gömrük proteksionizmi iqtisadi siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri olmaqla dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə həyata keçirilirsə, azad ticarət siyasəti gömrük rüsumlarının daha aşağı səviyyəsini nəzərdə tutaraq daxili bazara xarici malların daha çox cəlb olunmasına yol açır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir tərəfdən iqtisadi tarif metodları, digər tərəfdən isə inzibati qeyri-tarif metodları bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməklə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin əsasını təşkil edir. Bu zaman göstərilən metodların beynəlxalq təcrübəyə müraciət edilməklə əlaqələndirilməsini zərurəti yenicə müstəqilliyini əldə etmiş respublikamız üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Dünya dövlətlərinin təcrübəsi göstərir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətdə gömrük tarif tənzimlənmələrinə üstünlük verilməsi iqtisadi

islahatların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün başlıca şərtlərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir mərhələdə səmərəli fəaliyyət göstərə bilən gömrük tarif tənzimləmə mexanizmi fəal və çevik gömrük siyasetinin həyata keçirilməsinin, həmçinin Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və iqtisadi maraqlarının qorunması üçün əsas şərtdir.

Gömrük tarif tənzimlənməsi özündə dövlət orqanları tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirilən və xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinə yönəlmış təşkilati, iqtisadi, hüquqi tədbirlərin məcmusu kimi müəyyən edilir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, hər iki metoddan istifadə ümumdünya praktikası tələblərinə cavab verir. Bazar iqtisadiyyatı yolu ilə daha yüksək səviyyədə inkişaf etmiş dövlətlər də əsasən xarici ticarətin tənzimlənməsinin iqtisadi metodlarından istifadə edir. Lakin təkcə bu metodlarla tənzimlənmə kifayət deyildir. Belə ki, yalnız iqtisadi metodlarla tənzimlənmə heç də həmişə arzuolunan nəticəni vermir. Qeyd etmək lazımdır ki, tarif və qeyri-tarif tənzimlənmə metodlarını sıx qarşılıqlı əlaqədədir və bu metodların hər ikisindən istifadə edilir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilmə metodları iqtisadi tənzimləmə üsulu, inzibati üsul, tarif üsulu və qeyri tarif üsulu kimi 4 qrupa bölünür.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün dünya ölkələrində də qeyri-tarif məhdudiyətlərinə münasibət eyni deyil. Belə ki, 1994-cü ildə yaradılan ÜTT qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən biri də qeyri-tarif məhdudlaşdırılmaların aradan qaldırılmasıdır. QATT Katibliyi tərəfindən 70-ci illərin əvvəllərində işlənmiş təsnifat sxeminə əsasən hazırkı dövrdə 5 kateqoriyada birləşdirilən 800 növdən çox qeyri-tarif metodları mövcudur. Həmin metodlar BMT-nin Ticarət və İnkışaf üzrə Konfrans (YUNKTAD) Katibliyi tərəfindən 7 kateqoriya üzrə təsnifləşdirilmişdir.

QATT-in 11-ci maddəsində qeyri-tarif məhdudlaşdırma barədə ümumi müddəə mövcuddur. Həmin maddədə göstərilir ki, hər hansı razılığa gələn dövlət gömrük rüsumları, vergilər və digər yiğimlardan başqa, özündə kvota, import və eksport lisenziyalarını əks etdirən hər hansı məhdudlaşdırma və qadağalrı müəyyən etməməli və saxlamamalıdır. QATT tərəfindən müəyyən edilmiş həmin məsələ uzun müddət inkişaf etdirilib dəqiqləşdirilərək sonda ÜTT sisteminə daxil olan xüsusi sazişlərin qəbul edilməsi ilə nəticələnmişdir. ÜTT-nin 1980-ci illərin ortalarına olan məlumatlarına görə, qeyri-tarif məhdudlaşdırımları dünya ticarətinin təxminən 17 faizini əhatə edir. Dünya Bankının məlumatlarına görə isə, bu hissə 27 faizə qalxmışdır. İnkışaf etmiş ölkələr 17 faiz idxala münasibətdə qeyri-tarif məhdudlaşdırımlardan istifadə edirlər.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə qeyri-tarif məhdudlaşdırılmaları daha intensiv tətbiq edirlər.

Hal-hazırda QATT çərçivəsində bir sıra qeyri-tarif metodlarının tətbiqinə məhdudlaşdırılmış həddə yol verilməsi də mövcuddur. Belə ki, tədiyyə balansı tarazlığının təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirilən məhdudlaşdırımlar və s. QATT müddəalarının hərtərqli təhlili nəticəsində tam yəqinliklə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu məhdudlaşdırımların özü də bir sıra şərtlər daxilində həyata keçirilməlidir. Məsələn, məhdudlaşdırımların müvəqqəti xarakter kəsb etməsi, ödəmə balansı tarazlığının təmin edilməsi ilə həyata keçirilən məhdudlaşdırımların valyuta ehtiyatlarının ciddi ixtisarının qarşısının alınması məqsədi zəruriliyi istiqamətində həyata keçirilməsi; üzv dövlətlərin arasında məsləhətləşmələrin həyata keçirilməsi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, QATT tərəfindən qeyri-tarif məhdudlaşdırımlar əsasən dövlətin xarici ticarət əməliyyatlarında iştirakı, malların gömrük dəyəri və mənşə ölkəsinin müəyyənləşdirilmə metodları daxil olmaqla gömrük və inzibati idxal rəsmiləşdirmələri, milli istehsalın və eklogiyanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsilə sanitar, baytar normalara, qablaşdırma və s. uyğun olan standart və tələblər, idxal və ixracın kəmiyyət və valyuta məhdudlaşdırımları, ödəmənin təmin edilməsi prinsipinə əsaslanan məhdudlaşdırımlar qrupuna bölünür.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, ÜTT-nin üzvü olan dövlətlər əsasən qeyri-tarif tənzimlənmə metodlarından istifadə edirlər. Lakin istifadə əhatəliliyi nöqteyi-nəzərindən dövlətlər arasında ciddi fərqlər mövcuddur. Bəzi qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması sadəcə olaraq qeyri-mümkündür, belə ki, onlar daxili iqtisadi siyasetin digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinə təsirinin təcəssümü kimi çıxış edirlər. Bununla belə, beynəlxalq ticarət sistemi tərəfindən qanuniləşdirilmiş qeyri-tarif tənzimləmə tədbirləri, daha doğrusu, xarici malların idxalının kəskin artımı ilə milli iqtisadiyyata vurulan zərərin qarşısının alınması məqsədi daşıyan müdafiə tədbirləri, həmçinin xarici ixracçılar tərəfindən qeyri-sağlam rəqabətin qarşısının alınmasına yönəlmış digər tədbirlər mövcuddur.

Beləliklə, xarici iqtisadi fəaliyyətin qeyri-tarif tənzimlənməsini xarici iqtisadi fəaliyyətin qeyri-tarif tənzimlənməsinin xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üzrə təşkilati, hüquqi, inzibati, maliyyə və təşkilati texniki xarakterlər üzrə təhlil etmək olar. İdxal əməliyyatlarında qeyri-tarif məhdudiyyətlər dedikdə, xarici malların daxili bazara nüfuz etməsinin qarşısını alan məhdudlaşdırma, o cümlədən qadağan xarakterli tədbirdər başa düşülür. Bu tədbirlərin məqsədi yalnız idxal edən ölkənin rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi deyil, həm də milli sənayenin

müdafîəsi, əhalinin həyat və sağlamlığının, ətraf mühitin, əxlaqın, dinin və milli təhlükəsizliyin qorunmasıdır.

IV FƏSİL. GÖMRÜK TARİF VƏ RÜSUMLARININ ƏSAS ELEMENTLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ

4.1. Gömrük tariflərinin təsnifatı

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tarif tənzimlənməsi dövlətlərin dünya iqtisadiyyatına integrasiyasının mühüm amillərindən biridir. Belə ki, xarici ticarətdə gömrük tarif tənzimlənmələrinə üstünlük verilməsi həyata keçirilməkdə olan iqtisadi islahatların başlıca xüsusiyyətlərindən biri kimi səciyyələnir. Müasir mərhələdə səmərəli fəaliyyət göstərə bilən gömrük tarif tənzimləmə mexanizmi fəal və çevik gömrük siyasetinin həyata keçirilməsinin, həmçinin Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və iqtisadi maraqlarının qorunması üçün əsas şərtdir. Gömrük tarifinin dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində əsas rolу beynəlxalq sənədlərdə də əks olunmuşdur. Belə ki, BMT Baş Məclisi tərəfindən 1985-ci ildə qəbul edilmiş «Beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik haqqında» qətnamədə dövlətlərin iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi işində gömrük tariflərinin əhəmiyyətli rol oynadığını xüsusi olaraq vurqulanır.

Gömrük tarif tənzimlənməsi xarici ticarətin həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, gömrük tarifləri xarici ticarət siyasətinin klassik və əsas vasitəsidir. Gömrük tarif tənzimlənməsi dövlətin gömrük işinin iqtisadi maliyyə blokuna daxildir. Bu məsələ 20 iyun 1995-ci il tarixli «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə Azərbaycan Respublikasında daxili bazarın xarici bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə, xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi kimi gömrük tarifinin çıxış etdiyi göstərilir. Beləliklə, gömrük tarif tənzimlənməsi xarici iqtisadi fəaliyyətin əsas vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsində dövlətin gömrük siyasətini həyata keçirən dövlət orqanının fəaliyyət dairəsi və malların, nəqliyyat vasitələrinin dövlətin gömrük sərhədindən keçirilməsi, gömrük rüsumlarının alınması və gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar məsələlər ön plana çəkilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tarif tənzimlənməsi dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üzrə qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən təşkilatı, iqtisadi və hüquqi tədbirlərin məcmusudur. İnzibati (qeyri-tarif) metodlar isə xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində mühüm rola malik olsa da, gömrük tarif fəaliyyətin dövlətin tənzimlənməsi sisteminə daxil deyil. Halbuki bəzi ədəbiyyatlarda xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlətin

tənzimlənməsinin inzibati tədbirləri də gömrük tarif tənzimlənməsinə daxil edilir. Yaqın ki, bu zaman iqtisadi xarakterli bəzən iqtisadi ədəbiyyatlarda xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilməsinin 4 üsulu göstərilir: iqtisadi tənzimləmə; inzibati üslub; tarif üslubu; qeyri-tarif üslubu.

Xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsində gömrük tarifi başlıca amil kimi çıxış edir və bu zaman gömrük tarifi 3 mühüm baxımdan nəzərdən keçirilir: ticarət siyasəti və ölkənin daxili bazarının onun dünya bazarı ilə qarşılıqlı əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsi vasitəsi kimi; gömrük rüsum dərəcələrinin məcmusu kimi; konkret gömrük rüsum dərəcəsi kimi.

İqtisadçılardan K.K.Sandrovski göstərir ki, gömrük tarifləri hər bir dövlət tərəfindən onun xarici ticarət siyasətinin əsas başlanğıcından və bütövlükdə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsindən irəli gəlməklə müəyyən edilir. Belə ki, gömrük tarif tənzimlənməsi mexanizmində əsas element kimi çıxış edən gömrük tarifi bütün inkişaf etmiş dövlətlərdə istifadə edilməklə, xarici ticarət mal dövlətinin təxminən 2/3 hissəsini əhatə edir. Tarif sözünün mənşə mənasına gəldikdə isə, ədəbiyyatda göstərilir ki, tarif ərəb mənşəli söz olub, siyahı və ya reyestr deməkdir.

Gömrük tarif münasibətlərini təhlil edərkən belə bir nəticəyə gəlirik ki, gömrük siyasətində «gömrük» ifadəsi ilə

«tarif» ifadəsini fərqləndirmək lazımdır. Gömrük- hər hansı bir əmtəə gömrük sərhədindən keçirildikdən sonra ödənilən vergi və rüsumlara aid edilirsə, tarif ifadəsi beynəlxalq ticarət obyekti olan bütün mallara tətbiq edilən vergiləri müəyyənləşdirən şərtləri eks etdirir.

Gömrük tarif tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyətlərinin təhlili gömrük tarifinin əsas funksiyasının nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Hal-hazırda gömrük tarif tənzimlənməsinin gömrük rüsumlarının alınmasını və onların dövlət büdcəsinə istiqamətlənməsini nəzərdə tutulan fiskal funksiya və dövlətə gətirilən malların əmtəə strukturunun səmərələşdirilməsi, dövlətin ərazisinə malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etməyi nəzərdə tutan tənzimləyici funksiyani yerinə yetirir. Bundan başqa, gömrük tarif tənzimlənməsinin başlıca vasitəsi kimi çıxış edən gömrük rüsumları fiskal funksiya, proteksionist funksiya və balanslaşdırma funksiyası şəklində özünü göstərir. 20 iyun 1995-ci il tarixli «Gömrük tarif haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununda göstərilən gömrük tarifinin a\ əsas məqsədləri çox əhəmiyyətlidir. Bu işdə əsas məqsəd idxalin əmtəə strukturunu səmərəliləşdirmək; Respublikaya malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək; valyuta sərvətlərinin ölkənin gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarət; Respublikada

malların istehsal və istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq; iqtisadiyyatı xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq; Respublika iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə səmərəli integrasiyasına şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Tətbiq edilən gömrük tarifləri bir sıra funksiyaları yerinə yetirilər. Bunlardan iqtisadi tənzimləmə funksiyası; malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətinin təmin edilməsi; ölkədə malların istehsal və istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər üçün şərait yaradılması; valyuta nəzarəti funksiyası; fiskal funksiya (mallara tətbiq edilən və xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gömrük rüsum dərəcələrinin məcmusi; proteksionist funksiya (iqtisadiyyatın xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorunması) və integrasiya funksiyasını göstərmək olar.

Gömrük tarifi daxili qiymətlərə təsir etməklə müəyyən dərəcədə milli istehsalın və ixracın inkişafına kömək etmiş olur. Gömrük tarifinin xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində və bütövlükdə iqtisadiyyatına təsirində əsas rolunu nəzərə alaraq rüsum dərəcələrinin müəyyən edilməsi zamanı inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə müraciət olunması zəruridir.

Yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə kifayət qədər rəqabət qabiliyyətinə malik məhsul buraxılır və elə buna görə də daxili

bazarın yüksək rüsumlar hesabına qorunmasına, ixracın əlavə tədbirlərlə stimullaşdırılmasına və budcənin gəlir hissəsinin gömrük ödəncləri hesabına doldurulmasına ehtiyac qalmır. Belə ki, birinci qrup ölkələrdə bu rüsumların dərəcələri 10 faizdən aşağıdadırsa, ikinci qrup ölkələrdə adətən 20-50 faiz arasındadır. Hətta inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bəzi mal növlərinə tətbiq edilən rüsumlar 50, bəzən də 100 faizdən artıq olur.

Dünya ölkələri təcrübəsində gömrük rüsumları, onların dərəcələri və növləri; malların qruplaşdırılma sistemi; malların gömrük dəyəri və onun müəyyənləşdirilmə metodları; tarif güzəştəri, preferensiya və imtiyazları şəklində özünü bürüzə verir.

Gömrük tariflərinin əsas xüsusiyyətlərinin təhlili gömrük tariflərinin və gömrük rüsumlarının müxtəlif əsaslara görə təsnifləşdirilməsini və daha geniş nəzərdən keçirilməsini tələb edir ki, bu məsələlərin də ayrılıqda öyrənilməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Gömrük rüsum dərəcələrinin məcmusu kimi gömrük tarifinin funksiyalarının və gömrük işi sferasında tutduğu yerin ətraflı təhlili gömrük tariflərinin təsnifatının aparılmasını tələb edir. Məhz gömrük rüsumlarının düzgün tətbiq edilməsi dövlətin gömrük siyasəti ilə sıx əlaqədardır. Gömrük rüsumlarının dərəcələri nəinki malın növündən (onun əmtəə

nomenklaturasındaki mövqeyindən), həm də onun mənşə ölkəsindən də asılıdır.

Gömrük tariflərinin müxtəlif əsasları üzrə təsnifatının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu zaman hər bir istiqamətdə gömrük rüsumlarının tətbiqinə daha real yanaşma mümkün olur. Məsələn, ixrac və ya idxlal mallarını tənzim etdiyinə görə ixrac və idxlal tarifləri, tariflərin inkişaf üsulundan asılı olaraq sadə və mürəkkəb tariflər fərqləndirilir. İdxal tarifi dövlətin gömrük ərazisinə gətirilən mallardan yığılan (toplunan) gömrük rüsum dərəcələrinin məcmusudur. İdxal tarifi ticarət siyasətinin daha ənənəvi vasitəsi kimi çıxış edir. Bu tarifi 100-dən çox dövlət tətbiq edir. İdxal tarifinin hesablanması prosesi nəinki gömrük tarifində əmtəə nomenklurası mövqeyinin müəyyən edilməsini, həm də gömrük dəyərinin və malın mənşə ölkəsinin müəyyənləşdirilmə metodikasının qoyulmasını tələb edir.

Gömrük tariflərinin ikinci növü ixrac tarifi olub əsasən məhdud sayda dövlətlər tərəfindən tətbiq edilir. Bu dövlətlərə inkişaf etməkdə olan və əhəmiyyətli təbii ehtiyatlara malik ölkələr aiddir və ixrac rüsum vasitəsi kimi tətbiq olunur. İxrac tariflərinin əsas məqsədi dövlətdaxili qiymətlərin və dünya bazarında qiymətlərin mühafizə edilməsidir (saxlanmasıdır). Bir sıra hallarda ixrac tarifindən ölkənin valyuta ehtiyatlarının artırılması üçün də istifadə edilir. Eyni zamanda, ixrac tarifinin köməyi ilə ixracın həcmi və strukturunu tənzim etmək cəhdidir.

mənfi iqtisadi nəticələrə, məsələn, ölkənin ixrac potensialının dağılımasına, xarici ticarət strukturunun pozulmasına, inflyasiyaya və s. gətirib çıxarır.

Hüquqi təbiətinə görə gömrük tarifləri avtonom, konvension (müqavilə) və avtonom-konvension tariflər kimi təsnifləşdirilə bilər. Avtonom tariflər müəyyən bir ölkənin səlahiyyətləri dövlət orqanları tərəfindən müəyyən edilən gömrük rüsum dərəcələrini əks etdirir. Avtonom tariflər beynlxalq ticarət danışıqları gedişində müəyyən edilən konvension (müqavilə) rüsum dərəcələrini əks etdirir. Avtonom-konvension tariflərdə avtonom dərəcələrlə yanaşı, həm də konvension (müqavilə) dərəcələr əks olunur. Konvension dərəcələr isə müəyyən ticarət müqavilələrində (razılaşmalarında) göstərilən mallara qarşı tətbiq edilir.

Dünya ölkələrində sadə və mürəkkəb gömrük tarifləri də tətbiq edilir.

Sadə gömrük tarifləri bir gömrük ödəmə dərəcəsi üzərində formalaşdırılıraq hər bir mal üçün onun mənşə ölkəsindən asılı olmayaraq bir rüsum dərəcəsi nəzərdə tutulur. Onlar güzəştli və diskriminasion rüsumları nəzərdə tutumur və nisbətən az yayılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, həm bir gömrük dərəcəsi müəyyən ölkələrə və ya ölkələr qrupunun mallarına tətbiq edilir. Qeyd edilən müxtəlif gömrük vergi dərəcələri dövlətlərə bu və ya digər ölkələrə münasibətdə müxtəlif gömrük

siyasətləri aparmaq imkanı verir. Mürəkkəb gömrük tarifləri özündə antidempinq və kompensasiya rüsumlarını əks etdiriyindən müxtəlif ölkələrdə tariflər üzrə müəyyən bəndlərin sayı müxtəlifdir. Mürəkkəb tariflər istifadə olunan dövlətlər kimi Konqo, Venesuela, Mali və s. göstərmək olar. Məsələn, Yaponiyada gömrük tarifi, digər ölkələrdə olduğu kimi, çoxbəndli sistemlə müəyyən edilərək 4 qrupda birləşdirilir. Yaponiyada birtərəfli qaydada müəyyən edilən ümumi rüsum dərəcələri, QATT/ÜTT tərəfindən müəyyən edilən rüsum dərəcələri, preferensial gömrük rüsumları, qanun üzrə müvəqqəti tarif tədbirləri əsasında rüsum dərəcələri tətbiq edilir.

Avropa İttifaqında vahid gömrük tarifi 5 bənddən ibarətdir. Birinci bənddə Avropa İttifaqı üzrə kombinə edilmiş nomenklatura əsasında malların kodu, ikinci bənddə malların təsviri, üçüncü və dördüncü bəndlərdə avtonom və müqavilə gömrük rüsumlarının dərəcələri, beşinci bənddə isə ölçü vahidləri əks olunmuşdur.

Məsələn, Rusiya idxal gömrük tarifi üç bəndli olub, ikinci orta bənd baza rolunu oynayırsa, birinci bənd inkişaf etmiş ölkələrdən gələn mallara tətbiq edilən rüsumları, üçüncü bənd isə ikiqat artırılmış rüsumları əks etdirir.

Beləliklə, sadə və mürəkkəb gömrük tariflərinin təhlili ilə bağlı belə qənaətə gəlmək olar ki, mürəkkəb gömrük tarifləri dövlətə öz iqtisadi siyasətini daha dəqiq aparmağa imkan

verir. Belə ki, əgər bir tərəfdən proteksionist siyaset, digər tərəfdən bir sırada ölkələri öz bazarına cəlbetmə siyasəti yeridilir. Eyni zamanda, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün də fərqli gömrük rüsum dərəcələri müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr milli bazarı müdafiə etmək məqsədilə müəyyən etdikləri məhdudlaşırma tarif maneələrinə görə 3 qrupa bölünür.

Birinci qrupa gömrük rüsumlarının dərəcələri 50 faizə qədər olan və ölkədən aparılan çoxlu əmtəəyə gömrük rüsumlarının tətbiq edilmədiyi ölkələr, məsələn, Afrika və Latin Amerikası ölkələri, o cümlədən, Anqola, Nigeriya, Boliviya, Çili, həmçinin Asiya-Sakit okean ölkələrinin bir qrupu (Sinqapur, Filippin, Tonqo) və bəzi Fars körfəzi dövlətləri daxildir.

İkinci qrupu gömrük rüsumlarının dərəcələrinin yüksək olduğu (50-100%) ölkələr təşkil edir. Məsələn, Əlcəzair, Liviya, Tanzaniya, Argentina, Meksika, Braziliya, İran, İndoneziya, Cənubi Koreya və b.

Üçüncü qrup inkişaf etməkdə olan ölkələrə gömrük rüsumları 100%-dən çox olan ölkələr aiddir. Məsələn, Misir, Mərakeş, Kolumbiya, Pakistan, Hindistan, Suriya, Tailand, Ekvador və b.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın dövlətlərin gömrük tarifləri əsasən ikidərəcəli gömrük vergi prinsipi əsasında qurulur. Birinci dərəcə güzəştli gömrük tariflərinin səviyyəsini

müəyyən edir. Bu, əsasən ticarət müqavilələri bağlanılan və gömrük vergiqoymasında daha əlverişli rejim tətbiqini nəzərdə tutan ölkələrin mallarına tətbiq edilir. İkinci dərəcə gömrük rüsumlarının maksimal səviyyəsini nəzərdə tutur və ikitərəfli ticarət müqavilələri bağlanmış ölkələrdən idxl olunan mallara tətbiq edilir.

Gömrük tariflərində rüsumların təsnifatı müxtələf ölkələrdə eyni deyil. Bir sıra ölkələrdə gömrük tarifi ilk növbədə gömrük rüsumlarının cəlb edildiyi malların əlisba qaydasında adlarına uyğun təsnifatı ilə qurulur. Sonradan bu mallar mənşə xüsusiyyətlərinə görə, heyvan məhsulları, bitki məhsulları, minerallar və istehsal dərəcələrinə görə (xammal, yarımfabrikat, hazır məhsul) təsnifləşdirilmişdir.

Hal-hazırda gömrük tariflərinin operativ dərc edilməsi məqsədilə də Brüsseldə müxtəlif dövlətlərin gömrük tariflərinin tərcüməsi və nəşr edilməsi üzrə Beynəlxalq Büro yaradılmışdır. Nəşrlər «Beynəlxalq gömrük bülleteni» məcmuəsində alman, ingilis, ispan, fransız və italyan dillərində dərc olunur. Beynəlxalq Büronun heyəti Belçika Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən təyin edilir. Üzv dövlətlərə Beynəlxalq Büronun fəaliyyəti və maliyyə vəziyyəti barədə illik hesabatlar göndərilir.

4.2. Gömrük rüsumları və onların tətbiqi xüsusiyyətləri

Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinə və digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş hallarda aşağıdakı gömrük ödənişləri alınır:

- Gömrük rüsumu;
- Əlavə dəyər vergisi;
- Aksizlər;
- Yol vergisi
- Gömrük işini aparan icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən lisenziyaların verilməsi və lisenziyaların fəaliyyətinin bərpa edilməsinə görə yiğimlar;
- Gömrük rəsmiləşdirilməsi üzrə mütəxəssislərə ixtisas attestatlarının verilməsi və attestatların fəaliyyətinin bərpa edilməsinə görə yiğimlar;
- Gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük yiğimları;
- Malların saxlancına görə gömrük yiğimları;
- Malların gömrük müşayiətinə görə gömrük yiğimları;
- Məlumatlandırma və məsləhət verməyə görə haqq;
- İlkin qərarların qəbuluna görə haqq;
- Gömrük auksionlarında iştiraka görə haqq;
- Digər gömrük ödənişləri və s.

Gömrük ödənişləri müəyyən olunmuş qaydada Azərbaycan Respublikası gömrük orqanları tərəfindən alınan gömrük rüsumları, vergilər, gömrük yiğimları, hüquqi və fiziki şəxslərə gömrük fəaliyyəti üçün lisenziyaların verilməsinə görə alınan yiğimlar, haqlar və digər ödənişlər müəyyən edilmişdir.

Gömrük ödənişlərinin dövlət bütçəsinin gəlir hissəsindəki payının təhlili də bir daha onun mühüm fiskal funksiyasını sübüt edir. 1994-2005-ci illər ərzində dövlət bütçəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında gömrük ödənişləri və onun xüsusi çəkisinin dinamikası xeyli artmışdır. Belə ki, bütçənin mədaxil hissəsinin formalaşmasının 20-22%-i gömrüyün payına düşür. Təkcə 2005-ci ildə dövlət bütçəsinə 1,8 trilyon manat məbləğində gömrük rüsumları daxil olmuşdur. Bu isə gömrüyün fiskal funksiyası və milli iqtisadiyyatın mühafizə funksiyasına malik olması ilə izah edilir.

Bütçənin gəlir hissəsinin formalaşmasında Rusiya Federasiyasında gömrüyün payı hər bir rublda 38 qəpik, ABŞ-da ümumi federal bütçə gəlirlərində 1%, Avropa Birliyi ölkələrində isə bu göstərici 18-25% arasındadır.

Gömrük rüsumları dövlətin gömrük sərhədini keçməsi faktı ilə qüvvəyə minən və xarici ticarət dövriyyəsi mallarına tətbiq edilən dolayı vergi növ müxtəlifliklərindən biri kimi qeyd edilə bilər. Gömrük rüsumlarının bütün əsas vergi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirməsi bir sıra amillərlə izah edilir:

- Gömrük rüsumlarının ödənişi də digər vergilər kimi məcburi xarakter daşıyır və dövlət (hakimiyyət) məcburiyyəti ilə təmin edilir;
- Gömrük rüsumları göstərilən xidmətin əvəzi deyil və qarşılıqsız (əvəzində heç bir şey etmədən) tutulur;

- Gömrük ödənişlərindən daxil olmalar konkret dövlət xərclərini ödəmək üçün nəzərdə tutulmamışdır.

Gömrük rüsumlarının vergi xarakteri kəsb etməsi həm də onunla müəyyən edilə bilər ki, gömrük rüsumları verginin bütün əsas əlamətlərini və xüsusiyyətlərini eks etdirir. Belə ki, 30 avqust 2000-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 11-ci maddəsində deyilir ki, vergi dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə, habelə məqsədli dövlət fondlarına köçürürlən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütövlükdə gömrük rüsumları idxalla rəqabət aparan istehsalçılar üçün həmişə sərfəlidir. İqtisadi ədəbiyyatlarda gömrük rüsumunun hüquqi təbiətə malik olması xüsusi qeyd edilir. Bundan başqa, gömrük rüsumunun qeyri-vergi gəliri kimi xarakterizə edilməsinə də rast gəlinir. Bu istiqamətdə mühüm tədqiqatlar aparan A.N.Kozırın, İ.V.Timoşenko və bir sıra başqa tədqiqatçılara gömrük rüsumunu malların gömrük sərhədindən keçirilməsi faktı, xarici ticarət dövriyyəsi ilə əlaqədar ödənilən dolayı vergilərin bir növü kimi xarakterizə edirlər. A.Y.Savin gömrük rüsumunu vergi rüsumu adlandırır. A.Ş.Şəkərəliyev isə gömrük rüsumları ilə əlaqədar məsələləri təhlil edərkən onu xarici ticarətdə idxlal-ixrac əməliyyatlarının predmetlərindən (əmtəə

xidməti, əmək və s.) dolayı yolla tutulan vergi kimi xarakterizə edir.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində vergi və rüsum anlayışları arasında dəqiq sərhəd qoyulmamışdır. Lakin bununla bərabər Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsində gömrük rüsumu vergi sisteminin bir elementi kimi nəzərdən keçirilməsə də, Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 396-cı maddəsində qeyd edilir ki, gömrük orqanları tərəfindən alınan gömrük rüsumlarından, əlavə dəyər vergisindən və aksizlərdən əldə edilən vəsait dövlət büdcəsinə keçirilir.

Beləliklə, gömrük rüsumunu onun vergilər kimi bir sıra oxşar əlamətlərini nəzərə alaraq ümumi mənada vergi təbiətini qeyd etmək olar. Belə ki, bu münasibətləri xarakterizə edən bir sıra ümumi xüsusiyətləri vardır.

Birincisi, gömrük rüsumları özündə könüllü ödəmə əlamətlərini əks etdirmir. Belə ki, gömrük rüsumlarının ödənilməsi məcburi xarakter daşıyır və dövlətin (hakimiyətin) məcburiyyəti ilə təmin edilir.

İkincisi, gömrük rüsumu özündə hər hansı göstərilən xidmətə görə ödənilməsini əks etdirmir və qarşılıqlı ödənilmə olmadan alınır.

Üçüncüsü, gömrük rüsumlarından daxil olmalar hər hansı dövlət orqanlarının maliyyələşdirilməsinə yönəlmir. Belə ki,

Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 396-cı maddəsinin tələbləri ilə onlar dövlət büdcəsinə köçürürlər.

Dördüncüsü, gömrük rüsumlarının ödənilməsi üzrə hüquqi tənzimətmə birtərəfli xarakter daşıyır və bu, gömrük hüquq münasibətləri subyektlərinin vergiqoymayanın ölçüsü, əsasları, müddəti və digər aspektləri barədə razılığa gəlmək imkanlarını istisna edir. Bunlar dövlətin bu sahədə müvafiq qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir və rəsmiləşdirilir. Belə ki, «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində göstərilir ki, bu qanunda nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla gömrük rüsum dərəcələri gömrük sərhədindən mal keçirən hüquqi və fiziki şəxslərdən, sövdələşmə növlərindən və digər amillərdən asılı olaraq dəyişdirilə bilməz. Lakin, gömrük rüsumlarının birtərəfli qaydada müəyyən edilməsi dövlətlər arasında ikitərəfli və ya çoxtərəfli müqavilələrin bağlanılma praktikasının mövcudluğunu inkar etmir. Həmin müqavilələrlə dövlət qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilən gömrük rüsumlarından fərqli olaraq güzəştli rüsumların tətbiq edilməsi və s. nəzərdə tutula bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük rüsumları ilə əlaqədar məsələlərin təhlili gömrük rüsumlarının yerinə yetirdiyi funksiyaların ətraflı şəkildə araşdırılmasını tələb edir. Bununla əlaqədar gömrük rüsumlarının yiğilmasını və dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinə yönəldilməsini nəzərdə tutan fiskal funksiyani və

tənzimləyici funksiyani (idxalın əmtəə strukturunu səmərəliləşdirmək; dövlət iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə səmərəli integrasiyasına şərait yaratmaq) xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Gömrük rüsumlarının xaraketrik xüsusiyyətlərinin təhlil edərkən fiskal funksiya, proteksionist funksiya, balanslaşdırma funksiyasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə ki, gömrük rüsumlarının xarakterik xüsusiyyətlərinin təhlili onların ayrı-ayrı növlərinin ümumi xarakteristikasında daha aydın şəkildə özünü bürüzə verir. Gömrük rüsumları ədəbiyyatlarda müxtəlif əsləslərə görə təsnifləşdirilir. Məsələn, hesablanması qaydasına görə, alınma qaydasına görə, malın mənşə ölkəsinə görə, dərəcələrin növünə görə və s.

İlk növbədə, xarici iqtisadi əməliyyatların həyata keçirilmə xarakteri və ya ödənilmə obyektinə görə gömrük rüsumlarının idxal, ixrac və tranzit rüsumlar kimi növləri fərqləndirilir.

İdxal və ixrac rüsumları adətən idxal-ixrac əməliyyatlarını tənzimləmək, o cümlədən daxili bazarın qorunması və ölkə iqtisadiyyatında səmərəli struktur dəyişikliklərinin stimullaşdırılması məqsədilə həyata keçirilir. Bütövlükdə götürsək, idxal rüsumları bütün ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da gömrük rüsumlarının əksər hissəsini təşkil edir. Proteksionist funksiyani yerinə yetirərkən idxal rüsumları ölkənin daxili bazarını xarici rəqabətin mənfi təsirindən qoruyur. İdxal rüsumlarının obyektiv əsasını

müvafiq malların istehsalçılarının daha yüksək xərcləri və bu malların əsas istehsalçıları ilə müəyyən edilən nisəbətən aşağı dünya qiymətləri arasındaki fərqlər təşkil edir. İdxal rüsumlarının miqdarı da özündə bu fərqi eks etdirir.

Müxtəlif ölkələr özlərinin inkişafının müxtəlif dövrlərində idxal rüsumları vasitəsilə vergi daxilolmalarını təmin etmişlər. Sonradan onların əhəmiyyəti birdən-birə aşağı düşmüş və bununla da dövlət büdcəsindəki payı azalmışdır. Bu zaman fiskal funksiyani digər vergi daxilolmaları yerinə yetirmişdir. Belə ki, buna misal olaraq əgər ABŞ-da XIX əsrin sonunda idxal rüsumları büdcəyə daxilolmaların təxminən 50%-ni təşkil edirdi, hazırda bu, 1,5 faizi ötmür.

Beləliklə, dünyada gedən integrasiya proseslərinin də əsası idxal gömrük rüsumlarının aşağı salınması və ya aradan qaldırılmasıdır. Bütövlükdə, gömrük rüsumlarının aşağı salınması uzun müddət QATT-ın fəaliyyətinin əsasını təşkil etmişdir. Hətta nə qədər ölkənin idxal rüsumlarından imtina etməsi məsələsi ortaya çıxmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə idxal rüsumlarının yüksək olmasının əsas səbəbi dövlətin daxili bazarını xarici rəqabətdən qorumaqdır. Azərbaycan Respublikası da öz sənayesini xarici rəqabətdən qorumaq üçün hələlik bu üsuldan istifadə edir. Ölkələrin iqtisadi inkişafı ilə idxal rüsumlarının miqdarı tərs münasibdir. «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü

maddəsində göstərilir ki, idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetin tərəfindən təyin edilir. Azərbaycanın əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün idxal gömrük rüsumları dərəcələrinin son həddi Milli Məclis tərəfindən müəyyən olunur. Bu qanunun müddəalarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası tərəfindən tarif imtiyazları verildiyi hallar istisna olmaqla, əlverişli ticarət rejimi tətbiq olunmayan ölkələrin mallarına və mənşə ölkəsi müəyyənləşdirilməyən mallara idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri iki dəfə artırılır.

Dünya iqtisadiyyatına ineqrasiyada, o cümlədən ÜTT-yə daxilolma ərəfəsində Azərbaycan Respublikası üçün qoyulan mühüm tələblərdən biri də idxal rüsum dərəcələrinin aşağı salınmasıdır. Lakin bu zaman xüsusilə qeyd edilməlidir ki, idxal rüsum dərəcələrinin aşağı salınması mərhələli şəkildə həyata keçirilməli, dövlət özünün mal istehsalçılarına daha aşağı idxal rüsumları müəyyən etməli və xarici firmaların daha ciddi rəqabətinə uyğunlaşma imkanlarının verilməsi şəraitində həyata keçirilməlidir.

İdxal-ixrac əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri axırıncı dəfə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 avqust 2001-ci il tarixli 80 sayılı qərarı ilə müəyyən edilmişdir. İxrac rüsumları özlərinin bir sıra spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Belə ki, ixrac rüsumları gömrük tarif tənzimlənməsinin fiskal funksiyasının həyata

keçirilməsində birinci dərəcəli rol oynayır. Gömrük orqanlarının yiğdiyi vergilərin 5 faizdən çoxu məhz ixrac rüsumlarının payına düşür.

«Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində göstərilir ki, ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələri və onların tətbiq olunduğu malların siyahısı, həmçinin xarici iqtisadi tənzimlənmənin qeyri-tarif tədbirləri Nazirlər Kabinetin tərəfindən müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün ixrac gömrük rüsumları dərəcələrinin son həddi Milli Məclis tərəfindən təyin olunur.

Gömrük sistemində tətbiq edilən digər növ gömrük rüsumları tranzit gömrük rüsumudur. Tranzit rüsumlarının tətbiq edilməsi ilə əlaqədar heç də bütün dövlətlərin qanunvericilikləri eyni deyildir. Hətta bəzi ölkələrdə, məsələn, hazırda Rusiyada tranzit rüsumları tam yoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq təcrübədə əsasən tranzit rüsumlar az hallarda və fiskal məqsədlər üçün tətbiq edilir. Lakin əksər ölkələr tranzit zamanı müxtəlif növ yiğimlərin alınmasına üstünlük verirlər. Məsələn, icazəverici, statistik və müəyyən bir dövlətin ərazisindən yüklerin daşınmasına görə haqq və s. Tranzit rüsumlarının nəinki fiskal məqsədlər üçün, həmçinin qonşu dövlətlərə qarşı təzyiq rüsumlarının tətbiqi alternativ nəqliyyat yollarından istifadəyə

və bununla da yüklerin tranzit daşınmasına görə gəlirlərin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda tranzit yol vergisindən də istifadə edilir. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 209-cu maddəsində göstərilir ki, ölkə ərazisinə daxil olan və həmin ərazidən sərnişin və yük daşınması üçün istifadə edən avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin sahibləri olan qeyri-rezident fiziki şəxslər avtomobil yollarından istifadəyə görə yol vergisinin ödəyiciləridir. Ölkə ərazisinə daxil olan xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələri vergitutma obyekti kimi çıxış edir. Burada avtonəqliyyat vasitəsinin yüksək birlikdə ümumi çəkisi, oxa düşən ağırlıq, ölkə ərazisində qət edilən məsafə, təhlükəli yüklerin daşınması və s. nəzərə alınır.

Dünya ölkələri təcrübəsində gömrük rüsumlarının təsnifatının digər bir kriteriyası malların mənşə ölkəsinə görə müəyyən edilməsidir. Malların mənşə ölkəsindən asılı olaraq gömrük rüsumlarını minimal, preferensial, maksimal (baş) və karatel gömrük rüsumlarına bölmək olar.

Minimal gömrük rüsumları adətən müəyyən bir dövlət tərəfindən daha əlverişli rejim təqdim edilən digər dövlətin mallarına münasibətdə tətbiq edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 3-cü maddəsində minimal rüsumların tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilir. Orada qeyd edilir ki, Azərbaycanın əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi

ölkələrin malları üçün idxal gömrük rüsumları dərəcələrinin son həddi Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən müəyyən olunur.

Maksimal gömrük rüsumları ilə əlaqədar müddəalar «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində əks olunmuşdur. Bu qanunun müddəalarına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası tərəfindən tarif imtiyazları verildiyi hallar istisna olmaqla, əlverişli ticarət rejimi tətbiq olunmayan ölkələrin mallarına və mənşə ölkəsi müəyyənləşdirilməyən mallara idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri iki dəfə artırılır.

Preferensial rüsum dərəcələri ayrı-ayrı ölkələrə və ölkələr qrupuna tətbiq edilən müxtəlif güzəştli rüsum dərəcələridir. Tarif güzəştleri (tarif preferensiyaları) dedikdə, ticarət siyasəti həyata keçirilərkən qarşılıqlı və ya birtərəfli qaydada Azərbaycanın gömrük siyasəti həyata keçirilərkən mallar üzrə əvvəl ödənilmiş rüsumun qaytarılması, rüsum ödənişindən azadetmə, rüsum dərəcələrinin aşağı salınması, malın preferensial gətirilməsi (çıxarılması) üçün tarif kvotaları şəklində verilən güzəştlər başa düşülür.

Preferensiya rüsumlarının əsas məqsədi inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracını genişləndirməklə onların iqtisadi inkişafına dəstək verməkdir. Belə ki, 1967-ci ildən Preferensiyaların Ümumi Sistemi fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, daha əlverişli rejimin tətbiqi zamanı beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılmasında öz ifadəsini tapan qarşılıqlı ticarət güzəştləri böyük rol oynayır. Bu rejimə uyğun olaraq dövlətlər öz aralarında ikitərəfli müqavilələr bağlamaqla bir-birlərinə qarşılıqlı güzəştlər edirlər. Bu güzəştlər və üstünlük'lər gömrük rüsum dərəcələrində ifadə olunur. İkitərəfli qaydada dövlətlər gömrük rüsumlarının tətbiqində bir qədər fərqli qaydalar da müəyyən edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya ölkələrində karatel gömrük rüsumları da fərqləndirilir. Bu zaman bu rüsumlar (maksimal rüsumlardan 3-5 dəfə artıq) digər dövlətlərin mallarına qarşı diskriminasiya, qeyri-dostluq hərəkətlərinə münasibətdə tətbiq edilir.

Gömrük rüsum dərəcələrinin tiplərinə görə gömrük rüsumları daimi və dəişkən rüsumlara bölünür:

- *Daimi* gömrük rüsum dərəcələri dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən müəyyən edilməklə şəraitdən asılı olaraq dəyişdirilmir. Əksər dövlətlərdə daimi dərəcələrdə tariflər mövcuddur;
- *Dəyişkən* rüsumlar isə müvafiq dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən müəyyən hallarda (dünya və daxili qiymətlərin səviyyələrində, dövlət subsidiyaları səviyyələrində dəyişikliklər olduqda) dəyişdirilə bilən rüsumlardır. Bu cür tariflər nadir hallarda tətbiq

edilir. Məsələn, Qərbi Avropada vahid kənd təsərrüfatı siyasetinin həyata keçirilməsi zamanı.

Gömrük rüsumlarının hesablanması qaydasına görə «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinə əsasən advalor, spesifik və kombinə edilmiş rüsumlar fərqləndirilir.

Advalor rüsumlar malların gömrük dəyərinə görə faizlə hesablanan rüsumlardır. Hal-hazırda çoxlu sayda dövlətlər advalor rüsumların alınmasına keçmişlər. Advalor latinca *ad valorem* sözündən olub *dəyərdən* deməkdir. Advalor rüsumlar həm idxlə tarifində, həm də ixrac gömrük rüsumlarının tətbiqində istifadə edilir. Advalor dərəcələrlə malların gömrük rüsumları belə müəyyən edilir:

$$\text{Gömrük rüsumu} = \text{gömrük dəyəri} \times \text{tarif dərəcəsi}$$

Burada *gömrük rüsumu* – gömrük rüsumunun dəyərini, *gömrük dəyəri* – malın gömrük dəyərini, *tarif dərəcəsi* – gömrük rüsum tarifini, hansı ki, malların gömrük dəyərinə görə faizlə hesablanan miqdarını göstərir.

Spesifik rüsumlar mal vahidinə görə müəyyən olunmuş dəyərlə hesablanan rüsumlardır. Beləliklə, spesifik rüsumların tətbiqi bilavasitə qiymətlə əlaqədar deyil. Spesifik rüsumlar malların çəkisindən, həcmindən və digər spesifik xüsusiyyətlərindən asılıdır. Beləliklə, malın gömrük dəyəri

spesifik qaydaya uyğun müəyyənləşdirilərsə, onda malın miqdarı (çəki, həcm, ədəd sayı və s.) əsas götürülür və aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$\text{Gömrük rüsumu} = \text{malin miqdari} \times \text{məzənnə}$$

Bu halda *gömrük rüsumu* – gömrük rüsum dəyərini, *malin miqdari* – maddi formada malın kəmiyyət və fiziki xarakteristikasını, *rüsum dərəcəsi* – malın spesifik gömrük rüsumunun dərəcəsini, *məzənnə* – gömrük bəyannaməsi doldurulan zaman Azərbaycan Respublikası Milli Bankı tərəfindən valyuta və ya avronun kursunu göstərir.

Kombinə edilmiş gömrük rüsumları hər iki növü birləşdirməklə hesablanan rüsumlardır. Bu zaman malın dəyəri kombinə üsulu ilə hesablaşdırıqda əvvəlcə advalor, sonra isə spesifik qaydada hesablanır, hər ikisi müqayisə edilərək ən böyüyü götürülür.

Gömrük rüsumlarının xüsusi növlərindən biri mövsümi və xüsusi rüsumlardır. Malların ixracını və idxlərini operativ tənzimləmək üçün bəzi mallara mövsümi rüsumlar tətbiq olunur. Bu halda gömrük tarifində nəzərdə tutulmuş gömrük rüsumları dərəcələri tətbiq olunmur. Mövsümi rüsumların qüvvədə olduğu müddət ildə «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən altı aydan çox ola bilər.

Mövümi rüsumlar adətən kənd təsərrüfatı məhsullarına və digər növ mallara tətbiq edilir. Onlar, belə demək mümkünsə, mövsümi qiymətlərlə əlaqədardır. Bu zaman isə ilin müəyyən müddətlərində bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarına qarşı dəyişən alış və satış qiymətləri müəyyən edilir.

Gömrük rüsumları içərisində mühüm yeri xüsusi növ rüsumlar tutur. Bununla əlaqədar müddəalar «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 6-ci maddəsində əks olunmuşdur. Həmin maddədə göstərilir ki, ölkənin iqtisadi mənafeyini qorumaq üçün idxlən mallara müvəqqəti olaraq aşağıdakı xüsusi növ rüsumlar tətbiq oluna bilər:

- xüsusi rüsumlar;
- antidempinq rüsumları;
- kompensasiya rüsumları.

Xüsusi növ rüsumların formalaşması və tətbiqi qaydası qanunvericilik aktları ilə müəyyən olunur. Xüsusi rüsumlar mallar Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılarına ziyan vuran və ya ziyan vura biləcək kəmiyyətdə və şərtlərlə gətirildiyi tədqirdə müdafiə tədbiri kimi tətbiq edilir.

Xüsusi növ rüsumlar həm iqtisadi xarakterli səbəblərlə, həm də siyasi mülahizələrlə əlaqədar tətbiq edilə bilər. Siyasi

mülahizələrə görə tətbiq edilən gömrük rüsumlarını retorsial rüsumlar da adlandırmaq olar.

Xüsusi növ rüsumlar içərisində antidempinq rüsumlar əsas yer tutur. Antidempinq rüsumlar idxal olunan malların qiyməti Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirildiyi anda ixrac olunduğu ölkədəki real dəyərindən xeyli aşağı olduqda və belə bir idxal bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılarına ziyan vurduqda və ya bu hal istisna edilmədikdə, Azərbaycan Respublikasında onların istehsalının təşkilinə və ya genişləndirilməsinə maneçilik törədildikdə tətbiq edilir.

Dempinq – xarici bazarlarda əmtəələrin dəyər-dəyməzinə, yəni istehsal xərclərindən aşağı qiymətə satılması deməkdir. Müasir beynəlxalq ticarət praktikasında demping bazaarda özündə o rəqabət mübarizəsi üsulunu əks etdirir ki, bu zaman xarici mal idxal ölkəsində normal qiymətdən aşağı satılır.

Dempinqlə mübarizə antidempinq prosesi gedisində baş verir. Antidempinq prosesi dedikdə isə, səbəbi dövlətin gömrük ərazisinə malların demping qiymətləri ilə göndərilməsi nəticəsində dəyən ziyandan idxalçı dövlətin milli iqtsiadiyyat sahələrini müdafiə etməsiylə bağlı hüquqi məsələlərin həllinə yönəlmış, səlahiyyətli subyektlərin prosessual normalarla tənzimlənən hakimiyyət fəaliyyəti başa düşür. Antidempinq siyasəti bilavasitə antidempinq qanunvericiliyinə söykənir ki,

bu da əsasən iki hissədən ibarətdir: milli qanunvericilik və unifikasiya edilmiş qaydalar.

İlk milli antidempinq müddəaları Kanadada hazırlanmışdır. Belə ki, 1904-cü ildə bu müddəaları onlar Birləşmiş Ştatlardan polad idxalı əleyinə tətbiq etmişlər.

Beynəlxalq təcrübədə QATT göstərişlərinə uyğun olaraq ixrac olunan malın qiymətinin dempinq xarakterinin müəyyənləşdirilməsinin 3 mühüm üsulu mövcuddur. Birinci üsulda konkret ixrac razılaşmalarında malın qiymətinin ixrac ölkəsində bu və ya analoji malın daxili qiyməti ilə müqayisə edilir. İkinci üsul malın ixrac qiymətinin onun hər hansı ölkəyə ixracı zamanı müqayisə edilməsidir. Üçüncü üsul malın ixrac qiymətinin onun mənşə ölkəsinin hesablanmış qiyməti ilə (istehsal xərcləri, realizə üçün xərclər və gəlirlər) müqayisəsidir.

1979-cu ildən QATT-ın 6-cı maddəsinin tətbiqi üzrə Razılaşma (Antidempinq Məcəlləsi kimi məşhurdur) fəaliyyət göstərir ki, bunun realizəsi üçün QATT çərçivəsində xüsusi Antidempinq Komitəsi yaradılmışdır. Antidempinq Məcəlləsində ixrac mallarının dempinq xarakterini müəyyən edən əlamətləri dəqiqləşdirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, antidempinq məsələləri ABŞ-da, Avropa Birliyində, Kanadada, Avstraliyada, Braziliyada, Meksikada, Hindistanda, Türkiyə və digər dövlətlərdə tətbiq edilir. Dempinq problemi və dövlətlər tərəfindən antidempinq tədbirlərinin tətbiqi kompleks və vacib xarakter kəsb edir ki,

bu istiqamətdə mühüm dövlətdaxili qanunvericilik tədbirlərinin həyata keçirilməsini və dövlətlərarası əməkdaşlığın (əsasən ÜTT çərçivəsində) qurulmasını tələb edir.

Hal-hazırda tətbiq edilən rüsum formalarından biri kompensasiya rüsumudur. Kompensasiya rüsumları malların yerli istehsalçılarına ziyan vurduqda və ya bu hal istisna edilmədikdə Azərbaycan Respublikasında bu malların istehsalının təşkilinə və genişləndirilməsinə maneçilik törədildikdə tətbiq edilir. Bundan əlavə yerli istehsalçılara dövlət tərəfindən subsidiyalar da verilir.

Subsidiyalar – yerli istehsalçılara iqtisadi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün dövlət tərəfindən edilən maddi yardımlardır. Belə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ixracatı artırmaq məqsədilə dövlət tərəfindən birbaşa maliyyə yardımları, ixracatda vergi güzəştləri, ixracat üçün ucuz kreditlərin verilməsi, xarici bazarlarda əmtəələrin, xidmətlərin satışına dövlət yardımı edirlər ki, son zamanlar da beynəlxalq aləmdə subsidiyalardan istifadə olunur.

Məlum olduğu kimi vergi və rüsumlar çox qədim bir tarixə malik olub dövlətin maliyyə ehtiyatlarının əsasını təşkil etməklə min illər boyudur ki, mövcuddur. Onlar dövlətin təşəkkül taplığı və cəmiyyətin siniflərə bölündüyü vaxtdan iqtisadi münasibətlərin zəruri elementinə çevrilmişdir. Dövlətlərin yaranması, ordunun formallaşması, onun saxlanması xərcləri vergi və rüsumların zəruri edirdi. Qeyd

etmək lazımdır ki, dövlətlərin sərhədlərinin yaranması ilə ticarətdə sərhədlərdən keçən tacirlər müxtəlif rüsumlar ödəməli olurdular. Həmin rüsumlar əsasən «”torpaq basdı””» adlanırdı. Rüsumlar bir qayda olaraq qədim və ilkin orta əsrlərdə natura şəklində alınırdı. Bunun da dövlətin həyatında müəyyən rolü var idi.

İngilis iqtisadçısı S.Parkinsonun sözləri ilə desək «Vergilərlə rüsumların tarixi dünyanın özü qədər qədimdir. Onun ilk forması hər hansı bir yerli hökmdarın çayın mənbəsinə, iki çayın qovuşduğu yerə, dağ keçidinə çəkdiyi sərhəd və ya tacir və səyyahlardan keçib getmək üçün haqq alındıqı zaman yaranmışdır».

Bildiyimiz kimi vergilər bütçənin yeganə gəlir mənbəyi deyildir. O, bütçəyə və digər mərkəzləşdirilmiş dövlət fondlarına maliyyə vəsaitinin cəlb edilməsinin yalnız bir formasıdır. Məsələyə tarixi səpkidə baxdıqda məlum olur ki, dövlət gəlirlərinin ən qədim forması hərbi qənimət nəzərə alınmasa, domen, yaxud dövlət əmlakı, xəzinə torpaqları və meşələrdən daxil olan gəlirlər idi. Dövlət gəlirlərinin digər mühüm mənbəyi Reqali, yəni xəzinənin müstəsna inhisar gəlirləri idi. İstehsalın və fəaliyyət növlərinin müəyyən sahələri xəzinənin inhisar hüquqna aid edilir, əhalinin özəl fəaliyyət sahəsindən, dövriyyədən çıxılırdı.

Çoxsaylı reqali növləri var idi: sənaye, məhkəmə, sikkə, gömrük və sahibsiz əmlakdan yığılan ödənişlər. Gömrük

reqalisi ərazidən keçmək hüququ üçün müəyyən edilən yiğimlardan ibarət idi və müasir gömrük rüsumlarına bənzəyirdi.

Məlumdur ki, hər hansı bir iqtisadi kateqoriyanın izahına başlayarkən mütləq onun nəzəri əsaslarını araşdırmaq lazımdır. Ancaq onu da mütləq qeyd etmək lazımdır ki, mövzumuzda təhlil etməyə çalışdığımız rüsumlar haqqında elə də konkret, xüsusi nəzəriyyələr xətti yoxdur. Sadəcə olaraq onlar da yiğim növü və büdcənin gəlir növlərindən biri olduğu üçün fikrimizcə onları da büdcədə xüsusi çəkiyə malik olan vergilərin əsaslandığı nəzəriyyələr vasitəsilə izah etmək olar.

Vergitutmanın nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasının kökləri çox da uzaq dövrləri əhatə etmir. XVII əsrə qədər vergilər haqqında bütün təsəvvürlər təsadüfi və sistemsiz xarakter daşıyırdı. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış vergi nəzəriyyələri XVII əsrəndən sonra formallaşmağa başlamışdır. Bu nəzəriyyələr vergi və rüsumların mahiyyəti, onların cəmiyyətin həyatında ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında rolu və yeri haqqında elmi biliklərin məcmusu kimi başa düşülür.

İlk nəzəriyyələrdən biri «mübadilə nəzəriyyəsi»dir. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vətandaşlar asayışin gözlənilməsi, xarici müdaxilələrin qarşısının alınması və s. ilə bağlı xidmətləri vergi və rüsumlar vasitəsilə dövlətdən alırlar.

Bu nəzəriyyənin başqa bir variantı «atomistik nəzəriyyə»dir. Onun nümayəndələri fransız iqtisadçıları Sebastyan Le Pretr de Voblan (1633-1707) və Şarl Lui Monteskye (1689-1775) olmuşlar. Bu nəzəriyyəyə görə vergi və rüsumlar vətəndaşlarla dövlət arasındaki müqavilənin nəticəsidir. Belə ki, vətəndaş özünün mühafizəsi, müdafiəsi və s. xidmətlərə görə dövlətə pul keçirməlidir. Heç kim nə vergilərdən, nə də dövlətin göstərdiyi xidmətlərdən imtina edə bilməz. Belə mübadilə ona görə əlverişlidir ki, ən bacarıqsız dövlət belə öz təbəələrini onların özlərini müstəqil surətdə müdafiə etmələrindən daha etibarlı müdafiə edir.

Klassik vergi nəzəriyyəsi daha yüksək səviyyəyə malikdir və ingilis iqtisadçıları A.Smit (1728-1790) və D.Rikardonun (1772-1823) adları ilə bağlıdır. A.Smitin vergitutma dair nəzəri baxışları onun 1776-ci ildə nəşr etdirdiyi «Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat» adlı kitabında əks olunmuşdur. O, yazdı ki, hər bir vətəndaş öz gəlirlərinə uyğun surətdə dövlətin saxlanılmasında iştirak etməlidir. Dövlət mülkiyyət hüququnu qorumaqla bazar iqtisadiyyatının inkişafını təmin etməlidir. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün dövlətə zəruri miqdarda vəsait lazımdır ki, onun da əsas mənbəyi vergilərdir. Hər bir şəxsin ödəməli olduğu verginin məbləği, ödəmə müddəti qabaqcadan dəqiq müəyyən olunmalıdır. Belə olmadıqda öz şəxsi mənfəətini güdmək üçün istifadə edir.

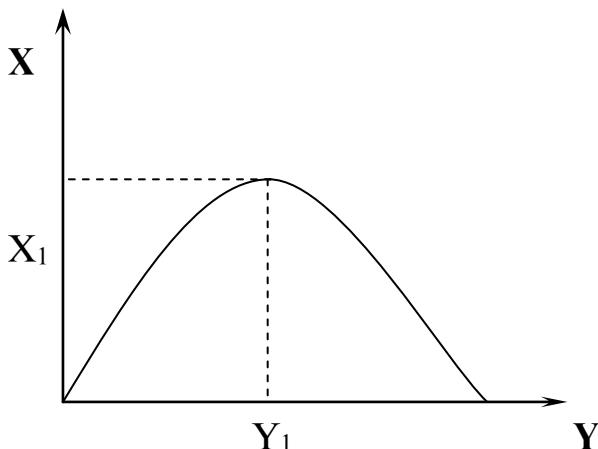
İngilis iqtisadçısı C.M.Keynsin (1885-1946) adı ilə bağlı olan «Keyns nəzəriyyəsi» klassik nəzəriyyənin tam əksidir. Bu nəzəriyyənin əsas məğzi ondan ibarətdir ki, vergilər iqtisadiyyatı tənzimləmənin əsas alətidir. «Məşgulluq, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi» kitabında Keyns göstərir ki, tam məşgulluq şərti daxilində iqtisadi artım pul yiğimlarından asılı olur. Tam məşgulluğa nail olmaq isə praktiki olaraq mümkün deyil. Belə olan halda yiğimlar iqtisadi artıma əngəl törədirler, çünki onlar iqtisadiyyata qoyulmur və passiv gəlir mənbəyinə çevirilir. Bu mənfi nəticəni aradan qaldırmaq üçün artıq yiğimları vergi və rüsumların köməyi ilə almaq lazımdır.

50-ci illərdə Çikaqo Universitetinin professoru M.Fridman tərəfindən irəli sürürlən «monetarist vergi nəzəriyyəsi» pulun kəmiyyət nəzəriyyəsinə əsaslandırdı. Onun fikrincə iqtisadiyyatın tənzimlənməsini pul dövriyyəsi vasitəsilə həyata keçirmək olar. Bu zaman vergilər çox da əhəmiyyətli rol oynamırlar. Onlar əsasən artıq pul kütlərinin dövriyyədən çıxarılmmasına xidmət edirlər.

70-80-ci illərdə Amerika iqtisadçısı, Kaliforniya Universitetinin professoru A.Lafferin «büdcə konsepsiyası» daha geniş yayıldı. «Təklif iqtisadiyyatı» adlanan bu nəzəriyyəyə görə yüksək vergitutma sahibkarlıq və investisiya fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir və son nəticədə vergi daxil olmaların azalmasına səbəb olur. İqtisadiyyatda daha tez-tez müraciət edilən, lakin hələ də öz həllini tapmamış əsas

problem vergi və rüsum dərəcələri ilə dövlətin gəlirləri arasındakı nisbət məsələsidir. Bu problemin həlli «laffer əyrisi» adlanan və vergi dərəcələri ilə vergi daxilolmalarının həcmi arasındakı asılılığı əks etdirən əyrini meydana götirdi.

QRAFİK 1

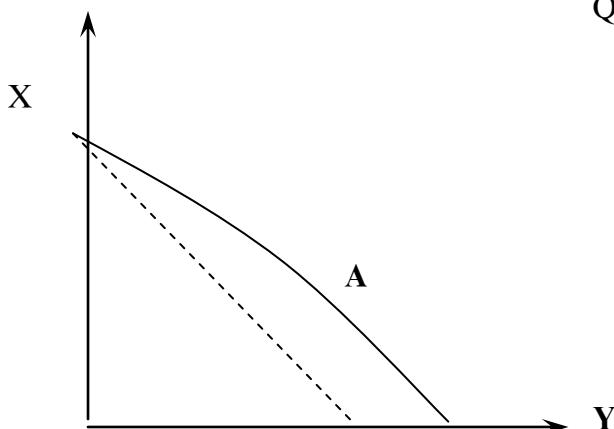
Laffer əyrisi

Burada **X** oxu boyunca vergi dərəcələri, **Y** oxu boyunca isə vergi daxilolmalarının həcmi göstərilmişdir. **Y₁** – büdcə gəlirlərinin maksimum mümkün həddi, **X₁** – isə büdcə gəlirlərinin maksimum qiymət aldığı vergi dərəcəsidir. Vergi dərəcəsinin artması getdikcə yavaşıyan sürətlə büdcə gəlirlərinin artmasına səbəb olur. Nə qədər ki, iqtisadi prosesin iştirakçılarının sövqedici maraqlarına ciddi surətdə

toxunulmur, istehsalın həcminin azalma sürəti vergi dərəcəsinin artım sürətindən az olur. Ancaq elə bir X_1 həddi gəlir çatır ki, verginin ödənilməsi nəticəsində istehsalçının xalis gəliri qalmır. Adamlar yalnız vergi ödəmək üçün işləmək məcburiyyətində qalırlar. Bunun nəticəsində da iqtisadi fəallıq azalır, vergidən yayınma halları kütləvi xarakter alır. Bütün bunlar isə vergi dərəcəsinin artmasına baxmayaraq büdcə gəlirlərinin azalmasına səbəb olur.

Bələliklə, vergi ödəyicilərinin bir hissəsi iqtisadiyyatın leqlə sektorundan «kölgə» sektoruna keçirlər.

QRƏFİK 2

Burada Y – vergitutma bazası, X – vergi dərəcəsi, A – vergiyə cəlb olunmalı gəlirlər, B – vergiyə faktiki olaraq cəlb olunmuş gəlirlər, · isə vergidən gizlədilən gəlirlərdir.

Laffer nəzəriyyəsinə görə kölgə iqtisadiyyatının inkişafı vergi sistemi ilə əks əlaqəlidir. Başqa sözlə, vergi dərəcələrinin artımı «kölgə iqtisadiyyatı»nın ölçülərinin artmasına səbəb olur.

Qeyd etdiyimiz bu nəzəriyyələrdən əlavə çoxlu sayda xüsusi vergi nəzəriyyələri də mövcud olmuşdur. Bu nəzəriyyələrə misal olaraq birbaşa və dolayı vergilərin nisbəti, vahid vergi, mütənasib və mütərəqqi vergi tutma, vergilərin başqasının üzərinə qoyulması nəzəriyyələrini və s. göstərmək olar.

Hal-hazırda mütləq həqiqi iqtisadiyyatı tənzimləmə siyasəti mövcud deyildir. Dünya praktikasında müxtəlif vergi islahatları keçirilərkən bir çox nəzəriyyənin qarşılıqlı fəaliyyətindən istifadə olunur.

Göründüyü kimi xarici iqtisadi fəaliyyətdə tətbiq olunan rüsumları bir ödəniş növü olduğu üçün hər vergilər haqqında nəzəriyyələrlə, həm də bilavasitə xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı olduğu üçün xarici ticarət nəzəriyyələri ilə izah etmək olar. Burada əsas məsələ onların elə optimal səviyyəsini tapmaqdır ki, rüsumlar nə iqtisadi təhlükəsizliyə çox təsir etsin, nə də xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının iqtisadi fəallığını aşağı salsın.

4.3. Tarif güzəştlərin və onların tətbiqinin problemləri

Tarif güzəştleri (tarif preferensiyaları) dedikdə, ticarət siyasəti həyata keçirilərkən qarşılıqlı və ya birtərəfli qaydada Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisindən keçirilən mallar üzrə əvvəl ödənilmiş rüsumun qaytarılması, rüsum ödənişindən

azadetmə, rüsum dərəcələrinin aşağı salınması, malın preferensial gətirilməsi (çıxarılması) üçün tarif kvotaları şəklində verilən güzəştlər başa düşülür. Belə ki, gömrük güzəştlərinin verilməsi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə tərəfindən müəyyən edilir.

Tarif güzəştləri ilə əlaqədar məsələlərin tənzimlənməsi zamanı ilk növbədə gömrük güzəştləri və tarif güzəştləri anlayışları fərqləndirilməlidir. Belə ki, gömrük güzəştləri dedikdə, gömrük qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən qaydalara aid istənilən güzəştlər nəzərdə tutulur. Məsələn, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük nəzarəti üzrə güzəştlər və s. Bu zaman gömrük güzəştləri gömrük sərhəddindən keçirilən mallardan alınan gömrük ödənişləri də əhatə edir. Tarif güzəştləri dedikdə isə, gömrük tarifində müəyyən edilən dərəcələrə uyğun olaraq gömrük rüsumlarının alınması ilə əlaqədar güzəştli vergi tutulması nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük güzəştləri tarif güzəştləri anlayışından genişdir. Belə ki, gömrük güzəştləri özündə tarif güzəştlərini də eks etdirir. Buna görə də tarif güzəştləri tətbiq edilən mallara heç də bütün gömrük güzəştləri tətbiq edilmir, eyni zamanda onlar heç də bütün gömrük ödəmələrindən azad edilmirlər. Belə ki, gömrük rüsumları gömrük ödəmələrinin yalnız bir növü kimi çıxış edir.

Gömrük işi sahəsində fəaliyyət göstərməsindən asılı olaraq gömrük güzəştləri gömrük ödənişləri sahəsində, gömrük

nəzarəti sahəsində , gömrük rəsmiləşdirilməsi sahəsində güzəştlerdən ibarətdir. Gömrük ödənişləri sahəsində isə güzəştlər gömrük rüsumları ilə əlaqədar tarif güzəştleri və digər gömrük yığımları (ödənişləri) ilə əlaqədar güzəştler formasında özünü büruzə verir.

Gömrük güzəştlerinin müxtəlif istiqamətlər üzrə müəyyən edilməsi beynəlxalq müqavilələrdə də əks olunmuşdur. Məsələn, 21 may 1998-ci il tarixli «Moldova Respublikası, Ukrayna, Belarus Respublikası və Rusiya Federasiyasının gömrük xidmətləri arasında meyvə-tərəvəz məhsullarının gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı güzəştlerin təqdim edilməsi haqqında» sazişində (Saziş AR Prezidentinin 29 aprel 2003-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir) bir sıra güzəştler müəyyən edilmişdir.

Əvvəlki illərdə gömrük güzəştleri ancaq beynəlxalq nəzakət normaları əsasında təsdiq edilirdi, hal-hazırda isə beynəlxalq müqavilələrə və beynəlxalq adət normalarına söykənən imtiyaz, hüquq və üstünlüklərin inkişaf etmiş sistemi mövcuddur.

Qeyd etmək lazımdır ki, tarif güzəştleri Azərbaycan Respublikası ticarət siyasetinin realizəsinin əsas vasitəsi kimi çıxış edir. Qarşılıqlı əsasda bu, dövlətdaxili qanunvericiliklə, həm də beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilir. Dövlətdaxili qanunvericilik və beynəlxalq müqavilələrin nisbəti isə «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası

Qanununun 37-ci maddəsində əks olunmuşdur. Həmin maddədə göstərilir ki, əgər beynəlxalq müqavilələrdə bu qanundan fərqli başqa normalar müəyyən edilmişsə, bu zaman beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan normalar tətbiq edilir. Tarif güzəştlerinin 4 əsas növü vardır:

- Əvvəl ödənilmiş gömrük rüsumunun qaytarılması;
- Gömrük rüsum ödənilməsindən azadetmə;
- Gömrük rüsum dərəcələrinin aşağı salınması;
- Malın preferensial gətirilməsi (çıxarılması) üçün tarif kvotalarının verilməsi.

Dünya dövlətlərinin təcrübəsi göstərir ki, ÜTT üzvü öz üzərinə müvafiq tarif güzəştlerinin tətbiqi üzrə müvafiq öhdəlik götürmüdüdür. QATT-in XXVII maddəsi ilə ÜTT üzvləri gömrük tariflərinin aşağı salınması haqqında danışqların qarşılıqlı faydalılıq əsasında aparılması zəruriliyini qeyd edirlər. QATT sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesində Güzəştler Siyahısı daim tariflərin aşağı salınması istiqamətində inkişaf etmişdir. Məsələn, 1947-ci ildə inkişaf etmiş ölkələrdə gömrük rüsumlarının ölçüsü 40% təşkil edirdi, yeni minilliyin başlangıcında bu, təxminən 10 dəfə aşağı salınmışdır.

QATT çərçivəsində əvvəlcədən tarif danışqları gedişində tarif güzəştleri terminindən istifadə edilir. QATT-ÜTT çərçivəsində çoxtərəfli ticarət danışqları gedişində iştirakçılar gömrük tarif sahəsində ticarətin liberallaşdırılması üzrə bir sıra öhdəliklər götürülmüşdür. Bu öhdəlik əsasən rüsum

dərəcələrinin əlaqələndirilməsi mövcud (qüvvədə olan) dərəcələrini qaldırmamaq rüsum dərəcələrinin aşağı salınması formasında həyata keçirilir.

ÜTT-yə daxil olmaq istəyən hər bir dövlət malların dünya bazarına çıxarılma istiqamətində hər bir mal üçün idxal tariflerinin maksimal səviyyəsini razılaşdırmalıdır. Birləşmədən sonra isə dövlət bundan yüksək rüsumlar tətbiq edə bilməz. Bir sıra dövlətlər isə son dövrlərdə ÜTT-yə daxilolma ərəfəsində idxal tarifinin orta səviyyəsinin bu həddə müəyyənləşdirilməsi barədə öhdəlik götürmüştür. Məsələn, Ekvador 20,1%, Panama 11,5%, Qırğızistan 6,7%, Latviya 9,3%, İordaniya 15%, Estoniya 6,6%, Gürcüstan 5,8%, Monqolustan 20%, Xorvatiya 5,8%, Bolqarıstan 12,6%, Albaniya 6%.

Müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyi ilə gömrük güzəştleri müxtəlif istiqamətlərdə müəyyən edilə bilər. Məsələn, Misir gömrük qanunvericiliyi ilə şərti və şərtsiz güzəştler müəyyən edilir. Şərti güzəştler Maliyyə Nazirliyi tərəfindən Xarici İşlər Nazirliyinin xahişi ilə xarici ölkələrin diplomatik və konsul nümayəndəliklərinə qarşılıq əsasında verilir. Eyni zamanda Misir qanunvericiliyi ilə bir sıra məhdudiyyətlər də qoyula bilər. Şərtsiz güzəştlərə isə köçkünlərin həmçinin sərnişinlərin müəyyən kvota həcmində baqajı və şəxsi əmlakları aiddir.

Beləliklə, «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 35-ci maddəsində göstərilir ki, xarici

dövlətlərlə ticarət siyasi münasibətləri həyata keçirilərkən aşağıdakı mallar üzrə gömrük rüsumlarından azadetmə, gömrük dərəcələrinin aşağı salınması, yaxud preferensial idxlə (ixrac) üçün kvotalar qoyulması kimi güzəştlər verilə bilər

- mənşəcə Azərbaycan Respublikası ilə gömrük ittifaqı və azad ticarət zonası yaratmış və ya bu cür ittifaqın, yaxud zonanın yaradılmasına dair müqavilə imzalılmış dövlətlərə mənsub olan mallar:
- mənşəcə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən beş ildə bir dəfədən az olmamaq şərti ilə dövri olaraq yenidən baxılan milli preferensiya sistemindən istifadə edən inkişaf etməkdə olan ölkələrə mənsub millar.

Gömrük dərəcələrinin aşağı salınması, yaxud preferensial idxlə (ixrac) üçün kvotalar qoyulması kimi güzəştlər tətbiq edilə bilər. Azərbaycan Respublikası «Gömrük tarifi haqqında» Qanununda gömrük rüsumlarının ödənilməsindən azadetmə, gömrük rüsum dərəcələrinin aşağı olunması və tarif kvotalarının müəyyən edilməsi məsələlərinə xüsusi yer verilir. Belə ki, 1993-cü ildə MDB iştirakçı dövlətlərinin dövlət və hökumət başçıları İqtisadi İttifaqın yaradılması haqqında Müqavilə imzalamaqla azad ticarət dövlətlərarası assosiyasiyasının yaradılması məqsədilə öz qarşılıqlı münasibətlərində gömrük rüsumlarının, digər vergi və yiğimların aşağı salınması və ləvğι barədə razılığı gəlirlər. Bu

müddəaları inkişaf etdirən MDB ölkələrinin dövlət və hökumət başçıları 15 aprel 1994-cü ildə azad ticarət zonasının yaradılması haqqında saziş imzaladılar. Azərbaycan Respublikası həmin sazişə özünün 8 oktyabr 1996-cı il tarixli qanunu ilə qoşulmuşdur. Həmin sazişin 3-cü maddəsində göstərir ki, razılığa gələn hər hansı tərəfin gömrük ərazisi üzrə nəzərdə tutulan malların idxali və ixracına ekvivalent fəaliyyət kəsb edən gömrük rüsumları, vergilər və yiğimlar, həmçinin müəyyən say məhdudiyyətləri tətbiq etməyəcəklər.

Daha sonra, Rusiya Federasiyası və Belarus Respublikası arasında imzalanmış Gömrük İttifaqı haqqında 9 yanvar 1995-ci il sazişində Gömrük İttifaqı vahid gömrük ərazisinə malik, iqtisadiyyatın eynitipli mexanizmi əsasında tənzimlənməsinə söykənməyən iqtisadi ittifaq kimi müəyyən edilir.

«Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunun 35-ci maddəsi ilə tarif referensiyalarının verildiyi ikinci hal mənşəcə Nazirlər Kabinetinə tərəfindən beş ildə bir dəfədən az olmamaq şərti ilə dövri olaraq yenidən baxılan milli referensiya sistemindən istifadə edən inkişaf etməkdə olan ölkələrə mənsub olan mallardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası tətbiq edən ölkələrdən biridir. Bu isə Nazirlər Kabinetinə tərəfindən 5 ildə bir dəfədən az olmamaq şərti ilə müəyyən edilir.

Milli preferensiya sistemi Azərbaycan Respublikasının preferensiya sistemi ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin siyahısı,

az inkişaf etmiş ölkələrin siyahısı, respublika ərazisinə gətirilərkən tarif preferensiyaları tətbiq edilən inkişaf etməkdə olan və az inkişaf etmiş ölkələrə mənsub malları özündə birləşdirir. Məsələn, Rusiya Federasiyası 127 dövlətlə və iki ittifaqla ticarət-siyasi münasibətlərində daha əlverişli rejimi tətbiq edilir. Bu ittifaqlara Avropa İttifaqı və Atom Enerjisi üzrə Avropa Birliyi daxildir. Eyni zamanda Rusiya Federasiyasının preferensiya sistemindən istifadə edən inkişaf etməkdə olan dövlətlərin sayı təxminən 100-dən çoxdur. Bura Asiya, Afrika, Latın Amerikası və bir sıra Avropa dövlətləri (Ruminiya, Yuqoslaviya, Sloveniya, Xorvatiya və s.) daxildir. Rusiya Federasiyası preferensiya sistemindən istifadə edən dövlətlərin siyahısı Rusiya Federasiyası hökumətinin 13 sentyabr 1994-cü il 1054 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Bu zaman az inkişaf etmiş ölkələrlə Əfqanistan, Banqladeş, Efiopiya, Zair və başqaları – cəmi 47 ölkə aiddir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrə isə Argentina, Braziliya, Hindistan, İran və s. olmaqla cəmi 105 dövlət daxildir.

Avropa İttifaqında preferensiyaların verilməsinin 6 sxemi mövcuddur. Onlardan ümumişi isə inkişaf etməkdə olan ölkələrə verilən Preferensiyaların Ümumi Sistemidir.

1964-cü ildə BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə birinci konfransında Preferensiyaların Ümumi Sisteminin yaradılması konsepsiyası irəli sürülmüşdür ki, bunun da əsas məqsədi inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişafına kömək

etməkdir. 1968-ci ildə Preferensiyaların Ümumi Sistemi YUNKTAD çərçivəsində bəyənilmiş və inkişaf etmiş ölkələrin ticarət siyasətinin müstəqil vasitəsinə çevrilmişdir. Preferensiyaların Ümumi Sisteminin mahiyyəti inkişaf etməkdə olan ölkələrə onların mallarının inkişaf etmiş ölkələrin bazarına daxil olmasına imtiyazlar təqdim etməkdən ibarətdir.

Tarif güzəştlerinin verilməsi ilə əlaqədar müddəalar «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 36-cı maddəsində əks olunmuşdur. Həmin maddənin tələblərinə görə, ticarət siyasəti həyata keçirilərkən Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisi hüdudlarında aşağıdakı mallar üzrə əvvəl ödənilmiş gömrük rüsumlarının qaytarılması rüsum dərəcələrinin azaldılması və müstəsna hallarda gömrük rüsumlarından azadetmə kimi güzəştler verilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, tarif güzəştlerinin təqdim edildiyi növbəti hal Azərbaycan Respublikası qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq müəyyən edilən dövlət ehtiyacları üçün Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisindən çıxarılan mallardır. Tarif güzəştlerinin təqdim edildiyi növbəti hal xarici sərmayənin birgə iştirakı ilə yaradılan müəssisələrin və xarici müəssisələrin nizamnamə fonduna pay şəklində Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirilən, həmçinin qanunvericiliyinə uyğun olaraq hökumətin və ya onun

səlahiyyətli dövlət orqanlarının məhsulların bölgüsü barədə bağladıqları sazişlərdə nəzərdə tutulmuş hallarda və ya Milli Məclis tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada xarici investisiyaların öz xərcini ödəməsi dövründə həmin müəssisələrin özü tərəfindən istehsal edilərək Azərbaycan Respublikası tərəfindən çıxarılan müxtəlif növ mallardır.

4.4. Gömrük rüsumları və onların təkmilləşdirilməsi mexanizmləri.

Respublikamızda gömrük rüsumları və onların təkmilləşdirilməsi məsələsinə daima diqqət yetirilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası 1999-cu il iyunun 26-da Brüssel şəhərində qəbul edilmiş «Gömrük proseduralarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında» Beynəlxalq Konvensiymanın dəyişdirilməsi haqqında Protokola və «Gömrük proseduralarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında» Beynəlxalq Konvensiyaya dəyişdirilmiş variantda qoşulmuşdur. Həmin konvensiyaya Baş əlavənin 4-cü fəsli bilavasitə rüsumlar və vergilərə həsr edilmişdir. Həmin sənəddə göstərilir ki, gətirilmə və ya aparılma anında mallarda qüsurlar aşkar edildiyi, yaxud hər hansı başqa şəkildə onların razılışdırılmış xüsusiyyətlərə uyğun gəlmədiyi, onların malgöndərən şəxsə qaytarıldığı müəyyən edilmişsə, gətirilən və ya aparılan mallar barəsində rüsumların və vergilərin qaytarılması həyata keçirilir. Belə ki, mallar idxlər ölkəsində istifadə, təmir edilməyibsə və ağlabatan müddətdə təkrar ixrac edilmişsə və mallar ixrac edildikləri ölkədə istifadə, təmir edilməyibsə və ağlabatan müddətdə təkrar idxlər edilmişsə onda bu şərtlərə əməl edilməlidir.

Bundan başqa mallardan istifadə rüsum və vergilərin qaytarılmasına mane törətmir, bir şərtlə ki, bu cür istifadə

qusurların və ya təkrar ixraca, yaxud təkrar idxala səbəb olmuş digər halların aşkar edilməsi üçün vacib hesab edilməlidir.

«Gömrük proseduralarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında» Beynəlxalq Konvensiyانın standartında qeyd edilir ki, gömrük xidmətinin icazəsiylə əvvəl bəyan edilmiş gömrük rejimi dəyişdirildiyi hallarda mallar yeni seçilmiş gömrük rejimi altında yerləşdirilərkən ödənilməli olan rüsum və vergilərin məbləğlərindən artıq olan rüsum və vergilərin qaytarılması həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsində malların təkrar ixracı gömrük rejimi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Malların təkrar idxal-ixrac gömrük rejiminə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisindən aparılmış Azərbaycan mallarının qanunla müəyyən edilmiş müddətdə gömrük rüsumları və vergilər alınmadan, həmçinin bu mallara iqtisadi siyaset tədbirləri tətbiq edilmədən geriyə gətirilməsindən ibarət gömrük rejimidir. Qeyd etmək lazımdır ki, mallar aparıldığı andan üç il ərzində idxal edildikdə gömrük orqanı ödənilmiş ixrac gömrük rüsumlarının və vergilərin məbləğini qaytarır.

Gömrük işində gömrük anbarı rejimi məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Belə ki, gömrük anbarı gömrük rejimi isə Gömrük Məcəlləsinin 40-cı maddəsində belə ifadə edilir ki, gətirilən malların saxlanc dövründə gömrük rüsumları, vergilər

alınmadan və mallara iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən onların gömrük nəzarəti altında saxlancıdan, ixrac gömrük rejiminə uyğun aparılması nəzərdə tutulan malların isə bu məcəllədə nəzərdə tutulan güzəştlər verilməklə gömrük nəzarəti altında saxlancıdan ibarət gömrük rejimidir.

İxrac gömrük rejiminə uyğun aparılmaq üçün nəzərdə tutulan malların gömrük anbarı rejimi altında yerləşdirilməsi zamanı, malların faktiki aparılması üçün rüsum və vergilərdən azadetmə və ya ödənişin qaytarılması nəzərdə tutulubsa, həmin mallar gömrük rüsumlarından, vergilərdən azad edilir və ya ödənilən məbləğ geri qaytarılır. Müvafiq qaydalara uyğun olaraq gömrük rüsumlarından, vergilərdən azad edilərkən və ödənilən məbləğ qaytarılarkən mallar gömrük anbarı rejimi altında yerləşdiyi gündən başlayaraq üç aydan gec olmayıaraq aparılmalıdır.

Bu istiqamətdə digər bir gömrük rejiminin də əhəmiyyəti onun məzmununun təhlili zamanı xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 51-ci maddəsində qeyd edilən rüsumsuz ticarət mağazası – mallardan gömrük rüsumları, vergilər alınmadan və onlara iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisində həmin malların gömrük nəzarəti altında satılmasından ibarət gömrük rejimi kimi müəyyən edilir. Ölkənin gömrük sistemində gömrük ərazisində malların emalı gömrük rejimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Gömrük ərazisində malların emalı ixrac gömrük rejiminə uyğun olaraq emal məhsullarının gömrük ərazisi hüdudularından kənara aparılması şərtlə, iqtisadi siyaset tədbirləri tətbiq edilmədən və idxlər gömrük rüsumları və vergilər alınmadan xarici malların Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisində müəyyən olunmuş qaydada emal üçün istifadə edilməsindən ibarət gömrük rejimidir. Gömrük Məcəlləsinin 62-ci maddəsində göstərilir ki, bu məcəllənin müddəalarına riayət edilməsi şərtlə, emal məhsulları gömrük sərhəddindən keçirildiyi gündən ən gec iki il ərzində aparılırsa, emal məhsulları ixrac gömrük rejiminə uyğun olaraq aparıllarkən Azərbaycan Respublikası gömrük orqanı tərəfindən idxlər gömrük rüsumlarının, vergilərin məbləği qaytarılır.

Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsində tranzit gömrük rejiminə xüsusi diqqət verilir. Məcəllədə göstərilir ki, malların tranziti – malların gömrük nəzarəti altında, iki gömrük orqanı arasında, o cümlədən xarici dövlətin ərazisindən gömrük rüsumları, vergilər alınmadan və mallara iqtisadi siyaset tədbirləri tətbiq edilmədən keçirilməsindən ibarət gömrük rejimi kimi müəyyən edilir. Bu işdə tranzit azadlığı prinsipi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tranzit azadlığı prinsipi heç bir coğrafi vəziyyətdən asılı olmayaraq malların istənilən ölkənin bazarlarına sabit şəkildə daxil olmasını təmin edir. Tranzit azadlığı prinsipi beynəlxalq iqtisadi

münasibətlərin tənzimləyicisi kimi beynəlxalq iqtisadi hüququn dispozitiv konvension norması hesab edilsə də, hələlik universal xarakter kəsb etməmişdir.

Tranzit azadlığı prinsipi beynəlxalq tranzit üçün xarakterik olan yollarla həyata keçirilir, gəmilərin bayraqlarından, mənşə yerindən, göndərilməsindən və s. asılı olmayaraq heç bir fərq qoyulmur, gömrük rüsumlarından və tranzit rüsumlardan azadetmə, tranzitlə əlaqədar bütün yiğimlara, qaydalara və rəsmiləşdirmələrə qarşı daha əlverişli rejimin tətbiq edilməsini özündə birləşdiri.

Bununla əlaqədar müddəəalar ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrdə də əks olunmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası hökuməti və Rusiya Federasiyası hökuməti arasında «Hava əlaqəsi və hava nəqliyyatı» sahəsində əməkdaşlıq haqqında 22 noyabr 1993-cü il tarixli sazişin (Saziş 29 may 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə təsdiq edilmişdir) 11-ci madəsində göstərilir ki, birbaşa tranzitlə aparılan baqajdan və yükdən gömrük rüsumları və bu kimi başqa vergilər tutulmayacaqdır.

Digər bir gömrük rejimi müvəqqəti idxal (ixrac) gömrük rejimidir ki, bu məsələyə Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 11-ci fəslə həsr edilmişdir. Həmin məcəllənin 67-ci maddəsində qeyd edilir ki, malların müvəqqəti idxalı (ixracı) Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisində və ya ondan kənarda gömrük rüsumlarından, vergilərdən təmamilə və ya

qismən azad olunmaqla, iqtisadi siyaset tədbirləri tətbiq edilmədən mallardan istifadə edilməsindən ibarət gömrük rejimidir.

Müvəqqəti idxal (ixrac) edilən malların gömrük rüsumları və vergilərin ödənilməsindən tamamilə və ya qismən azad edilməsi qaydaları Azərbaycan Respublikası müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinet) tərəfindən müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, digər dünya dövlətlərində gömrük rejimi iki istiqamətdə müəyyən edilir. Məsələn, Rusiya Federasiyası Gömrük Məcəlləsində müvəqqəti idxal iqtisadi gömrük rejimlərinə aid edilərsə, müvəqqəti ixrac tamamlanmış (bitmiş) gömrük rejimlərinə aid edilir.

Müvəqqəti idxalla əlaqədar bir sıra ümumi beynəlxalq sənədlər qəbul edilmişdir. 1990-ci il İstanbul Konvensiyası, Turistlər üçün gömrük güzəştləri haqqında 1954-cü il Konvensiyası və ona əlavə Protokol, Xüsusi yol-nəqliyyat vasitələrinin müvəqqəti idxali haqqında Konvensiya və s. Bu istiqamətdə ikitərəfli müqavilələr üzrə dövlətlərin praktikası da genişdir.

Həmin konvensiyalarla müəyyən olunan müddəalar bu cəhətdən xüsusi qeyd edilməlidir. Məsələn, 1961-ci il ATA Konvensiyası ilə malların müvəqqəti idxalı zamanı beynəlxalq gömrük sərhəddindən istifadənin hüquqi mexanizmi təklif

edilmişdir ki, bu da milli gömrük sənədləri əvəzində istifadə oluna bilər.

Dünya ölkələrinin gömrük sistemində tətbiq edilən gömrük rejimi, sərbəst gömrük zonası və sərbəst anbardır. Sərbəst gömrük zamanı və sərbəst anbar xarici mallardan gömrük rüsumları və vergilər alınmadan, həmçinin göstərilən mallara iqtisadi siyaset tədbirləri tətbiq edilmədən onların müvafiq ərazi sərhədlərində və ya binalarda (yerlərdə) yerləşdirilməsi və istifadəsindən, Azərbaycan mallarının isə bu məcəllə ilə müəyyən edilən qaydada ixrac gömrük rejiminə müvafiq olaraq aparılmasına tətbiq edilən şərtlərlə yerləşdirilməsi və istifadə olunmasından ibarət gömrük rejimidir.

Belə bir məsələni vurgulamaq lazımdır ki, xarici malların və Azərbaycan mallarının sərbəst gömrük zonalarına gətirilməsi və ya onların sərbəst gömrük zonalarında yerləşdirilməsi zamanı gömrük rüsumları, vergilər alınmır, iqtisadi siyaset tədbirləri tətbiq edilmir. İxrac gömrük rejiminə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası hüdudlarından kənara aparılması nəzərdə tutulan mallar sərbəst gömrük zonalarına gətirilərkən və ya sərbəst anbarlara yerləşdirilərkən, əgər bu cür azadetmə və qaytarma malların faktiki aparılması üçün nəzərdə tutulmuşsa, bu cür mallar gömrük rüsumlarından vergilərdən azad edilir və ya ödənilmiş məbləğ qaytarılır. Bu cür malların faktiki aparılması gömrük rüsumlarının, vergilərin

qaytarılması və ya onlardan azadetmə günündən başlayaraq altı aydan gec olmamaqla həyata keçirilir.

Gömrük rejiminin növlərindən biri gömrük ərazisindən kənarda malların emalıdır ki, bunu da Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsində xüsusi olaraq qeyd edilir. Gömrük ərazisindən kənarda malların emalı Azərbaycan mallarını iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq etmədən ixrac edib, onlardan Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisindən kənarda emal üçün istifadə edilməsindən və sonra emal məhsullarını, təmamilə və ya qismən gömrük rüsumlarından, vergilərdən azad etməklə və onlara iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq etmədən, bu məhsulların Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisində sərbəst dövriyyə üçün buraxılışından ibarət gömrük rejimi kimi müəyyən edilir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, emal üçün aparılan mallardan ixrac gömrük rüsumları alınır və gömrük ərazisindən kənarda malların emalı gömrük rejimi üzrə müəyyənləşdirilən müddəalarla riayət etmək şərtilə emal məhsulları Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisində sərbəst dövriyyə üçün buraxıldıqdan sonra onların məbləği qaytarılır. Qaytarılan məbləğdən faizlər tutulmur.

Qeyd etmək vacibdir ki, malların gömrük ərazisindən kənarda emal üçün lisenziya almış şəxs və ya onun gömrük brokeri tərəfindən emal məhsulları sərbəst dövriyyə üçün bəyan edildikdə, bu məhsullar təmamilə və ya qismən gömrük

rüsumlarından, vergilərdən azad edilə bilər. Malların sərbəst dövriyyə üçün ilkin buraxılışında çatışmazlığı nəzərdə tutulan hallar istisna edilməklə, emal məqsədilə aparılan malların əvəzsiz təmir edilməsinə Azərbaycan Respublikası gömrük orqanı əmin olarsa, idxal gömrük rüsumlarından, vergilərdən təmamilə azad edilə bilər. Aparılmış mallar əvəzli təmir edildikdə və ya emal üzrə digər əməliyyatlar həyata keçirildikdə, idxal gömrük rüsumlarından, vergilərdən qismən azad edilməyə yol verilir.

Dünya ölkələrinin gömrük praktikasında malların təkrar ixracı rejimindən geniş istifadə edilir. Malların təkrar ixracı idxal gömrük rüsumları, vergilər alınmadan və ya qaytarılmaqla, həmçinin iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisindən ixrac olunmasından ibarət gömrük rejimidir.

Mallar Respublikanın gömrük ərazisinə gətirilərkən bilavasitə və yalnız təkrar ixrac üçün gətirildiyi Azərbaycan Respublikası gömrük orqanına bəyan edildikdə onlardan idxal gömrük rüsumları, vergilər alınmır, iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilir.

Gömrük Məcəlləsinin 100-cü maddəsində göstərilir ki, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyənləşdirilən hallar istisna edilməklə, təkrar ixrac edilən mallar aparıllarkən, aparma üçün qüvvədə olan ixrac gömrük

rüsumları, vergilər alınmır, iqtisadi siyaset tədbirləri tətbiq olunmur.

Gömrük Məcəlləsinin 16-cı fəslində nəzərdə tutulan malların məhv edilməsi gömrük rejimi geniş şərh edilir. Məcəllənin 101-ci maddəsi ilə malların məhv edilməsi-xarici malların gömrük rüsumları, vergilər alınmadan, həmçinin mallara iqtisadi siyaset tədbirləri tətbiq edilmədən onların gömrük nəzarəti altında istifadə üçün yararsız hala gətirilməsi də daxil olmaqla məhv edilməsindən ibarət gömrük rejimidir.

Digər gömrük rejimi isə dövlətin xeyrinə maldan istisna gömrük rejimidir. Gömrük Məcəlləsinin 103-cü maddəsi də həmin gömrük rejimi, gömrük rüsumları, vergilər alınmadan, həmçinin iqtisadi siyaset tədbirləri tətbiq edilmədən şəxsin maldan imtina etməsindən ibarət gömrük rejimidir.

Bütövlükdə artıq ödənilmiş və ya alınmış gömrük ödənişlərinin qaytarılması məsələləri Gömrük Məcəlləsinin 123-cü maddəsində öz əksini tapmışdır. Burada yol vergisi və idxal-ixrac əməliyyatları sahəsində vergilər istisna olmaqla, artıq ödənilmiş və ya alınmış gömrük ödənişlərinin məbləğləri bu ödənişlərin ödənildiyi və ya alındığı vaxtdan etibarən bir il ərzində şəxsin tələbi üzrə qaytarılmalıdır. Gömrük ödənişləri qaytarıldığda onlardan faizlər ödənilmir. Yol vergisi və idxal-ixrac əməliyyatları sahəsində vergilər istisna olmaqla, artıq ödənilmiş və ya alınmış gömrük ödənişlərinin qaytarılması qaydalarını müvafiq icra hakimiyyəti orqanı müəyyən edir.

«Gömrük proseduralarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında» Beynəlxalq Konvensiyanın B Xüsusi əlavəsinin 3-cü fəslində idxlə rüsum və vasitələrindən azadədilmə ilə əlaqədar müddəalar eks olunmuşdur. Tövsiyə edilən 7-ci qaydada qeyd olunur ki, idxlə rüsum və vergilərindən və iqtisadi qadağa və məhdudiyyətlərdən azadədilmə göstərilən şərtlər əsasında, həmçinin bu cür azadetmənin tətbiq olunması üçün milli qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş bütün digər tələblərə əməl edilməklə bir sıra mallar üzrə tətbiq edilməlidir.

«Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 34-cü maddəsi ilə gömrük rüsumlarından azad edilən I növ mallar kimi yüklerin, baqajın və sərnişinlərin beynəlxalq daşımalarını həyata keçirən nəqliyyat vasitəleri, habelə onların yolboyu, dayanacaqlar arası məntəqələrdə normal istismarı üçün lazımlı olan və ya həmin nəqliyyat vasitəlerinin qəzasını (sinmasının) nəticələrini aradan qaldırmaq məqsədilə xaricdən alınmış maddi-texniki təchizat və tədarük malları, yanacaq, ərzaq və digər əmlak müəyyən edilir.

Göründüyü kimi, qanunvericilik nəqliyyat vasitəlerinin hüquqi rejimində həm mal, həm də xarici ticarət yüklerinin daşınması vasitəsi kimi fərqlər müəyyən edir. Həmin maddənin təhlilindən görünür ki, mal kimi Azərbaycan Respublikası gömrük sərhəddini keçən nəqliyyat vasitələrinə bu güzəştər

tətbiq edilmir. Bu zaman həmin mali o vaxt gömrük rüsumlarına cəlb etmirlər ki, onlar nəqliyyat vasitələrinin bortunda saxlanılır və Azərbaycan Respublikası ərazisində özgəninkiləşdirilmir.

Azərbaycan Respublikası 20 may 2002-ci il tarixli Qanunun 35-ci maddəsi ilə gömrük rüsumlarından azad edilən üçüncü hal rəsmi, yaxud şəxsi istifadə üçün xarici ölkələrin nümayəndələri tərəfindən və ya beynəlxalq müqavilələrə və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə müvafiq surətdə bu cür malları rüsumsuz gətirmək və rüsumsuz çıxartmaq hüququna malik olan fiziki şəxslər tərəfindən Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan mallardır.

Bununla əlaqədar məsələləri təhlil edərkən xaricdə fəaliyyət göstərən xarici əlaqə orqanlarının daimi və müvəqqəti kimi növlərini fərqləndirmək lazımdır. Daimi orqanlar kimi diplomatik və konsul nümayəndəlikləri, beynəlxalq təşkilatları yanında daimi nümayəndəliklər fərqləndirilir. Müvəqqəti diplomatik orqanlara isə konqres və konfranslarda nümayəndələr, xüsusi beynəlxalq komissiyalardakı danışıqlarda xüsusi missiya ilə dövlətlərin nümayəndələri və s. daxil edilir.

Bu şəxslər bütövlükdə diplomatik imtiyaz və immunitetlərdən istifadə edirlər ki, gömrük rüsumlarından azadetmə də onun tərkib elementi kimi nəzərdən

keçirilməlidir. Diplomatik imtiyaz və immunitetlər diplomatik nümayəndəliklərə olduğu dövlətdə onlara həvalə edilən vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün verilən xüsusi hüquq və imtiyazların məcmusu kimi başa düşülür.

Diplomatik sahədə mövcud olan bir sıra beynəlxalq sənədlər qeyd edilməlidir. Məsələn, Diplomatik məmurlar haqqında 1928-ci il Havana Konvensiyası, BMT-nin İmtiyaz immunitetləri haqqında 1946-ci il tarixli Konvensiyası, BMT-nin ixtisaslaşdırılmış müəssisələrinin imtiyaz və immunitetləri haqqında 1946-ci il tarixli Konvensiyası, Xüsusi missiyalar haqqında 1969-cu il tarixli Konvensiya, Dövlətlərin universal xarakterli beynəlxalq təşkilatlarla münasibətdə nümayəndəlikləri haqqında 1975-ci il tarixli Vyana Konvensiyası, Dövlətlərarası iqtisadi təşkilatların hüquqi statusu imtiyaz və immunitetləri haqqında 1980-ci il tarixli Konvensiya Birləşmiş Millətlər Təşkilatı heyətinin və onunla əlaqədar heyətin təhlükəsizliyi haqqında 1994-cü il tarixli Konvensiya.

Dövlətlər qeyd edilən həmin sənədlərdə göstərilən müddəaları ikitərəfli müqavilələrdə qarşılıqlı əsasda genişləndirir və ya bu istiqamətlərdə həmin beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn müddəaların daha səmərli həyata keçirilməsi üçün səmərəli dövlətdaxili normativ hüquqi aktlar qəbul edirlər. Məsələn, Diplomatik xidmət haqqında 8 iyun 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu və s.

Diplomatik məsələlərlə əlaqədar mühüm müddəalar Gömrük Məcəlləsinin 30-cu fəslində xüsusi olaraq özünün izahını tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dövlətin diplomatik nümayəndəliyinin başçısının diplomatik heyətinin üzvlərinin, onlarla birlikdə yaşayan üzvlərinin şəxsi baqajları gömrük baxışından azaddır. Xarici dövlətin diplomatik nümayəndəliyinin inzibati-texniki heyətinin əməkdaşları üçün gömrük güzəstləri Gömrük Məcəlləsinin 198-ci maddəsində əks olunmuşdur. Belə ki, maddənin tələblərinə görə, xarici dövlətin diplomatik nümayəndəliyinin inzibati-texniki heyətinin əməkdaşları və onlarla birlikdə yaşayan ailə üzvləri gömrük ödənişlərindən azad edilməklə ilkin təsərrüfat ləvazimatı olan malları Azərbaycan ərazisinə gətirə bilər.

«Gömrük tarifi haqqında» qanunda gömrük rüsumlarından azad edilən növbəti əsas qəza və dağııntıların, təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması məqsədilə və ya humanitar yardım kimi Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan mallar, o cümlədən məktəblər, məktəbəqədər müəssisələr və müalicə ocaqları pulsuz dərs vəsaitidir.

«Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda gömrük rüsumlarından azad edilən növbəti əsas texniki yardım da daxil olmaqla, təmənnasız yardım və xeyriyyə məqsədilə dövlətlərin, hökumətlərin və beynəlxalq

təşkilatların xətti ilə Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirilən və ya bu ərazidən çıxarılan mallar, habelə qrant haqqında müqaviləyə və ya qərara əsasən qrant kimi alınan pul və (və ya) maddi yardımlardır.

V FƏSİL. GÖMRÜK VERGİ VƏ RÜSUMLARI MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

5.1. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində gömrük tariflərinin rolunun artması

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması hər bir dövlətin mühüm milli prioritet göstərijilərindəndir. Ənənəvi olaraq iqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi sistemin zəruri keyfiyyət göstərijisi kimi qiymətləndirilir ki, bu da əhalinin yüksək həyat səviyyəsinin təmin edilməsini, müxtəlif tənzimləmə vasitələrlə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsini, habelə milli dövlət maraqlarının ödənilməsini nəzərdə tutur. İqtisadi təhlükəsizlik göstərijisi mürəkkəb daxili struktura malikdir ki, bunun da 3 əsas ünsürünü qeyd etmək lazımdır:

1. İqtisadi azadlıq mütləq məna daşıdır, ona görə ki, beynəlxalq əmək bölgüsü müxtəlif ölkələrin milli iqtisadiyyatını bir-birindən asılı vəziyyətə salır. Belə bir şəraitdə iqtisadi azadlıq milli sərvətlərə nəzarət edilməsinin, müəyyən bir məhsulun istehsalının, səmərəliliyinin və keyfiyyətinin elə səviyyəyə çatdırılmasınaşdır ki, həmin məhsul beynəlxalq tijarətdə bərabər şərtlərlə iştirak etsin və rəqabətqabiliyyətliyini saxlasın.

2. Milli iqtisadiyyatın sabitliyinin, müxtəlif mülkiyyət formalarının və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmasını təmin etmək, qeyri-sabitliyə səbəb ola bilən neqativ halların və sosial partlayışlar yarada bilən amillərin qarşısının alınması.

3. İnvestisiya və innovasiya proseslərinin inkişafı, istehsalın modernləşdirilməsi üçün münbit şəraitin yaradılması, işçilərin ixtisaslaşması və təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi.

İqtisadi təhlükəsizlik, iqtisadi artım, milli gəlirin dinamikası və strukturu, sənaye məhsulunun həjmi və artım tempi, ölkənin təbii sərvətləri, istehsal və elmi-texniki potensialı, təsərrüfat mexanizminin dinamikliyi, habelə onun xariji amillərin təsirindən asılılığı- inflyasiya səviyyəsi, büджə kəsiri, xariji iqtisadi amillərin təsiri, milli valyutanın sabitliyi, daxili və xariji borjlar, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. göstərijilərlə xarakterizə edilir.

İqtisadi təhlükəsizlik dedikdə milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafına şərait yaradan, dövlətin, jəmiyyətin və onun hər bir üzvünün tələbatını ödəmək qabiliyyətində olan, daxili və xariji bazarda rəqabətqabiliyyətini təmin edə bilən, müxtəlif təhlükə və itkilərin təminatçısı kimi çıxış edən daxili və xariji amillərin möjmusu başa düşülür.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi iqtisadi və inzibati metodlarla, habelə xariji tijarətin tam liberallaşdırılmasına əsaslanan tarif və qeyri-tarif üsulu ilə

həyata keçirilir. İqtisadi metodlarla dövlət tənzimlənməsi xariji iqtisadi siyaset sahəsində iqtisadi vasitələrin öyrənilməsinə və tətbiqinə əsaslanır. Bu üsulları tətbiq etməklə, dövlət xariji iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan subyektlərin maraqlarına əhəmiyyətli dərəjədə təsir göstərir.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində inzibati və iqtisadi üsullardan geniş istifadə edilir.

Inzibati üsullar – jəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq dövlətin qanun və normativlərə əsasən xariji iqtisadi fəaliyyət subyektlərinə təsiridir.

Tarif metodu - xariji iqtisadi fəaliyyətin əsas tənzimləmə vasitəsidir. İqtisadi tənzimləmə metodlarından fərqli olaraq gömrük - tarif tənzimlənməsi istisna hal kimi qiymətləndirilir. Tarif tənzimlənməsi daxili bazarın xariji rəqabətdən müdafiəsinə yönəldilir və bu prosesdə idxlər rüsumları həllədiji rol oynayır.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin digər bir üsulu qeyri-tarif tənzimlənməsidir.

Dünya ölkələrində xariji iqtisadi fəaliyyətin qeyri-tarif tənzimlənməsinin 50-dən çox üsulu vardır. Bunlara müxtəlif vergi və yiğimlərin, xariji iqtisadi fəaliyyətin kəmiyyət məhdudiyyətlərinin reqlamentləşdirilməsi, lisenziyalAŞMASI, təhlükəsizliyin milli standartları, ekoloci normaları, idxlər mallarının texniki yolları və s. aid edilir.

Xariji tijarət kvotası müəyyən bir dövrə ayrı-ayrı məhsul və xidmət növü, habelə ölkələr və ölkələr qrupu üzrə idxalın (ixrajın) həjminə tətbiq edilən məhdudiyyətlərdir.

Kvotalaşdırma proteksionist tarif tədbirindən fərqli olaraq tədiyə balansı kəsirinin azaldılmasında daha səmərəli vasitədir. Gömrük tarifindən fərqli olaraq kvotadan istifadə idxalın (ixrajın) həjminin məhdudlaşdırılmasının daha dəqiq həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Məsələn, idxal rüsumlarının artırılması ödənişlərin ümumi məbləğinin artmasına səbəb ola bilər. Lakin bu artım idxalın həjminə təsir etməyə bilər, idxala kvotanın tətbiqi isə onun azalmasına təminat verir. Digər tərəfdən idxala kvotanın tətbiq edilməsi daxili bazarda həmin məhsula rəqabət olduqda müsbət səmərə verə bilər. Əks halda daxili bazarı inhisarlaşdırın müəssisə yüksək qiymətlərin saxlanması və süni şəkildə həmin məhsulun qılığının yaradılmasına maraqlı olajaqdır.

Dünya bazarına nisbətən ölkə daxilində hər hansı bir əmtəənin qiyməti aşağı olsa onda ixrajın kvotalaşdırılmasından istifadə edilir. İxrajata məhdudiyyətlər tətbiq edilmədiyi halda daxili bazarda həmin məhsulun çatışmazlığı müşahidə edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, xariji iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi metodları bütün dünya ölkələrində eynidir. Yalnız müəyyən bir ölkənin beynəlxalq aləmdə nüfuzu,

tutduğu mövqe, onun daxili və xariji siyaseti, məqsəd və vəzifələr bu metodları bir-birindən fərqləndirilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, onun sosial-iqtisadi siyasetinin, habelə bu siyasetin həyata keçirilməsinin əsas tərkib hissələrindən olan gömrük siyasetinin prioritet istiqaməti kimi qiymətləndirilir.

Xariji iqtisadi fəaliyyətdə gömrük siyaseti əsasən gömrük - tarif tənzimlənməsi metodu ilə həyata keçirilir. Bazar prinsipləri əsasında iqtisadiyyatını inkişaf etdirən Respublikamız beynəlxalq integrasiyasının dərinləşdirilməsi məqsədilə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təjribəsindən bəhrələnərək müxtəlif dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlığın genişləndirilməsi sahəsində mühüm addımlar atır. Belə ki, daxili istehsala daha münbit şərait yaradılması, ölkə iqtisadiyyatının xariji rəqabətin mənfi təsirindən qorunması, habelə xariji və yerli sahibkarların mənafeyinin müdafiəsini təmin etmək məqsədilə respublikamızda bir sıra gömrük-tarif tənzimlənməsi metodları həyata keçirilmiş, xariji iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarına sağlam rəqabət şəraitinin yaradılması məqsədilə gömrük orqanları tərəfindən bir sıra işlər görülmüşdür.

Bu tədbirlərə gömrük işi sahəsində mövjud qanunverijiliklə müəyyən edilmiş rüsum və vergilərin tətbiqi, səmərəliliyinin yüksəldilməsi, onların dövlət büджəsinə alınması

mexanizminin təkmilləşdirilməsi aiddir. Eyni zamanda, müxtəlif mal-qrupları üzrə gömrük idxal rüsumlarının azaldılması, ölkədə istehsal edilən bəzi mal qrupları üzrə isə əksinə yüksəldilməsi, ölkəyə gətirilən müəyyən malların gömrük rəsmiləşdirilməsinin sadələşdirilmiş sisteminə keçirilməsi, müxtəlif ölkələrlə işgüzar əlaqələrin artırılması, ölkələrarası tijarət əlaqələrinin daha da intensivləşdirilməsi məqsədilə bir sıra yeni gömrük məntəqələrinin qurulması və s. kimi məsələlərin həlli obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

Gömrük tarifləri bütün ölkələrdə tətbiq edilən və bütün mal qruplarını əhatə edən xariji tijarət münasibətlərinin yeganə iqtisadi tənzimləmə vasitəsidir. İdxalin və eləjə də ixrajın səmərəli şəkildə tənzimlənməsində gömrük tariflərinin rolü böyükdür. İqtisadi integrasiya proseslərinin nəticəsi olaraq gömrük tarifləri iqtisadi birlik ölkələrinin xariji tijarət münasibətlərinin ümumi qaydada tənzimlənməsində tətbiq edilir.

Gömrük tarifləri rəsmi dövlət orqanları ilə milli sahibkarlar ittifaqlarının qarşılıqlı razılışması əsasında, habelə dövlətlərarası beynəlxalq tijarət sazişlərinin prinsipləri və normativ aktlarına uyğun olaraq işlənilir. Xariji iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində gömrük tariflərinin yerinə yetirdiyi funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir:

Gömrük tarifi daxili bazarı proteksionist üsullarla qoruyur. Belə ki, proteksionizm xarijdən gətirilən mallara

tələbi azaldır, yerli istehsalçılar tərəfindən istehsal edilmiş məhsulların satışını stimullaşdırır. Bu isə müəssisələrin müflisləşmə təhlükəsini azaldır, eləjə də işsizliyin qarşısının alınmasına səbəb olur.

Gömrük tarifi milli istehsalın və ixrajın inkişafına stimul yaradır.

Yerli istehsalçılara münbit şərait yaratmaqla qiymətə birbaşa təsir edir; gömrük tarifi rəqiblərlə tijarət-siyasi razılaşmaların əldə edilməsi vasitəsi kimi istifadə edilir. Bu rüsumların qarşılıqlı azaldılması, yaxud da idxala məhdudiyyətlərin yumşaldılması formasında həyata keçirilir.

Gömrük tarifi ixrajın inkişaf etdirilməsi maraqlarına uyğun olaraq müəyyən ixraj məhsullarının hazırlanması üçün nəzərdə tutulmuş mal və avadanlıqların idxalına birtərəfli rüsumsuz gömrük mühiti yaradılması zamanı tətbiq edilir.

Yüklərin gömrük sərhəddindən keçirilməsi zamanı jiddi dövlət nəzarətinin təmin edilməsi vasitəsi kimi gömrük tariflərindən istifadə edilir.

Gömrük tarifləri bütün ölkələr üçün xarakterik olaraq fiskal funksiyani həyata keçirməklə, dövlət büджəsinə pul vəsaitlərinin daxil olması mənbəi kimi çıxış edir.

Respublikamızın müstəqillik əldə etdiyi 10 ildən artıq müddət ərzində ijtimal - siyasi proseslərin nəticəsi olaraq xariji-tijarətin liberallaşdırılması və xariji iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi prosesi müəyyən qədər ləng getmiş, 1995-ci ildə

«Gömrük tarifi haqqında» qəbul edilmiş qanun yalnız 1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir ki, bu da bazar münasibətlərinin inkişafı dinamikasına öz mənfi təsirini göstərmişdir. Hazırda respublikamızda gömrük-tarif tənzimlənməsi iqtisadiyyatın inkişafına, daxili bazarın xariji rəqabətin mənfi təsirindən qorunmasına yönəldilmişdir. Lakin inkişaf etmiş ölkələrin təjribəsinin təhlili onu göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın səviyyəsini gömrük tariflərinin azaldılması və ya artırılması ilə deyil, sağlam rəqabətin təmin edilməsi ilə yüksəltmək olar. Elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişaf səviyyəsi fasiləsiz olaraq əmtəənin keyfiyyətinin artırılması və təkmilləşdirilməsini, istehsal məsrəflərinin isə azaldılmasını tələb edir. Əks halda, köhnəlmış texnologiya avadanlıqlar artan tələbi ödəmək qabiliyyətində olmadığı üçün, bu və ya digər məhsula alıcı marağı azalır, ayrı-ayrı istehsal sahələri rəqabətə davam gətirmədiyindən istehsalını dayandırır. Müasir dövrdə ölkəmizdə geniş istehlakçı kütləsinin yüksək keyfiyyətə malik mallara ehtiyacı vardır. Bu isə əsasən xarijdən idxl olunan mallar hesabına təmin edilir. Belə bir vəziyyət azrentabelli istehsal sahələrinin fəaliyyətinin dayandırılmasına, işsizliyin artmasına, sosial gərginliyin güjlənməsinə səbəb olur. Bu baxımdan, dövlət yerli bazarın və milli istehsalçıların mənafeyini qorumağdır. Əgər bu proses bazar qanunlarına uyğun aparılmazsa istehlakçıların keyfiyyətli xammal və məhsullarından məhrum edilməsinə,

iqtisadiyyatın yüksək səviyyədə inhisarlaşdırılmasına gətirib çıxara bilər.

Yuxarıda qeyd edilən jəhətlər proteksionizm və azad tijarət siyasetinin fərqli xüsusiyyətlərini açıqlayır. Gömrük siyaseti də proteksionizm və azad siyasetə əsaslanır.

Proteksionist gömrük siyaseti ilk növbədə milli istehsalın və daxili bazarın inkişafına daha əlverişli şəraitin yaradılmasına istiqamətlənir. Proteksionizmin əsas vəzifəsi milli istehsalçıların mənafeyini qorumaq məqsədilə idxala yüksək vergi rüsumlarını tətbiq etməkdir. Lakin belə məqsədyönlü siyasət qısamüddətə, müəyyən bir məqsədə nail olunduğu vaxta qədər həyata keçirilə bilər. Müasir dövrdə proteksionizmin bir neçə forması yaranmışdır:

- selektiv (seçmə) proteksionizm – hər hansı bir ölkə və ya əmtəəyə qarşı yönəldilir;
- sahəvi proteksionizm – iqtisadiyyatın müəyyən sahələrinin müdafiəsinə istiqamətlənir;
- kollektiv proteksionizm- hər hansı bir quruma, birliyə daxil olan ölkələrin digər quruma üzv olan ölkələrə, yaxud da həmin birliyə daxil olmayan ölkələrə qarşı yönəldilir.
- gizli proteksionizm- ölkədaxili iqtisadi siyasetdə nəzərdə tutulan metodlarla həyata keçirilir. Bu metodlarla iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə, əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələr daha çox üstünlük verir.

Proteksionizmdən fərqli olaraq azad-bazar siyaseti xariji malların ölkəyə minimum gömrük rüsumları ilə idxləsına istiqamətlənir ki, bu da müəyyən növ məhsul istehsalçıları arasında rəqabəti kəskinləşdirir.

Hazırda MDB dövlətlərindən Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Gürjüstan və Ukrayna öz xariji iqtisadi fəaliyyətlərini bu istiqamətdə inkişaf etdirir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində tətbiq olunan gömrük dəyərinin müəyyən olunması sistemi üzrə normativ baza, ölkənin gömrük siyasetinə uyğun olaraq hazırlanmış və bu günün tələblərinə tam şəkildə javab verir. Çünkü gömrük siyaseti beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə yönəldiyi kimi, gömrük dəyərləndirilməsi üzrə normativ sənədlərin hazırlanması da hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq normalara və təjrübələrə əsaslanmışdır. Belə ki, «Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun gömrük dəyərləndirilməsi ilə bağlı 3-4-jü fəsilləri və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 yanvar 1998-ci il tarixli 7 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan malların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi qaydaları» Tarif və Tijarət üzrə Baş Sazişin VII maddəsinin ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq hazırlanmışdır.

Bu qaydalara əsasən ölkələr arasında ixraj-idxlə əməliyyatları zamanı malların dəyərini müəyyən etmək üçün 6

dəyərləndirmə üsulu və beynəlxalq təjribədə tətbiqi nəzərdə tutulan şərtlər qəbul olunmuşdur. Bir sözlə, malların idxalı və ixraji zamanı gömrük dəyərinin müəyyən edilməsinin beynəlxalq prinsipləri qəbul edilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan normativ sənədlərə və beynəlxalq qaydalara görə, idxal mallarının gömrük dəyərinin müəyyən olunması sadəcə rüsum və vergilərin hesablanılıb alınması üçün deyil, eyni zamanda ölkələr arasında kvota, statistika, sərbəst tijarət anlaşmaları və beynəlxalq tijarətdə vajib olan qaydaları müəyyən etməkdə də önəmlidir. Buna görə də malların gömrük dəyərinin düzgün və doğru müəyyən olunması bütün ölkələrdə gömrük orqanlarının birinci vəzifəsidir.

Bu qaydalar əsasında malların gömrük dəyərinin müəyyən olunması aşağıda qeyd olunan və beynəlxalq təjribədə qəbul olunmuş prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- Gömrük Qiymətləndirilməsi Sistemi obyektiv, neytral və sənədlərlə təsdiq olunmuş məlumatlara əsaslanmalıdır.

-Gömrük qiymətləndirilməsi, malların gömrük dəyərinin süni olaraq azaldılmasının nətijəsi olan tijarəti haqsız rəqabət şəraitindən qorunmalıdır.

-Gömrük Qiymətləndirilməsi Sistemi kommersiya sirlərinin qorunmasını təmin etməli, malların gömrük rəsmiləşdirilməsinin operativliyinə şərait yaratmalı, gömrük qiymətləndirilməsi şəffaf və dəqiqliqla olmaqla geniş ijtimaliyət

üçün açıq olmalı, iş adamlarında onların mallarının gömrük qiymətləndirilməsinin düzgün olduğuna inam yaratmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məjəlləsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə və beynəlxalq normalara əsasən 1979-ju il aprelin 12-də Jenevrədə imzalanmış «Gömrük Qiymətləndirilməsi qaydaları»na uyğun olaraq 6 üsul öz ifadəsini tapmışdır. Onların tətbiqi şərtləri «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununda və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 yanvar 1998-ci il tarixli 7 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan malların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi Qaydaları»nda nəzərə alınmışdır:

- Gömrük orqanları arasında informasiya texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkışaf Programı üzrə «Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin potensialının güjləndirilməsi və məlumatların ötürülməsi şəbəkəsinin yaradılması» layihəsinə əsasən qurulmuş «On-line» recimindən faydalananaraq Komitənin Statistika və İformasiya Texnologiyaları idarəsi ilə qarşılıqlı əlaqələrin qurulması nətijəsində gömrük dəyərləndirilməsi üzrə yerli gömrük orqanları ilə mərkəzi aparatın operativ əlaqə və zəruri koordinasiya mərkəzi yaradılmışdır. Bu da öz növbəsində yerli gömrük orqanlarında gömrük rəsmiləşdirilməsindən keçmiş

malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük dəyərinə nəzarət olunmasına imkan verir.

Beynəlxalq tijarətdə istifadə edilən bütün dəyərlərin heç də hamısı dünya bazar dəyərləri kimi qəbul edilmir. Dünya təjrübəsində mal mübadiləsi əsasında kompensasiya, barter əməliyyatları və s. təsadüfi, epizodik, firma daxili və güzəştli xarakter daşıyan mal göndərışlarında, eləjə də birgə müəssisələrin məhsullarına, habelə qapalı iqtisadi ölkələr qrupu çərçivəsində konvertasiya olunmayan valyuta ilə, həmçinin humanitar, texniki və dövlət yardımçıları göstərilməsi xətti ilə mal göndərışlarında istifadə edilmiş dəyərlər dünya bazar dəyərləri hesab edilmir. Dünya bazar qiymətləri dedikdə nəzəri jəhətdən azad tijarət recimi şəraitində sərbəst dönerli valyutayla malın alınan və satılan qiyməti başa düşülür. Dünya bazarının müxtəlifliyi baxımından, daha doğrusu bu bazarlardakı eyni malların qiymət səviyyəsindəki fərqlərə görə son dövrlərdə iqtisadi ədəbiyyatda «nüfuzlu dünya bazar qiymətləri» anlayışından istifadə edilir.

Məhz buna görə də ixraj-idxal sövdələşmələri bağlanılar kən düzgün istiqamətin seçilməsi zəruri şərtidir. Məsələn, bugda üçün «nüfuzlu dünya bazar dəyəri» Kanadanın ixraj dəyəri, neft üçün «Brent» birca dəyəri, əsas əlvan metallara- London metal bircasının qiymətləri və s. götürülür.

Əgər xammal, yanajaq, metal və sair yarımfabrikatlar üzrə dünya bazar qiymətləri anlayışı kifayət qədər müəyyənlik xarakteri daşıyırsa da, bunu hazır sənaye məhsullarına nisbətdə demək bir qədər çətindir. Belə ki, onların çoxluğu və müxtəlifliyi, komplektləşdirilməsində, texniki və keyfiyyət xarakteristikasındaki fərqlər, çeşidlərin qısa müddət ərzində yeniləşdirilməsi və bir çox başqa amillər bu mallara müəyyən edilmiş qiymətlərin müqayisə edilməsi prosesini olduqja çətinləşdirir və bu halda hazır məhsula dünya bazar qiymətləri özlüyündə şərti xarakter daşıyır. Bununla belə bu sahədə dünya bazar qiymətləri qismində bu bazara hazır məhsulun konkret tip və növlərinin istehsalçılarının və təjhizatçılarının ixraj qiymətlərinin hesab olunması qəbul edilmişdir. Hazırda bu bir qayda olaraq sənaye jəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin iri firmaları, transmilli korporasiyalardır.

Yuxarıda qeyd olunan beynəlxalq prinsiplər və Gömrük Qiymətləndirmə Məlumatlarının Mübadiləsinə həsr olunmuş Beynəlxalq Gömrük Təşkilatı (12-13 sentyabr 2002-jı il Pretoriya, Jənubi Afrika) Konfransının yekun qərarına uyğun olaraq, malların gömrük dəyərinin müəyyən olunmasında istifadə olunan məlumat xarakterli qiymət-məlumat bazası və bircə dəyərləri işlənib hazırlanmışdır.

Hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məjəlləsinin 115-jı maddəsinə əsasən, gömrük rüsumunun, aksizlərin və gömrük yiğimlarının hesablanması

üçün «Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq müəyyən edilən, malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük dəyəri əsas götürülür. Deməli, gömrük məqsədləri üçün vergitutma bazasının müəyyən olunmasında əsas vəzifələrdən biri malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük dəyərinin düzgün müəyyən edilməsidir.

Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük dəyəri onları Respublikanın gömrük sərhəddindən keçirərkən faktiki ödənilmiş və ya ödənilməli olan sövdələşmə qiymətidir. «Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 17-jı maddəsinə əsasən, Respublikanın gömrük ərazisinə gətirilən malların gömrük dəyəri aşağıdakı 6 üsulun ardıljıl tətbiq edilməsi ilə müəyyən edilir:

- Gətirilən malların sövdələşmə qiyməti üsulu;
- Eyni malların sövdələşmə qiyməti üsulu;
- Eyni jinsli malların sövdələşmə qiyməti üsulu;
- Dəyərin çıxılması üsulu;
- Dəyərin toplanması üsulu;
- Ehtiyat üsulu;

Respublikamızda idxl olunan malların gömrük qiymətləndirilməsinin normativ bazası sistemi «Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu, «Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bütün ərazidən

çıxarılan malların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi qaydaları», eləcə də «Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən malların gömrük dəyərinin bəyan olunmasının qayda və şərtləri haqqında Əsasnamə» və «Gömrük dəyər bəyannaməsinin doldurulmasına dair Təlimat»-dan ibarətdir.

«Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 12-jı maddəsinin 1-jı bəndinə əsasən, gömrük sərhəddindən keçirilən mal və nəqliyyat vasitələrinin gömrük dəyəri deklarant tərəfindən ərazi üzrə yerləşdiyi gömrük orqanlarına bəyan edilir. Birmənalı şəkildə demək lazımdır ki, malların gömrük dəyəri mövjud qanunverijiliyə uyğun olaraq deklarant tərəfindən müəyyən olunur. Həmin maddənin 4-jü bəndinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları deklarant tərəfindən qanunda nəzərdə tutulmuş üsullara uyğun olaraq müəyyən edilən gömrük dəyərinin düzgünlüyünə nəzarət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, deklarant tərəfindən bəyan edilmiş gömrük dəyəri və onun müəyyən edilməsi ilə bağlı məlumatlar dəqiq, kəmiyyəti təyin oluna bilən və sənədlərlə təsdiq edilməlidir.

Bəyan edilmiş gömrük dəyərinin dəqiqləşdirilməsi və ya gömrük orqanına əlavə məlumatların təqdim edilməsi ilə bağlı xərjlər deklarant tərəfindən ödənilməlidir.

«Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 19-ju və 20-jı maddələrinə əsasən, eyni və

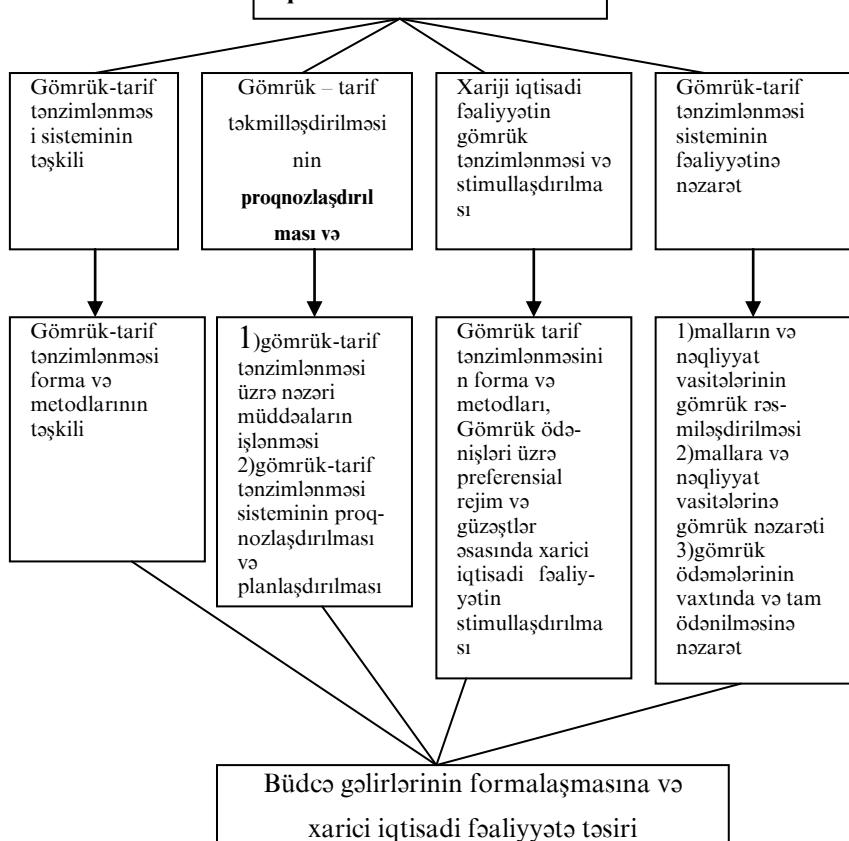
eynijinsli malların sövdələşmə qiyməti üsulları, yəni 2-jü və 3-jü üsullar tətbiq edilərkən müqayisə üçün analoqların seçilməsində malların mənşə ölkəsi mühüm rol oynayır. Təbii ki, başqa üsulların tətbiqi zamanı malların bu və ya digər ölkədə istehsal olunması onların dəyərinin formallaşması baxımından araşdırılmalı və gömrük qiymətləndirilməsinin obyektiv və neytral olması üçün mütləq nəzərə alınmalıdır. Avropa mənşəli mallarla digər regionlarda istehsal olunmuş malların gömrük dəyərinin strukturu, istehsal və daşınma xərjləri baxımından müxtəliflik mövjuddur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Hökuməti, Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Gürjüstən və Qazaxıstan Respublikaları Hökumətləri arasında Azad Tijarət Zonası yaradılması haqqında Dövlətlərarası Saziş bağlanmış və həmin Sazişlərə və «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 35-jü maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, bu dövlətlərdən idxlal olunan mallar gömrük rüsumlarından azad olunmuşdur. Digər MDB respublikalarında isə idxlal olunan mallara gömrük vergi və rüsumları ümumi qayda ilə hesablanır.

Beləliklə araştırma göstərir ki, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin və milli təsərrüfatın səmərəli müdafiəsinin təmin edilməsində gömrük tariflərinin əhəmiyyətli rolü vardır. Bu problemin uğurlu həllinin ən mühüm şərtlərindən biri gömrük-tarif tənzimlənməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin

hazırlanmasıdır. Bütün bunları nəzərə alaraq bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq ölkənin gömrük-tarif tənzimlənməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin ümumi sxemini aşağıdakı kimi vermək olar.

Gömrük-tarif tənzimlənməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizmi

5.2. Büdjə gəlirlərinin formalaşmasında gömrük vergiləri və rüsumlarının kompleks təhlili

Dövlət büджəsi iqtisadiyyatın idarə edilməsinin və tənzimlənməsinin mühüm vasitələrindən biridir. Belə ki, hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə onun büdjə-vergi mexanizmi arasında müəyyən asılılıq mövjuddur. Əgər büdjə-vergi mexanizmi həm dövlətin, həm də vergi ödəyişilərinin mənafeləri nəzərə alınmaqla formalaşdırılsada, iqtisadi yüksəlişə, sosial sferanın inkişafına və nəhayət milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatına səmərəli integrasiyasına əlverişli zəmin yaranar.

Ölkəmizdə dövlət büdjəsinin formalaşmasının əsas ağırlığı əlbəttə ki, vergi orqanlarının üzərinə düşür. Lakin, son illərin göstərijilərinin təhlili büdjə gəlirlərinin formalaşmasında vergi orqanları ilə bərabər gömrük orqanlarının da əhəmiyyətli rol oynadığını qeyd etməyə əsas verir (jədvəl 5.1.). Qeyd etmək lazımdır ki, 1996-jı ildən etibarən həm Vergilər Nazirliyi, həm də Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə vergi daxilolmalarının dinamikasında davamlı artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 1996-jı ilə nisbətən 2002-jı ildə Vergilər Nazirliyi üzrə vergi daxilolmalarının həcmi təxminən 2,1 dəfə, Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə isə 3,4 dəfə artmışdır. 1996-2002-jı illərdə DGK üzrə büdjəyə daxilolmaların həcmimin artımı ildə orta hesabla 19,1% təşkil etmişdir. Vergilər Nazirliyi üzrə büdjəyə

daxilolmaların xüsusi çəkisi 14,9 bənd, Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə isə 2,3 bənd artmışdır.

Müasir dövrdə bütün ölkələrin, o jümlədən Respublikamızın dövlət bütçəsinin formalaşmasında vergilərin xüsusi çəkisinin prioritətliyi xarakterik haldır. İtaliya və Fransada bütçə gəlirlərinin formalaşmasında birbaşa və vasitəli vergilərin demək olar ki, bərabər nisbətdə olması, ABŞ-da isə birbaşa vergilərin xüsusi çəkisinin üstünlüyü ilə səjiyyələnir. Vergi sistemlərinin araşdırılması hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə vergilərin strukturu arasında müəyyən asılılığın olduğunu göstərir. Əgər ölkə iqtisadiyyatı tam güjü ilə işləmirsə, yaxud yenidən qurulursa, əmtəə-pul münasibətlərinin, habelə xariji tijarətin inkişafı şəraitində vasitəli vergilər bütçəyə vəsaitlərin jəlb edilməsi metodu kimi iştirak edir. Məlumdur ki, vasitəli vergilər kütləvi istehlak mallarına tətbiq edilən və mühüm tənzimləyiji əlamətlərə malik olan məjburi ödənişlərdir.

Gömrük ödənişləri gömrük orqanları tərəfindən malların və nəqliyyat vasitələrinin Respublikamızın gömrük sərhəddindən keçirilməsi prosesi iştirak edən hüquqi və

Jədvəl 5.1.

1996-2002-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Vergilər Nazirliyi və Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə bütçəyə daxilolmaların həjminin dinamikası

Göstərijilər	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Büджənin gəlirləri	2492,3	2565,2	2327,2	2748,4	3561,7	3924,0	4551,2
Vergilər Nazirliyi üzrə vergidən daxil-olmalar (mlrd.manat)	1645,0	2095,8	1701,9	1938,4	25520,	2898,0	3400
Büdən galirlərində xüsusi çəki (%)	66,0	81,7	73,1	70,5	71,7	73,9	74,7
Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə büt-jeyə daxilolmalar (mlrd. man.)	272,0	430	561	652	720	822	921,8
Büdən galirlərində xüsusi çəkisi (%)	10,9	16,8	24,1	24,1	20,2	20,9	20,3

fiziki şəxslərdən tutulan pul vəsaitlərindən ibarətdir. Bu vəsaitlərin ödənilməsi xariji tijarətlə əlaqədar olan əməliyyatların əsas şərtlərindən biridir. Gömrük ödənişlərinin hesablanması və ödənilməsinin hüquqi əsasını Azərbaycan Respublikası Vergi Məjəlləsi və Gömrük Məjəlləsi təşkil edir. Bu məjəlləyə və digər qanunveriji aktlara müvafiq olaraq hazırda ölkəmizdə tətbiq edilən gömrük ödənişləri aşağıdakılardır:

- əlavə dəyər vergisi (ƏDV);
- gömrük rüsumu;
- akiszlər;
- gömrük işini aparan ijra hakimiyyəti orqanı tərəfindən lisenziyaların verilməsi və lisenziyaların fəaliyyətinin bərpa edilməsinə görə yığımlar;

- gömrük rəsmiləşdirilməsi üzrə mütəxəssislərə ixtisas attestatlarının verilməsi və attestatların fəaliyyətinin bərpa edilməsinə görə yiğimlər;
- gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan vəsaitlər;
- malların saxlanmasına görə gömrük yiğimləri;
- məlumatlandırmaya görə haqq;
- ilkin qərarın qəbuluna görə haqq;
- gömrük auksionlarında iştiraka görə haqq və digər gömrük ödənişləri.

Əlavə Dəyər Vergisi Azərbaycan Respublikası ərazisində malların istehsalı, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və tədavülü prosesində onların dəyərinə əlavənin bir hissəsinin, həmçinin Respublika ərazisinə gətirilən və vergi tutulan bütün malların dəyərinin bir hissəsinin bütğəyə tutulması formasıdır.

Əlavə dəyər vergisinin alınması mexanizmi ilk dəfə 1954-jü ildə fransız iqtisadçısı F.Lore tərəfindən irəli sürülmüşdür və 1958-ci ildən Fransanın özündə tətbiq edilmişdir. Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında 1957-ci il Roma Müqaviləsi birlik üzvü olan dövlətlərin ümumi bazarının inkişaf etdirilməsi üçün vasitəli vergiqoyma sisteminin tənzimlənməsi üzrə tədbirlərdə ƏDV-nin vergi sisteminə daxil edilməsi məsələsini birliyə üzv olmanın əsas şərti kimi qəbul etmişdir. Digər tərəfdən üzv dövlətlərdə yığılan ƏDV üzrə daxil olmalardan müvafiq ayırmalar hesabına birliyin bütğəsi formallaşmalı idi. Avropa Birliyi Şurasının 28 aprel 1970-ci il

tarixli qərarı ilə birliyin maliyyə ehtiyatlarının strukturu müəyyən edilərkən, ƏDV-dən faiz ayırmaları əsas mənbə kimi qiymətləndirilmişdir. (21)

Hazırda əlavə dəyər vergisi 42 dövlətdə tətbiq olunur. Onlardan 17-si Avropa ölkələridir. ƏDV 1989-jü ildən Yaponiyada, 1990-jı ildən Kanadada, 1992-jı ildən isə Rusiya Federasiyasında tətbiq edilir.

Respublikamızda ƏDV ilk dəfə Azərbaycan Respublikasının «Əlavə dəyər vergisi haqqında» 31 dekabr 1991-jı il tarixli Qanunu ilə tətbiq edilmişdir. Daha sonra müəyyən dəyişikliklər aparılmış, 11 iyun 2000-jı il tarixli qanunla təsdiq edilmişdir. Hazırda ölkədə ƏDV Azərbaycan Respublikasının Vergi Məjlləsinin 153-181-jı maddələri ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasına əlavə dəyər vergisi tutulan malları idxal edən şəxslər bu idxal malları üzrə dəyər vergisinin ödəyijiləri sayılırlar. Vergi tutulan əməliyyatların əlavə edilmiş dəyəri və vergi tutulan idxal vergitutma obyektidir. Vergidən azad edilən idxal istisna olmaqla, malların idxalı vergi tutulan idxal sayılır.

ƏDV nəzərə alınmadan vergi tutulan idxalın dəyəri malların Azərbaycan Respublikasının gömrük qanunverijiliyinə uyğun olaraq müəyyən edilən gömrük dəyərindən və mallar Azərbaycan Respublikasına gətirilərkən ödənilməli olan rüsumlardan və vergilərdən ibarətdir. Vergi

Məjəlləsinin 173.1. bəndinə uyğun olaraq ƏDV-nin dərəjəsi hər vergi tutulan əməliyyatın və hər vergi tutulan idxalın dəyərinin 18 faizidir.

Azərbaycan Respublikası Vergi Məjəlləsinin 164.2 bəndinin tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilən, əlavə dəyər vergisindən azad olunan malların siyahısı Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 13 iyul 2000-jı il tarixli 124 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Bu qərarda göstərilən mallardan başqa yerdə qalan bütün mallar mənşə və ixraj olunduğu ölkədən asılı olmayıaraq malların idxali zamanı Azərbaycan Respublikası gömrük orqanları tərəfindən əlavə dəyər vergisinə jəlb olunurlar. Malların idxali Azərbaycan Respublikası Vergi Məjəlləsinin 159-jü maddəsinə uyğun olaraq vergidən azad edilən idxal istisna edilməklə, vergi tutulan idxal sayılır. Tranzit yük daşınması qaydasında, müvəqqəti idxal şəklində Azərbaycan Respublikası ərazisinə buraxılan mallar və ya gömrük qanunverijiliyinə uyğun olaraq daxili istehlak üçün idxal edilmiş və ya qəbul olunmuş sayılmayan mallar ƏDV-nin məqsədləri üçün idxal malları hesab edilir.

Azərbaycan Respublikası gömrük qanunverijiliyinə uyğun olaraq mallara gömrük rüsumları tutulduğu vaxt malların idxal edilməsi vaxtı sayılır. Əgər idxal olunan mallar gömrük rüsumlarından azad edilərsə, malların idxal edilməsi vaxtı onların gömrük nəzarətindən çıxdığı vaxt sayılır.

Azərbaycan Respublikasına və sərbəst dövriyyə üçün buraxılış recimində yerləşdirilən mallardan əlavə dəyər vergisi malin gömrük dəyərindən və rüsumundan, əgər aksizli mallardırsa, onda aksiz vergisindən tutulur.

Əlavə Dəyər Vergisinin məbləği gömrük orqanlarının depozit hesabına köçürülrə. Ayda 4 dəfədən az olmayaraq gömrük orqanlarının depozit hesablarına köçürülmüş əlavə dəyər vergisi məbləği gömrük orqanları tərəfindən Azərbaycan Respublikasının müvəkkil bankındakı budjə hesabına köçürülrə.

2001-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən Vergi Məjəlləsində ƏDV-nin dərəjəsi 20 faizdən 18 faizə endirilib. Buna baxmayaraq bu dövrədə gömrük orqanları tərəfindən dövlət büджəsinə köçürürlən ƏDV-nin miqdarı 2000-ci ilə nisbətən (384,9 milyard man.) 2001-ci ildə (521,6 mlrd. man.) təxminən 1,4 dəfə, 2002-ci ildə isə (602,1 milyard manat) 1,6 dəfə artıb.

Beynəlxalq vergi - hüquq normaları ƏDV dərəjələrinin üç növünü - standart dərəjə; aşağı dərəjə və yüksək dərəjə müəyyənləşdirmişdir. ƏDV-nin aşağı dərəjəsi sosial əhəmiyyətli mallara (ərzaq mallarına) və tibbi xidmətlərə tətbiq edilir. Avropa ölkələrində bu verginin orta həddi 14-20% olmaqla məhsulların növündən asılı olaraq, differensiallaşdırılır. Məsələn, İtaliyada ƏDV-nin bir neçə dərəjəsi standart dərəjə 19%, geniş istehlak mallarına- 4-9%,

qiymətli əşyalara yüksək dərəjə – 38% tətbiq olunur. Rusiyada isə ƏDV-nin dərəjələri aşağıdakı kimidir: ərzaq və uşaqlar üçün malların satışı üzrə - 10%, geniş istehlak malları üçün – 20%, ölkəyə xarijdən gətirilən malların və kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı üçün müvafiq olaraq – 90,9% və 16,67%.

Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən aparılan mallara ƏDV-nin tətbiq edilməsi Gömrük Məjəlləsinə və «Əlavə dəyər vergisi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq həyata keçirilir. Qeyd edilən qanunverijilik aktlarına müvafiq olaraq ölkəmizin gömrük ərazisinə gətirilən mallardan ƏDV tutulur. İdxal mallarına tətbiq edilən ƏDV iki funksiya yerinə yetirir. Birinci, dövlət büджəsinin formalaşması ilə bağlı olan fiskal, ikinci isə yerli və xarici malların daxili bazarda rəqabət aparması üçün münbit şəraitin yaradılması məqsədilə xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi funksiyasıdır. ƏDV müəyyənləşdirilərkən advalor rüsum dərəjələrindən istifadə edilir. Respublikamıza idxl olunan mallara daxili tijarətdə yerli mallara tətbiq edilən vergi dərəjələri tətbiq olunur.

2001-ci ildən etibarən qüvvəyə minmiş yeni Vergi Məjəlləsinə əsasən bütün ölkələr üçün Azərbaycan Respublikası ilə tijarət əlaqələrində vasitəli vergilərin son təyinat prinsipi ilə tətbiqinə başlanıldı. Yəni bütün ölkələrdən istər MDB ölkələrindən, istərsə də digər xarici dövlətlərdən gələn mallardan Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddində

mövjud qanunverijiliyə uyğun olaraq ƏDV alınır. Mal hansı ölkədən gətirilibsə, həmin ölkədə ƏDV-yə jəlb olunub-olunmamasından asılı olmayaraq, ölkəmizin gömrük sərhəddindən buraxılan zaman ƏDV -yə jəlb edilməlidir. Bu isə, ƏDV üzrə vergi bazasının artmasına səbəb olmuşdur.

Gömrük ödənişləri tərkibində gömrük rüsumları özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Gömrük rüsumu-gömrük orqanları tərəfindən malların ölkənin gömrük ərazisinə gətirilməsi və ya bu ərazidən aparılması zamanı tutulan ödənişlərdir. Bu rüsumlar «Gömrük tarifi haqqında» Qanuna müvafiq olaraq tətbiq edilir. Beynəlxalq təjribədə malların yerdəyişmə istiqamətindən asılı olaraq gömrük rüsumları – idxlal, ixraj və tranzit rüsumlara ayrılır. Digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbayjanda da gömrük rüsumlarının əsas hissəsini idxlal rüsumları təşkil edir. İdxal rüsumlarının aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsində böyük əhəmiyyəti vardır:

- milli istehsalı xariji rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq və ölkənin dünya iqtisadiyyatına səmərəli integrasiyası üçün əlverişli şərait yaratmaq;
- ölkənin tədiyə və tijarət balansındaki disproporsiyani aradan qaldırmaq;
- dövlət büджəsinin gəlir hissəsini tamamlamaq.

Aksiz - aksizli malların satış qiymətinə daxil edilən, aksizli malları istehsal edən, idxlal edən və satan vergi

ödəyijilərindən tutulan vasitəli vergidir. Bütün vasitəli vergilər kimi aksizlər də əmtəənin qiymətini formalasdırır və faktiki olaraq onun ödəyijiləri aksizli məhsulun istehlakçılarıdır. Aksizlər yüksək rentabelli məhsul istehsalından əldə edilən əlavə mənfəətin bir hissəsinin dövlət büdəjəsinə tutulması məqsədi ilə müəyyən edilir.

Azərbayjan Respublikasının vergi sisteminə daxil olan digər vergilərdən fərqli olaraq bu vergi növü qanunda jiddi qeyd olunan «aksizli» adlanan mallara tətbiq olunur. Azərbayjan Respublikasında bu verginin tətbiq olunduğu müddət ərzində aksizli malların siyahısı dəfələrlə dəyişmişdir. Anjaq hər dəfə bu tərkibə alkoqollu içkilər və tütün məhsulları daxil edilmişdir. Bu məhsullar həm istehlak, həm də fiskal (istehsal xərjləri az, aksiz dərəjələri isə yüksək olduğundan büdəjə gəlirlərinin əsas mənbələrindən biri olması) baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyırlar.

Azərbayjan Respublikası ərazisinə aksizli malları idxal edən Azərbayjan Respublikasının rezidentləri aksizin ödəyijiləridir. Azərbayjan Respublikasına idxal zamanı idxal malları üçün vergi tutulan əməliyyatın məbləği gömrük qanunverijiliyinin tələblərinə uyğun olaraq müəyyən edilən, lakin topdan satış bazar qiymətindən aşağı olmayan malların gömrük dəyəridir.

Aksizli malların ixraji sıfır (0) dərəjəsi ilə vergiyə jəlb olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ölkələrdə aksizlərin tətbiq edildiyi malların dairəsi çox genişdir. Onların sırasına hətta xidmətlər də aid edilmişdir: telefon xidməti, sigorta, nəqliyyat daşımaları. Hazırda Almaniyada 20 adda, Yaponiyada 6000-dən çox mallar və xidmətlərə aksizlər müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məjelləsinə əsasən ölkəmizdə aşağıdakı mallar aksizli mallara aid edilir:

- içməli spirt, pivə və spirtli içkilərin bütün növləri;
- tütün və tütün məmulatları;
- neft və neft məhsulları.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən aksiz vergisinə jəlb olunan malların aksiz dərəjələrinin təsdiq edilməsi haqqında» 17 dekabr 2001-jı il tarixli 20 nömrəli qərarı ilə idxalda aksizli malların dərəjələri müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında aksiz tutulan mallara aksiz markaları tətbiq edilir. Aksizli mallara aksiz mallarının tətbiqi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Aksiz tutulan mallara, o jümlədən idxal mallarına aksiz markalarının tətbiqi Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» 08 yanvar 2001-jı il tarixli 10 nömrəli qərarı ilə tənzimlənir. Aksizli malları markasız idxal etmək, saxlamaq (şəxsi məqsədlər üçün istisna olmaqla) və ya satmaq qadağandır.

Yerli və idxal edilən aksizli malların nomenklaturası eyni olmaqla qanunverijiliklə müəyyən edilir. Aksiz məbləği

hesablanarkən spesifik və advalor dərəjələr tətbiq edilir. Spesifik aksiz dərəjələri aksizli malın ölçü vahidinə görə müəyyən edilir. Advalor dərəjələr üzrə aksiz məbləği hesablanarkən vergitutma bazası kimi aksizli malların gömrük dəyərinin, gömrük rüsumunun və gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük yiğimlarının həjmİ götürülür. Mineral xammalın aksizli növləri istisna olmaqla digər aksizli mallar üzrə aksiz dərəjələri demək olar ki, bütün ölkələrdə eynidir. Mineral xammala tətbiq edilən aksiz dərəjələri ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi-jögrafi mövqeyindən asılı olaraq yerləşdiyi ərazilər üzrə differensiallaşdırılır.

Yol vergisinin tətbiq edilməsində əsas məqsəd Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan avtomobil nəqliyyatı sahiblərinin Azərbaycanın avtomobil yollarından istifadəyə görə vergiyə jəlb edilməsidir.

Respublikamızın gömrük ərazisinə daxil olan və onun ərazisindən sərnişin və yük daşınması üçün istifadə edən avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin sahibləri olan qeyri-rezident müəssisələr və fiziki şəxslər Azərbaycan Respublikasının avtomobil yollarından istifadəyə görə yol vergisinin ödəyijiləridirlər.

Yol vergisinin vergitutma obyekti Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələridir.

Yol vergisinin dərəjələri avtonəqliyyat vasitələrinin növündən, oturajaqlarının sayından, yük götürmə qabiliyyətindən və avtonəqdiyyat vasitəsinin yüksək birlikdə ümumi çəkisindən, oxa düşən ağırlıqdan, Azərbaycan Respublikasında qət edilən məsafədən, təhlükəli yüklerin daşınmasından asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Yol vergisi Azərbaycan Respublikası Vergi Məjəlləsinin 209-212-jı maddələri ilə tənzimlənir.

Vergi Məjəlləsinin 212-jı maddəsinə uyğun olaraq xariji dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələrindən həmin məjəllənin XV fəsli ilə müəyyən edilmiş vergi həmin avtonəqliyyat vasitələri Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə daxil olan zaman gömrük orqanları tərəfindən tutulur və bir bank günü ərzində dövlət bütçəsinə keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında daxili bazarın xariji bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə xariji tijarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi olan gömrük tarifinin formalasdırılması və tətbiqi, həmçinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən keçən mallardan rüsum tutulması qaydaları «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə müəyyən edilir. Qanun 20 iyun 1995-jı ildə qəbul olunmuşdur və 1997-jı ilin sonlarında qüvvəyə minmişdir.

Gömrük tarifinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının idxal və ixrajinin mal quruluşunu səmərələşdirmək;
- Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilən və çıxarılan malların valyuta gəlirlərinin və xərjlərinin əlverişli nisbətini təmin etmək.
- Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və çıxarılan valyuta sərvətlərinin üzərində səmərəli nəzarəti həyata keçirmək.
- Azərbaycan Respublikasında malların istehsal və istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq.
- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatını xariji rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq.
- Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə səmərəli integrasiyasına şərait yaratmaq.

Gömrük Tarifi - ölkənin sərhəddindən keçirilən mallara tətbiq edilən və xariji iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gömrük rüsumu dərəjələrinin məjmusudur.

Gömrük rüsumu- Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və ya bu ərazidən çıxarılan mallardan gömrük orqanları tərəfindən tutulan haqqdır.

Gömrük rüsumu gömrük bəyannaməsi qəbul edilənə qədər və ya gömrük bəyannaməsinin qəbul edilməsi ilə eyni vaxtda ödənilir.

Gömrük rüsumunun ödənilməsi, malların və nəqliyyat vasitələrinin girovu, üçünjü şəxsin zəmanəti və ya ödənilməli olan məbləğin depozitə verilməsi ilə də təmin edilə bilər.

İdxal və ixraj gömrük rüsumlarının dərəjələri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetini tərəfindən müəyyən edilir. Əlverişli tijarət recimi tətbiq edilən ölkələrin malları üçün idxal və ixraj gömrük rüsumları dərəjələrinin son həddi Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi tərəfindən müəyyən olunur.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 aprel 2001-jı il tarixli 80 sayılı «Azərbaycan Respublikasında ixraj-idxlə əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəjələri, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan yiğimlərin miqdarı haqqında» qərarına qədər Azərbaycan Respublikasında idxal və ixraj olunan mallara gömrük rüsumu dərəjələri həmin malların qruplarına görə təyin olunurdu. 80 sayılı qərarla isə artıq Xariji İqtisadi Fəaliyyətin Mal Nomenklaturasına (XİFMN) görə ayrı-ayrı mal mövqelərinin hər birinə gömrük rüsum dərəjələri təyin olunmuşdur və bu qərar 2001-jı il aprel ayının 16-dan qüvvədədir. Bu Qərarla daxili istehsalın ümumi həjminin artırılması məqsədi ilə xammallara aşağı gömrük rüsum dərəjələri təyin olunmuş, Respublikanın iqtisadi

maraqlarını qorumaq məqsədi ilə isə bəzi mallara yüksək gömrük rüsum dərəjələri tətbiq edilmişdir. Kənd təsərrüfatında məhsulun istehsal artımı ildə 7-9% təşkil etdiyindən Respublikamıza idxal olunan kənd təsərrüfatı mallarına yüksək gömrük rüsum dərəjələri tətbiq olunur. Qərarla Azərbaycan Respublikasında ixraj olunan mallardan 72 ilkin məhsullar: (dənəvər və toz şəkilli məhsullara) və 76-jı mal qruplarının bəzilərinə, 74;78;79 və 80 mal qruplarının isə hamısına gömrük rüsumları müəyyən olunmuşdur.

Sahibkarlığın inkişafına mane olan problemlərin aradan qaldırılması, xariji iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarına sağlam rəqabət üçün spesifik rüsumların advalor rüsumlarla əvəz olunmasının 4 mərhələli qrafikinə uyğun olaraq Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə XİFMN-nın 6 mal mövqeyi üzrə spesifik rüsumlar əvəzinə advalor rüsumlar təyin edilmişdir.

Mal və nəqliyyat vasitələrinin ixraji və idxalı zamanı gömrük rüsum dərəjələrinin tətbiqində məqsəd yalnız Azərbaycan Respublikasının iqtisadi suverenliyini və daxili bazarı qorumaq deyil, həm də Dövlət bütçə gəlirlərinin tərkib hissələrindən biri olan gömrük rüsumunun ümumi həjminin artmasını təmin etməkdir.

İqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə transformasiyası ilə əlaqədar olaraq həyata keçirilən genişmiqyaslı sosial-iqtisadi dəyişiklər və milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsinin

mühüm amili kimi gömrük-tarif mexanizmindən fəal istifadə olunması nətijəsində, həm gömrük vergi və rüsumlarının dinamikası artmış, həm də onun strukturunda əlverişli meyl formalaşmışdır. Rəsmi statistikanın məlumatlarından görünür ki (jədvəl 5.2), 1998-2002-jı illərdə ölkədə gömrük vergi və rüsumlarının dinamikasında müsbət meyllər müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 1998-jı ilə nisbətən 2002-jı ildə gömrük vergi və rüsumlarının həjmi 64,3%, 2001-jı ilə müqayisədə isə 12,1% artmışdır.

Gömrük vergi və rüsumlarının ümumi həjminin artmasında idxal rüsumları və əlavə dəyər vergisi mühüm rol oynamışdır. Müqayisə edilən dövrdə idxal rüsumları 4,9%, əlavə dəyər vergisi isə təxminən 2,6 dəfə artmışdır.

1998-2002-jı illərdə bütövlükdə gömrük vergi və rüsumlarının, o jümlədən idxal rüsumunun və ƏDV-nin həjmi ildə orta hesabla müvafiq olaraq 10,5%, 0,9% və 21% artmışdır.

Əgər 1998-jı ildə gömrük vergi və rüsumlarının 44,1%-i idxal rüsumlarının, 41,5 %-i isə ƏDV-nin payına düşürdüsə, 2002-jı ildə bu ikinjinin xeyrinə xeyli dəyişmiş və müvafiq olaraq 28,0% və 65,3% təşkil etmişdir.

Ölkənin büджə gəlirlərinin 20%-dən çoxunun gömrük vergi və rüsumları hesabına formalaşması gömrük sisteminin ölkə iqtisadiyyatının dirçəldilməsində, idarəedilməsində və

tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynadığını deməyə əsas verir. Digər tərəfdən milli iqtisadiyyatın gömrük -tarif sistemi vasitəsilə dövlət tərəfindən dəstəklənməsi zəruriliyi də bunu şərtləndirən mühüm amillərdən biridir.

Jədvəl 5.2

1998-2002-jı illərdə Azərbaycan Respublikasında gömrük vergi və rüsumların həjmi, mlrd.manat

Göstərişlər	1998	1999	2000	2001	2002
Gömrük vergi və rüsumları jəmi:	561,6	665,4	719,6	822,2	921,8
O jümlədən:					
İdxal rüsumu	247,4	269,7	271,3	237,3	259,5
ƏDV	232,9	299,3	384,9	521,6	602,1
Aksiz vergisi	32,2	40,0	12,0	31,7	35,9
Digər gömrük rüsumları	39,5	45,6	42,7	23,0	17,2
Yol vergisi	9,6	10,8	8,7	8,3	7,1
İxraj rüsumu (mln. manat)	24,2	-	-	345,5	1,9
Respublika bütğəsində xüsusi çəkisi (%)	24,1	23,7	20,1	24,0	20,3
Ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi (%)	3,3	3,5	3,1	3,1	3,1

Qeyd etmək lazımdır ki, Respublikanın sosial-iqtisadi həyatında aparılan əhəmiyyətli dəyişikliklər nətijəsində gömrük vergi və rüsumları hesabına ölkənin bütğə imkanları

seyli artdı. Bu da budge xərjlərində investisiya və sosial yönümlülüyün artırılmasına, istehsal xarakterli programlara maliyyə dəstəyinin verilməsinə, budge vəsaitlərinin məhsuldar istehlakının təmin edilməsinə, bir sözə iqtisadiyyatda dinamik meyllerin möhkəm təmələ əsaslanmasına zəmin yaradır.

5.3. Xariji iqtisadi əlaqələrin inkişafında gömrük vergilərinin rolu və onun təkmilləşdirilməsi məsələləri

Dünya dövlətləri ilə iqtisadi əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi siyasetinin prioritət istiqamətlərindən biridir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə fəal iştirak xariji iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasını tələb edir. Bu isə qeyd edilən sferanın səmərəli fəaliyyətini təmin edən dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilməsini zərurətə çevirir.

Keçid iqtisadiyyatının müasir mərhələsində milli iqtisadiyyatın ən xarakterik jəhəti onun dövlət tərəfindən tənzimlənməsidir. Bu isə bir tərəfdən dövlətin iqtisadiyyata təsirinin səmərəli vasitə və üsullarının axtarış tapılmasını, digər tərəfdən də bu və ya digər iqtisadi siyaset tədbirlərinin təsiri altında iqtisadiyyatın dəyişmə istiqamətinin və dövlətin iqtisadi siyasetinin alternativ variantlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məsələlərinin həll edilməsini aktual edir.

Dünya ölkələrinin təjribəsi göstərir ki, iqtisadi inkişafı tənzimləmək üçün həm əmtəənin qiymətinə birbaşa təsir göstərən (tariflər, vergilər, aksız və sair yığımlar), həm də idxal-ixraj mallarının həjmini və miqdarını məhdudlaşdırın (idxal və ixraj kvotası, lisenziya, ixrajin könüllü məhdudlaşdırılması, antidempinq tədbirləri və s.) vasitələrin müxtəlif formalarından istifadə edilir.

İqtisadiyyatın, xüsusilə idxal-ixraj əməliyyatlarının tənzimlənməsinin ən geniş yayılmış və mühüm vasitəsi kimi gömrük tarifləri çıxış edir. Onu da qeyd edək ki, son dövrlərdə iqtisadi jəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə gömrük tariflərinin rolunun xeyli azalmasına baxmayaraq, iqtisadi dayaqları yenijə formalaşan gənj ölkə üçün gömrük-tarif tənzimlənməsinin müxtəlif formalarından istifadə edilməsi olduqja vajibdir.

Gömrük tarifləri idxal-ixraj əməliyyatlarının dövlət tənzimlənməsində tətbiq edilən ən fəal və ənənəvi tədbirlərdən biridir. Təjribədə idxal, ixraj və tranzit mallarına qoyulan gömrük tarifləri bir-birindən fərqləndirilir.

İdxal rüsumlarına, yəni ölkəyə gətirilən mallara qoyulan vergilərə daha çox rast gəlinir. Onu da qeyd edək ki, idxal vergiləri milli iqtisadiyyata himayədarlığın başlıja vasitəsidir.

İqtisadi jəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təjribəsi göstərir ki, əvvəllər idxal rüsumları əsasən fiskal funksiya

yerinə yetirmiş və vergi daxil olmalarının xeyli hissəsini təmin etmişdir. Məsələn, XIX əsrin sonlarında ABŞ-da büджə daxil olmalarının 50 %-ə qədərini idxal rüsumları təşkil etmişdir. Müasir dövrdə bu göstəriji 1,5-2 % arasında tərəddüb edir. Deməli, iqtisadi inkişaf səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə idxal rüsumları əsasən fiskal funksiyani yerinə yetirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ixrajat rüsumlarından təsərrüfat təjribəsində daha az istifadə olunur. Onların tətbiqində məqsəd dövlət büджəsinə əlavə valyuta daxil olmalarını təmin etməkdir. İxrajat vergisinin tətbiqi dünya bazarında malın qiymətini yüksəldir. Onlardan əsasən xammal mallarının ixrajını məhdudlaşdırmaq üçün istifadə edilir. Bu da son nəticədə həmin malın qiymətinin qalxmasına, bununla da istehsalçıların və büdjənin gəlirinin artmasına səbəb olur.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində ixrajat rüsumları praktiki olaraq tətbiq edilmir. Hətta ABŞ-ın Konstitusiyası ondan istifadəni qadağan etmişdir.

Dünya ölkələrinin təjribəsi göstərir ki, iqtisadi inkişaf səviyyəsi bir-birindən əhəmiyyətli dərəjədə fərqlənən dünya dövlətləri müxtəlif məqsədlərə (yerli istehsalın müdafiəsi, məşğulluğun zəruri səviyyəsinin saxlanması, yeni rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələrinin yaradılması və s.) nail olmaq üçün bu və ya digər səviyyədə himayədarlığın həm tarif, həm də qeyri-tarif formalarından fəal istifadə edir. Odur ki, iqtisadi sistemini bazar münasibətlərinə transformasiya edən

Azərbayjanın yerli istehsali stimullaşdırmaq və məşgulluğun səviyyəsini artırmaq, gənj istehsal sahələrini müdafiə etmək, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək, iqtisadi inkişafı tənzimləmək üçün gömrük tariflərinin bu və ya digər formasından geniş istifadə etməsi məqsədə uyğundur.

«Azərbayjan Respublikasında istehsal edilən və qiymətləri tənzimlənən məhsulların ixraji zamanı kontrakt qiyməti ilə (ixraj xərjləri çıxılmaqla) respublika daxili müəssisənin topdansatış qiyməti arasındakı fərqli büджəyə alınması hissəsinin müəyyən edilməsi haqqında» Azərbayjan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 10 aprel 1999-jü il tarixdə 64 sayılı qərarı olmuşdur.

Qərarda göstərilir ki, «İxrajat vergisi» haqqında Azərbayjan Respublikası Qanunun qüvvədən düşməsi və qanunun tətbiq edilməsi haqqında Azərbayjan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 19 avqust tarixli 756 sayılı fərmanına uyğun olaraq, Azərbayjan Respublikasında istehsal edilən və qiymətləri tənzimlənən məhsulların ixraji zamanı kontrakt qiyməti ilə, respublikadaxili müəssisənin topdansatış qiyməti arasındakı fərqli 25,0 faizi dövlət büджəsinə alınmalıdır.

Bundan başqa «Azərbayjan Respublikasının ərazisində istehsal edilən və qiymətləri tənzimlənən məhsulların bəzi vergilərə jəlb edilməməsi haqqında» Azərbayjan Respublikasının Milli Məjlisinin 23 iyun 1998-ci il tarixdə olan qanunu qüvvəyə minmişdir.

Konsiqnasiya yolu ilə ixraj əməliyyatları aparan xariji hüquqi şəxslər və sahibkarlar bağlanmış müqavilələrə əsasən, respublika hüdudlarından kənardə satışı müəyyən müddət ərzində aparılan malların ixrajını həyata keçirirlər.

Konsiqnasiya tijarəti üçün ayrılan müddət malların gömrük orqanlarında bəyan edildiyi gündən etibarən 180 günə qədər müəyyən edilmişdir. Satışdan əldə edilən vəsaitlər 10 bank gündündən gej olmayaraq ixrajatçının Azərbayjan Respublikasındaki bankında olan hesablaşma hesabına daxil olmalıdır. İxraj olunmuş mallar yuxarıda göstərilən müddətdə satılmadıqda 30 gün ərzində Azərbayjan Respublikasına qaytarılmalıdır. Dövlət müəssisələri tərəfindən malların konsiqnasiya yolu ilə ixraji üzrə bağlanmış müqavilələr İqtisadi İnkişaf Nazirliyində qeydiyyatdan keçirilməklə aparılır. Respublikanın dövlət müəssisələrində istehsal olunmuş mallar və həmin malların dəyəri istehlakçıya tam ödənilidikdən sonra ixraj olunur.

Barter əməliyyatları isə, dəyəri ödənilmədən ekvivalent məbləğdə qarşılıqlı mal mübadiləsini həyata keçirir. Barter əməliyyatlarında ekvivalent məbləğdə malların göndərilməsi və alınması müddəti 90 gün müəyyən edilmişdir. Ekvivalent məbləğdə qarşılıqlı mal mübadiləsi bu müddətdə başa çatmazsa, hesablaşma müqaviləsində göstərilən valyuta ilə 10 bank günü ərzində yerinə yetirilməli və vəsait ixrajatçının Azərbayjan Respublikasındaki bank hesabına köçürülməlidir.

Barter əməliyyatları üzrə göndərilən və gətirilən malların gömrük bəyannamələrinin bir nüsxəsi, mal bəyan olunduğu tarixdən etibarən 7 gün ərzində gömrük orqanları tərəfindən müvəkkil banklara və İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə göndərilir. Barter əməliyyatları üzrə bağlanmış müqavilələr, nazirlikdə qeydiyyata alınmaqla həyata keçirilir. Barter əməliyyatlarında göstərilən müddət ərzində ekvivalent məbləğdə mal alınmadıqda və qarşılıqlı hesablaşma aparılmadıqda malın dəyəri gizlədilmiş hesab edilir və mal göndərən Rezidentlər Azərbaycan Respublikasının mövjud qanunverijiliyinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar.

Dövlət Gömrük Komitəsi bütün idxal-ixraj əməliyyatları üzrə, hər ayın hesabat dövründən sonrakı ayın 15-dən gej olmayıaraq – Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə, Maliyyə Nazirliyinə, Vergilər Nazirliyinə, Dövlət Statistika Komitəsinə və Milli Banka müəyyən edilmiş formada məlumatlar təqim edir.

«Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilən minik avtomobilərinin aksiz vergisinə jəlb edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02 sentyabr 1997-jı il tarixli 101 sayılı qərarı, 1997-jı ilin sentyabr ayının 15-dən qüvvəyə minmişdir.

Qərarda göstərilir ki, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvü olan ölkələrin hüdudlarından kənarda istehsal edilmiş və Azərbaycan Respublikasına gətirilən, istehsal buraxılış

tarixindən asılı olmayaraq, həmin avtomobillərin gömrük dəyərinin 15 faizi məbləğində aksiz vergisi tətbiq edilir. MDB üzvü olan ölkələrin istehsalı (mənşə sertifikatı) olan minik avtomobiləri, MDB ölkələri hüdudları kənarından gətirildikdə, aksiz vergisinə jəlb olunmurlar.

Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən Müstəqil Dövlətlər Birliyinin hüdudlarından kənarda istehsal edilmiş mallar 01 sentyabr 1994-jü il tarixdən etibarən əlavə dəyər vergisinə jəlb edilirlər.

Əlavə dəyər vergisi, sərbəst dönerli valyuta və ya manatla respublikanın dövlət bütçəsinə ödənilməlidir.

Ölkənin iqtisadi inkişafını surətləndirmək məqsədilə xariji investisiyaların Respublikaya jəlb edilməsi mühüm vəzifələrdən biri kimi qarşıda durur. Kifayət qədər vəsaitə və müasir texnologiyaya ehtiyaj olduğu üçün, inkişaf etmiş bir sıra dövlətlərin neft və qaz sənayesinin qabaqçı şirkətləri ilə Azərbaycanın yeraltı sərvətlərinin birləşdirilməsi barədə razılığa gəlinmişdir.

Hazırda respublikamız xariji şirkətlərlə 21 müqavilə imzalamışdır. Bu müqavilələr üzrə investisiyaların gözlənilən məbləği 60 milyard dollara çatdırılacaqdır. Bu gün Azərbaycan Respublikası xariji şirkətlərlə birlikdə nefti «Azəri», «Çıraq», «Günəşli» yataqlarından çıxarırlar. Onların real ehtiyatı 600 milyon tondan çox hesab edilir. «Şahdəniz» qaz yatağının ehtiyatı isə 1 trilyon kubmetr hesab edilir. İstər podratçı,

istərsə də subpodratçı tərəf kimi çıxış edən belə müəssisələrin vergiyə jəlb edilməsi üzrə olan bütün məsələlər bağlanmış kontraktlardakı xüsusi müddəalarla tənzimlənir. Yəni, Azərbayjan Respublikasının «Vergi Məjəlləsi» həmin müəssisələrə (xariji iqtisadi şəxslərə) şamil edilmir. Məhz buna görə də, Azərbayjan Respublikasının «Vergi Məjəlləsi» tətbiq edilməyən belə müəssisələr- xüsusi vergi recimli müəssisələr adlanırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrdə respublikanın xariji iqtisadi əlaqələri genişlənmiş, xariji iş adamlarının Azərbayjana olan marağı artmışdır. Belə ki, xariji sahibkarlar tərəfindən respublikada müstərək və xariji investisiyalı müəssisələr yaradılmış və respublika iqtisadiyyatının inkişafına xariji investisiya qoyuluşu artmışdır.

Azərbayjan Respublikasında xariji iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən bir sıra hüquqi aktlar Azərbayjan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbayjan Respublikasında xariji tijarətin daha da liberallaşdırılması haqqında Azərbayjan Respublikası Prezidentinin fərmani, Azərbayjan Respublikası Gömrük Məjəlləsi, İnvestisiyalar haqqında Azərbayjan Respublikası Qanunu, Valyuta tənzimlənməsi haqqında Azərbayjan Respublikası Qanunu, Azərbayjan Respublikasında xariji tijarətin tənzimlənməsi Qaydaları, «Gömrük tarifi haqqında» Azərbayjan Respublikası Qanunu, Xariji investisiyaların qorunması haqqında» AR Qanunu, Rezidentlərin və qeyri-

rezidentlərin valyuta recimi qaydaları və s. normativ-hüquqi dövlət sənədləri mövjuddur. Respublikamızın xariji iqtisadi fəaliyyəti bu mühüm sənədlər əsasında tənzim edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində vergi qanunverijiliyində xariji iqtisadi fəaliyyət sahəsində hüquqi və təşkilati məsələlərin təkmilləşdirilməsi məsələsi müstəsna rol oynayır.

Hazırda Azərbayjanda da xariji iqtisadi fəaliyyət sferasının vergi tənzimlənməsi mexanizminin hüquqi tənzimlənməsi prosesi gedir.

Qanunverijilik aktları ilə yanaşı Azərbayjanda xariji iqtisadi əlaqələrin səmərəli təşkili üçün əlverişli mühit formalasdırıan və xariji iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində mühüm rol oynayan digər qanunlar paketi də qəbul edilmişdir. Bunlardan «Müəssisələr haqqında», «Səhmdar jəmiyyət haqqında», «Sığorta fəaliyyəti haqqında», «Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında», «Torpaq islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunlarını və digərlərini göstərmək olar.

Milli qanunverijilik aktlarının qəbulu xariji iqtisadi fəaliyyətin hüquqi bazasının konseptual əsaslarını təşkil edir.

Bu əsaslar əsasən aşağıdakı tələblər üzərində qurulur:

- Azərbaycan Respublikasının xariji-iqtisadi, o jümlədən valyuta-kredit siyasəti;
- valyuta və gömrük tənzimlənməsi qaydaları;

- xariji iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan xariji investisiyali müəssisə və birliklərin, onların filiallarının, nümayəndəliklərinin, birgə müəssisələrin yaradılması və qeydiyyat prosedurasi;
- xariji iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan Azərbaycan Respublikasının müəssisə və təşkilatlarının, vətəndaşlarının maddi maraqlarının təminatı;
- respublika ərazisində fəaliyyət göstərən xariji iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan xariji investorların əmlak, mülkiyyət və investisiya hüquqlarının nəzərə alınması.

Bütün bunlarla yanaşı, xariji iqtisadi fəaliyytin hüquqi bazası üzrə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsi üçün əsas istiqamətlər də işlənilmişdir. Bu məqsədlə respublikamızın xariji iqtisadi fəaliyyət sferasında başqa dövlətlərlə iqtisadi münasibətlərin aşağıdakı başlıja prinsipləri də müəyyənləşdirilmişdir.

- dövlətlərin bərabərliyi, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinə riayət olunması;
- dövlətlərarası əlaqələrin qarşılıqlı fayda əsasında qurulması və əlverişli iqtisadi əməkdaşlığın formalaşması;
- Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrin və beynəlxalq hüquq normalarının

ümumi prinsiplərindən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi.

Azərbaycan dövlətinin bu prinsiplər əsasında xariji iqtisadi siyaset yeritməsi müəssisə və təşkilatların, firma və şirkətlərin sərbəst və bərabər hüquq şəraitində digər dövlətlərlə vasitəçi olaraq iqtisadi əlaqə və münasibətlər yaratmaq, təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi maraqlarının təmin və eləjə də bütün bunların öz növbəsində xariji tərəf müqabildən tələb edilməsi baxımından önemlidir.

Qəbul edilmiş Qanunlarla o da təsbit olunmuşdur ki, dövlət idarəetmə orqanlarının xariji iqtisadi əlaqələrin iştirakçı subyektlərinin fəaliyyətinə müdaxilə etmək hüququ yoxdur. Onların fəzifəsi xariji iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin fəaliyyətini tənzimləməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə xariji iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin kompleks sistemində:

- xariji iqtisadi fəaliyyətin iştirakçılarının qeydiyyat şəhadətnaməsi;
- dövlət sərhədi vasitəsilə aparılan və gətirilən əmtəələrin və digər əmlakın gömrük bəyannamələşdirilməsinə;
- əmtəələrin idxal və ixraj qaydalarına baxılır.

Bu sistemin xariji iqtisadi fəaliyyətin bütün növləri və iştirakçılarına tətbiqi Azərbaycan Respublikasında xariji iqtisadi fəaliyyətin mülkiyyət formasından asılı olmayaraq,

fiziki və hüquqi şəxs timsalında bütün iştirakçılarının, onun hər bir növü ilə məşğul olmaq, həjmini və istiqamətini sərbəst olaraq müəyyənləşdirmək hüququ mövjud qanunverijilik aktları ilə rəsmiləşdirilmişdir. Bir sözlə, Qanunların mərkəzində əsasən xariji iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin maraq və hüquqlarının təminatı və müdafiəsi məsələləri qoyulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası xariji iqtisadi fəaliyyətin inkişaf modelinin əsası kimi MDB üzvü olan ölkələrlə və qonşu Türkiyə, İran dövlətləri ilə xariji iqtisadi əlaqələrin geniş inkişafını məqsədə uyğun sayır. Belə ki, bu məqsədlə Azərbaycanın Rusiya, Ukrayna, Belorus, Qazaxıstan, Türkiyə, İran və sair dövlətlərlə ikitərəfli müqavilələr imzalanmasını təqdirəlayıq hal hesab etmək olar.

Müqavilərdə dövlətlərarası göndərmələrin tənzimlənməsində vahid iqtisadi əməkdaşlıq məkanı, gömrük xidməti, pul-kredit sistemi məsələləri üzrə qarşılıqlı əməkdaşlıq fəaliyyəti və s. amillər nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, xariji iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsi praktikasında ilk dəfə olaraq bu vajib fəaliyyət sahəsinin tənzimlənməsi mərkəzi qanunlar səviyyəsinə çatdırılmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Məjlisi xariji iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilmə mühitini və dövlət tənzimlənməsi prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir.

Azərbayjanda xariji iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənmə elementlərindən geniş istifadə olunması xariji

iqtisadi əlaqələrin qarşılıqlı formalarının mürəkkəb elementinin, həmçinin daxili və ölkə xariji iqtisadi sferanın əlamətlərini qaydaya salmağa imkan verir. Bundan başqa yaradılmış hüquqi mexanizm öz xüsusiyyətləri ilə dövlətin həm milli və həm də millətlərarası səviyyədə hüquqi tənzimlənməsinin müxtəlif mənbələrinin mövjudluğuna şərait yaradır.

Azərbayjanda xariji iqtisadi fəaliyyət strategiyasının formallaşmasında dünya təjribəsi ilə yanaşı, milli iqtisadiyyatın spesifik xüsusiyyətləri, beynəlxalq əmək bölgüsünün tələbləri, yaxın və uzaq xariji ölkələrlə tijarət recminin optimallığı da nəzərə alınmalıdır.

Respublikada xariji iqtisadi fəaliyyətin səmərəli strategiyası bir tərəfdən liberal iqtisadiyyatın, normal gömrük və valyuta reciminin formallaşmasına xidmət etməklə ölkənin ixراجat potensialının artırılmasına xidmət edir. Bu strategiya milli bazarın formalşdırılmasını surətləndirməklə yanaşı, həm də onun rəqabət qabiliyyətini yüksəldir.

Hazırda respublikada yerli məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması yolu müəssisələrdə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı sahəsində xeyli iş görülür. Belə ki, istehsal potensialının genişləndirilməsi və onun texniki modernləşdirilməsinə nail olmaq üçün xariji kapitalın milli bazara jəlb edilməsi, sənayenin inkişafı hesabına maksimum

dərəjədə ixrajatın stimullaşdırılması, xarici investisiya, kredit və yardımlardan istifadə olunmasının mexanizmi yaradılır.

Nəhayət, ən mühüm məsələ idxal vergilərinə, rüsumlarına hər rüb baxılaraq ona mövsümi dəyişikliklər edilməsidir. Belə ki, «Gömrük Məjəlləsi» tək-milləşdirilir. «Vergi Məjəlləsi»-ndə dəyişikliklər aparılır. İxrajatdan gələn valyuta gəlirlərinə üç səviyyəli – müvəkkil banklar, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və gömrük orqanları vasitəsilə qarşılıqlı surətdə normal nəzarət sistemi təşkil edilir və valyuta əməliyyatlarına nəzarət etməklə ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyi təmin olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın bir sıra ölkələrində vergi tənzimlənməsi məsələsinə qanunçuluqda xüsusi yer verilir.

Hazırda bazar iqtisadiyyatı yolu gedən müstəqil respublikamızda vergidən yayınmanın qarşısının alınmasında xarici dövlətlərin təjrübəsindən istifadə etməyi məqsədə uyğun hesab etmək olar.

Respublikada vergidən yayınmanın qarşısının alınması nətijsində dövlət büджəsinə daha çox miqdarda vəsait daxil olacaq və həmin vəsaitdən əhalinin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün istifadə olunacaqdır.

Xarici investisiyaların istehsal sferasına axımını stimullaşdırmaq məqsədilə kommersiya ilə məşğul olan strukturlara daha ağır vergi mexanizmi tətbiq edilməlidir.

İstehsalla məşgül olan müəssisə və firmaların normal fəaliyyəti üçün hər jür stimullaşdırıcı şərait yaradılmalı, onlara güzəştli vergi sistemi tətbiq etməklə yanaşı, bank kreditlərinin də güzəştli şərtlərlə verilməsi məqsədə uyğundur.

Hazırkı vergi sistemi respublikada istehsalın həjminin artırılmasına, azad sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə, işgüzarlıq fəaliyyətinin fəallaşdırılmasına imkan vermir. Məhz bu səbəbdən də respublikada istehsalın janlandırılmasına heç bir maraq göstərilmir, iş adamları əsasən, kommersiya və vasitəçilik əməliyyatına maraq göstərirlər.

Keçid dövründə həyata keçirilən vergi siyasəti bazar iqtisadiyyatının xarakterinə uyğun olmalı, onun ən mühüm subyektlərinin, birinci növbədə, yeni yaradılan təsərrüfat strukturlarının investisiya qoyuluşlarına olan bu günkü marağının xeyli artması da nəzərə alınmaqla, dövlət orqanları ilə istehsal əmək kollektivlərinin qarşılıqlı əlaqə və mənafelərini özündə əks etdirməlidir.

Dünyanın qabaqjıl ölkələrinin təjrübəsi göstərir ki, vergilərin növləri, sayı və dərəjələri aşağı salındıqja ölkənin iqtisadi həyatında fəallaşma başlayır. Burada gizli kapital leqallaşmağa jəhd göstərir, maliyyə-bank əməliyyatları və onların dövriyyəsi surətlənir, müəyyən vaxtdan sonra büджəyə daha çox vəsaitlər daxil olmağa başlayır.

Ona görə də, vergilərin növlərini azaltmaqdan, onların dərəjəsini aşağı salmaqdan çəkinmək lazımdır. Əslində

isə, vergi siyasetinin həyata keçirilməsinə ümumxalq nəzarətini güjləndirmək lazımdır.

Gömrük ödənişlərinin alınmasının müasir forması kimi gömrük kartlarının tətbiqi ilə bağlı Azərbayjan Beynəlxalq Bankı ilə hazırlıq işləri başa çatdırılıb. Bu sistemə görə, xarij iqtisadi əlaqə iştirakçıları gömrük vergi və rüsumları ya köçürmə, ya da kart vasitəsilə dövlət büджəsinə ödəyəjək, nağd pulun ödənişi isə aradan qaldırılajaqdır.

«Malların gömrük nəzarəti altında Azərbayjan Respublikası ərazisindən tranzit zamanı gömrük ödənişlərinin ödənilməsinin təmin edilməsi üzrə sıgorta şirkətlərinin zəmanətlərinin gömrük orqanları tərəfindən qəbul edilməsi qaydalarına uyğun olaraq» Beynəlxalq Sığorta Şirkəti MMS ilə Dövlət Gömrük Komitəsi arasında müqavilə imzalanmış və 2002-jı il oktyabr ayının 1-dən tətbiq edilir.

Dövlət Gömrük Komitəsi ilə razılışdırılmaqla Azərbayjan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən təsdiq edilmiş «Gömrük ödənişlərinə sadə veksel vasitəsi ilə zəmanət verilməsinin müvəqqəti qaydaları» Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatından keçirilmiş, ijra və işdə rəhbərlik üçün yerli gömrük orqanlarına göndərilmişdir.

Hazırda MDB ölkələrinin tijarət-iqtisadi əlaqələrinin əsasını «Sərbəst tijarət haqqında» sazişlər təşkil edir. Azərbaycan ilk belə sazişi Rusiya Federasiyası ilə 1992-jı ildə

imzalayıb. Sonrakı illərdə ölkəmiz Ukrayna, Gürjüstan, Türkmenistan, Özbəkistan və Qazaxistanla gömrük rüsumlarının tətbiqinə dair ikitərəfli sazişlərə qol çəkib. Hazırda Qırğızistan və Belorusuya ilə oxşar sazişlərin layihələri tərəflər arasında razılışdırılmaq üçün müzakirəyə verilib. Həmçinin, Azərbaycan Rusiya Federasiyası, Qazaxistan və Özbəkistanla «Sərbəst tijarət recimində istisnalar haqqında» protokol imzalayıb ki, bu da daxili bazarın qorunması məqsədilə bəzi məhsulların idxal və ixrajını məhdudlaşdırır.

Azərbayjanın xariji tijarət dövriyyəsində MDB-yə üzv dövlətlərin (Ermənistandan başqa) tijarət-iqtisadi əlaqələri mühüm yer tutur. Eyni zamanda, onların inkişaf etdirilməsi üçün məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir. Məsələn, üzv dövlətlər arasında sadələşdirilmiş vergi və gömrük tariflərinin tətbiqi istehsal edilən məhsulların MDB bazarına daha geniş miqyasda çıxarılmasını, həmçinin yeni əməkdaşlıq əlaqələrinin yaranmasını təşviq edir.

Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumatə görə, 2002-jı ildə Azərbayjanın MDB dövlətlərilə tijarət dövriyyəsi 894,2 mln. dollar təşkil edib ki, bu da 2001-jı ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 33,7 faiz çoxdur. 2002-jı ildə MDB ölkələri ilə idxalin həjmi 650,0 mln. dollar, ixrajın həjmi isə 243,7 mln. dollar təşkil edib. MDB ölkələrilə tijarət dövriyyəsində saldonun mənfi qalması müşahidə olunsa da üzv

dövlətlərdən altısı (Moldova, Özbəkistan, Qazaxıstan, Rusiya, Türkmenistan, Ukrayna) üzrə ölkəmiz ixrajın həjmində irəliləyiş əldə edib. Bunu Azərbayjanda istehsal olunan məhsulların ənənəvi bazarlarının bərpa olunmasının nətijəsi kimi qiymətləndirmək olar. Belə ki, sözügedən ölkələrə meyvətərəvəz, findiq, çay, pambıq mahlıji və yağı, kimya məhsulları, aviakerosin, geofiziki alət və jihazlar ixraj olunub.

Qeyd edək ki, Azərbayjanın MDB üzrə əsas partnyorlarının ötən il ümumi tijarət dövriyyəsindəki xüsusi çəkisi belə olub: Rusiya – 9,8 faiz, Qazaxıstan- 4,2 faiz, Türkmenistan – 3,3 faiz, Gürjüstən – 2,4 faiz, Ukrayna – 2,5 faiz.

Azərbayjanın xariji tijarət dövriyyəsində MDB dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələrin yüksək olması bu ölkələrlə münasibətdə iqtisadi qanunverijiliyin, o jümlədən vergi münasibətlərinin qurulmasını zəruri edir.

Dövlətlərarası münasibətlərdə vergi qanunverijiliyi ilk növbədə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması, gəlirlərdən və kapitaldan vergilərdən yayınmanın qarşısının alınması haqqında sazişlərdə, həmçinin ikitərəfli qarşılıqlı əməkdaşlıq sazişlərində öz əksini tapır.

Azərbayjan indiyə qədər 28 ölkə ilə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasına dair sazişlərin hazırlanması üzrə danışqlar aparıb. 12 ölkə üzrə həmin

sazişlər qüvvəyə minib və tətbiq edilməkdədir, bunun da 7-si MDB üzvü olan dövlətlərdir.

Xatırladaq ki, ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında sazişlər bir qayda olaraq investorlar üçün əlverişli vergi mühiti yaratmaqla yanaşı, müəssisənin stabil vergi planlaşmasını aparmağa, maliyyə xərjlərini uzunmüddətli proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Vergilər Nazirliyi xariji dövlətlərlə təkjə ikiqat vergitutmaya dair deyil, həm də vergi məsələləri üzrə qarşılıqlı yardım haqqında sazişlər imzalayırlar. Maraqlıdır ki, indiyə qədər belə sazişlər əsasən MDB dövlətlərilə bağlanıb. Bu günə Azərbaycan 5 dövlətlə (Qazaxıstan, Özbəkistan, Gürjüstan, Rusiya Federasiyası və Belorus) vasitəli vergilərin tutulması barədə, 5 dövlətlə isə (Rusiya Federasiyası, Gürjüstan, Moldova, Özbəkistan, Qazaxıstan) vergi məsələləri üzrə qarşılıqlı yardım haqqında sazişlər imzalayıb. Hazırda MDB dövlətlərinin vergi xidməti rəhbərlərinin Koordinasiya Şurasında MDB ölkələrinin vergi xidmətləri arasında qarşılıqlı yardım haqqında konvensiya layihəsi də müzakirə edilir. Bu saziş qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərdə çoxtərəfli əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirməyə xidmət edəjək.

Ölkədə ixrajın həvəsləndirilməsi və daxili bazarın qorunmasını təmin edən gömrük rüsumlarının tətbiqi, sərbəst gömrük zonasının və gömrük anbarlarının yaradılması, eləcə də qaçaqmalçılığa qarşı mübarizənin güjləndirilməsi və

sahibkarlıq fəaliyyətinə gömrük orqanları tərəfindən qanunsuz müdaxilələrin qarşısının alınması barədə müddəaların həyata keçirilməsi məqsədilə gömrük orqanlarının bu istiqamətdəki işini yenidən qurmaq üçün jiddi tədbirlər həyata keçirilir. Hazırda Dövlət Gömrük Komitəsində müxtəlif beynəlxalq təşkilatların – Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankının və Ümumdünya Gömrük Təşkilatının yaxından köməyi ilə jiddi modernləşdirmə prosesi aparılır. Bu proses nətijsəндə müstəqil gömrük brokerləri sisteminin formalaşdırılması, ölkədən tranzit keçən yükler üzrə gömrük ödənişlərinin sigortalanması, gömrük vergi və rüsumlarının ödənilməsində müvafiq banklar tərəfindən aval edilmiş veksellərdən istifadə qaydasının təsdiqi, bütün gömrük orqanlarını əhatə edən informasiyanın ötürülməsinin «on-line» sisteminin qurulması və sairəni göstərmək olar. Bütün bu tədbirlərin əsas məqsədi, bir tərəfdən, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün gömrük nəzarətinin daha da güjləndirilməsidirsə, digər tərəfdən isə, tijarət əməliyyatlarının gömrük rəsmiləşdirilməsi proseduralarının sadələşdirilməsi, iş adamlarına sağlam rəqabət şəraiti yaradılması, gömrük rəsmiləşdirilməsi prosesində xariji tijarətlə məşğul olan sahibkarlarla gömrük işçilərinin birbaşa təmas imkanlarının aradan qaldırılmasıdır.

Ölkə iqtisadiyyatında ümumi daxili məhsulun və burada özəl bölmənin xüsusi çəkisinin artımı, inflyasiyanın

idarə olunan səviyyədə saxlanması və bütjə kəsirinin azalması, xariji tijarət dövriyyəsində müsbət saldonun mövjudluğu, ölkənin valyuta ehtiyatlarının, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun həjminin artması və tətbiqi sahələrinin genişlənməsi, habelə özəlləşmə programının uğurla həyata keçirilməsi bir daha sübut edir ki, ölkəmizdə bazar münasibətlərinin qurulması və bütövlükdə iqtisadi islahatlar yüksələn xətlə gedir.

Bütün bunlar iqtisadi siyasətdə yeni bir mərhələnin başlandığını göstərir. Bu isə sərt monetar siyasətin tədrijən yumşaldılmasını, ikinjisi, özəl sektora təsir göstərən başlıja fiskal vasitələrdən – vergi və gömrük mexanizmindən istifadə edilərək sahibkarlığın inkişafı, daxili bazarın və yerli istehsalçıların maraqlarının qorunması və onların məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması, ixrajin stimullaşdırılması və bununla da bütjə gəlirlərinin başlıja hissəsinin daxili vergilər hesabına formalaşmasının təmin edilməsini, üçünjüsü, orta və böyük özəlləşmənin qəbul edilmiş proqrama uyğun aparılması və mövjud idarəetmə sisteminin daha da təkmilləşdirilməsini, dördünjüsü, neft sektorunu ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunda da tijarət və investisiyaların artırılması məqsədilə rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılmasını labüb edir.

Xariji iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması və iqtisadiyyatın açıqlığı gömrük tarif tənzimlənməsi

mexanizminin reallaşdırılmasına şərait yaratmışdır. İqtisadiyyatın tənzimlənməsində, sosial-iqtisadi proseslərin idarə edilməsində gömrük vergilərinin yeri və rolunu qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəriyilərdən istifadə etmək məqsədə uyğundur:

1. Gömrük ödəmələrinin idxal və ixrajdan asılılığını xarakterizə edən gömrük daxilolmalarının səviyyəsi. Bunu aşağıdakı formula ilə hesablamaq olar:

$$GDS = \frac{GD}{IX + ID} \times 100;$$

Burada GDS- gömrük daxilolmalarının səviyyəsini,

GD- gömrük daxilolmalarının həjmini,

İX- ixrajin həjmini, ID- idxalın həjmini göstərir.

2. Ümumi Daxili Məhsula görə gömrük daxilolmalarının elastikliyi. Bu göstəriji aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$E = \left[\left(\frac{GD_1 - GD_0}{GD_0} \right) : \left(\frac{UDM_1 - UDM_0}{UDM_0} \right) \right]$$

Burada E- Ümumi Daxili Məhsula görə gömrük daxilolmalarının elastikliyini,

GD₁ və GD₀ - müvafiq olaraq jari və əsas dövrdə gömrük daxilolmalarının həjmini;

ÜDM₁ və ÜDM₀ – müvafiq olaraq jari və əsas dövrdə Ümumi Daxili Məhsulun həjmini göstərir.

3.Gömrük vergilərinin keyfiyyət dəyişikliyini səjiyyələndirən gömrük dərəjəsinin həddi. Bu göstəriji formula şəklində aşağıdakı kimi ifadə olunur.

$$GDH = \frac{GD_1 - GD_0}{IX_1 + ID_1 - IX_0 + ID_0} \cdot 100 ;$$

Burada, *GDH* -gömrük dərəjəsinin həddini göstərir.

Bu göstərijiləri qarşılıqlı əlaqədə və dinamikada təhlil etməklə gömrük vergilərinin iqtisadiyyatın digər sosial iqtisadi göstərijilərinə təsirini qiymətləndirmək olar. Bu istiqamətdə araştırma aparmaq üçün zəruri məlumatları aşağıdakı jədvəldə verək (jədvəl 5.3). Jədvəlin məlumatlarından görünür ki, 1996-2002-ci illərdə iqtisadiyyatın bəzi əsas makroiqtisadi göstərijilərinin dinamikasında sabit artım müşahidə olunmuşdur. Araşdırma Ümumi Daxili Məhsulun və xarici tijarət dövriyyəsinin miqyası ilə gömrük vergi və rüsumlarının səviyyəsi arasında müəyyən əlaqənin olduğunu göstərir.

Jədvəl 5.3

1996-2002-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında ÜDM-un, xariji tijarət dövriyyəsinin və gömrük vergi və rüsumlarının dinamikası (mln.dollar)

İllər	ÜDM	İxraj	İdxal	Gömrük vergi və rüsumları
1996	3180,8	631,2	960,6	63,4
1997	3960,9	781,3	794,3	107,7
1998	4446,6	606,1	1076,5	145,2
1999	4583,6	929,7	1035,9	161,6
2000	5272,6	1745,2	1172,1	160,7
2001	5707,8	2314,2	1431,1	176,6
2002	6089,9	2167,5	1665,6	189,6

Qeyd etmək lazımdır ki, 1996-2002-ci illərdə gömrük daxilolmalarının səviyyəsi diferensial şəkildə dəyişmişdir. Gömrük daxilolmalarının xariji tijarət dövriyyəsinin təxminən 5%-i səviyyəsində qərarlaşması onun büджə daxilolmalarında nəzərə çarpaq rol oynamış olduğunu göstərir.

Elastiklik əmsalının dinamikası ÜDM-a görə gömrük daxilolmalarının payının azaldığını, yəni elastiklik dərəjəsinin kifayət qədər aşağı olduğunu deməyə əsas verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində iqtisadiyyatın dirçəldilməsində, xariji iqtisadi

fəaliyyətin stimullaşdırılmasında, bütçə gəlirlərinin formalasdırılmasında gömrük vergi və rüsumlarının mühüm rolü olmuşdur. Bununla yanaşı daxili bazarın müdafiəsinə və ixراجat potensialının yüksəldilməsinə yönəldilən gömrük tarif tənzimlənməsindən tam istifadə olunmamışdır.

Jədvəl 5.4

1996-2002-jı illərdə Azərbaycan Respublikasında gömrük vergi və rüsumlarının qiymətləndirilməsini xarakterizə edən göstərijilərin dinamikası

Göstərijilər	İllər						
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Gömrük daxilolmalarının səviyyəsi (%)	4,0	6,8	8,6	8,2	5,5	4,7	4,9
Elastiklik əmsalı		2,9	2,8	3,6	0,04	1,2	1,1
Gömrük dərəjəsinin həddi (%)		272,0	35,0	5,8	0,4	1,9	14,8

Belə bir nətijəyə gəlmək olar ki, müasir mərhələdə səmərəli fəaliyyət göstərə bilən gömrük tarif tənzimləmə mexanizmi fəal və çevik gömrük siyasetinin həyata keçirilməsinin, həmçinin Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və iqtisadi maraqlarının qorunması üçün əsas şərtdir.

Beynəlxalq aləmdə xariji tijarətə müdaxilə etmək üçün istifadə olunan ən mühüm vasitələrdən biri gömrük tarifləridir. Gömrük tarifləri xariji iqtisadi siyasetin, o jümlədən xariji tijarət siyasətinin ən qədim və geniş yayılmış vasitələrindən biridir. Gömrük tarifləri gömrük-rüsumu alınan malların sistemləşdirilmiş siyahısı kimi çıxış edir.

Gömrük rüsumları həm proteksionist, həm də fiskal xarakterə malikdir. Gömrük tariflərinin proteksionist funksiyası istehsalçıların mənafeyinin müdafiəsi ilə bağlıdır. Deməli, ölkə iqtisadiyyatının idarə edilməsində və tənzimlənməsində, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində gömrük tənzimlənməsi vajib rol oynayır və çoxsahəli funksiyalara malikdir.

Müasir mərhələdə liberal xariji tijarət beynəlxalq tijarətin ana xəttini təşkil edir və globallaşdırma qarşısızlaşmaz bir prosesə çevrilir. Ona görə də proteksionist siyaset qısa müddətli xarakter daşımalıdır. Başqa sözlə desək, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından xariji tijarət siyaseti aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulmalıdır: tədrijilik, diferensiallaşdırma və müddətlilik.

Tədrijilik prinsipi daha çox xariji tijarətin liberallaşdırılmasına tətbiq edilməlidir. Bu sahədə Azərbayjanda müəyyən işlər görülmüşdür. İxraj gömrük vergiləri ləğv edilmiş, idxal vergilərinin səviyyəsi isə aşağı salınmışdır.

Diferensiallaşdırma prinsipi dedikdə, milli iqtisadiyyatın sahələri özlərinin inkişaf səviyyəsinə, daxili və xariji bazarda rəqabət qabiliyyətliliyinə, ölkədəki məşğul əhalinin həmin sahələrdə iştirak səviyyəsinə, istehsalın və malların strateci əhəmiyyət daşımاسına görə, əhalinin zəruri istehlakında malların oynadığı rola görə (xüsusilə ərzaq məhsulları) fərqləndirilərək qruplaşdırılması başa düşülməlidir.

İqtisadiyyatın hər hansı konkret sahəsində ölkədəki məşğul əhalinin iştirak payı yüksəkdirsə və əhalinin zəruri istehlak mallarında həmin sahənin məhsulları mühüm paya malidirsə və həm də strateci əhəmiyyət daşıyırsa, onda həmin mallara proteksionist (himayədarlıq) siyasəti yeridilməlidir.

Müddətlilik prinsipi dedikdə, bu və ya digər məhsullara qarşı yeridilən proteksionist siyasətin uzunmüddətli olmaması, konkret müddətinin göstərilməsi nəzərdə tutulur. Bütün bünələr onu göstərir ki, keçid dövrünü yaşayan dövlətlər ilk növbədə xariji iqtisadi əlaqələrin inkişafında gömrük vergilərinin tətbiqi və onun təkmilləşdirilməsi məsələsinə böyük əhəmiyyət verirlər və bu sahədə mühüm təkmilləşdirmələr həyata keçirirlər.

VI FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYJANIN XARIJİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ VƏ ONUN PERSPEKTİVLƏRİ

6.1. Azərbayjanın xarici iqtisadi əlaqələri və rüsumlarının koordinasiya məsələsi.

Azərbayjan Respublikasının xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrini şərti olaraq müstəqilliyə qədər Azərbayjanın ticarət-iqtisadi əlaqələri və müstəqil Azərbayjanın ticarət-iqtisadi əlaqələrinə bölmək olar.

Birinci mərhələdə Azərbayjanın ticarət-iqtisadi əlaqələrini 2 mövqedən təhlil etmək olar:

- a) Azərbayjan ittifaq respublikaları ilə qarsılıqlı surətdə geniş ticarət-iqtisadi əlaqələrə malik idi. Lakin bu əlaqələr ittifaqdaxili əlaqələr xarakteri daşıyırıldı və ayrı-ayrı ittifaq respublikalarının iqtisadi mənafelərindən deyil, daha çox vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin tələbləri baxımından qiymətləndirilirdi.
- b) Bu dövrdə müttəfiq respublikalarının, o cümlədən Azərbayjanın uzaq xariclə olan iqtisadi əlaqələrini inkar etmək olmaz. Lakin bu əlaqələrdə Azərbayjan öz maraqlarını reallaşdırın dövlət kimi iştirak etmirdi, müstəqil tərəf kimi öz iddia və tələblərini həyata keçirə bilmirdi. Əlbəttə ki, sərbəst ixrac-idxlə balansı, hesablaşmalarını aparan müstəqil bankı, milli valyutası, idarəetmə strukturları və s. atributları olmayan respublikada müstəqil xarici ticarət siyasəti həyata keçirmək mümkün deyildir.

1992-1993-cü illərdə Azərbayjanın xarici iqtisadi əlaqələrində kəmiyyət və keyfiyyət baxımından dəyişikliklər bas vermişdi. Bu dövrdə həm keçmiş ittifaq respublikaları ilə, həm də xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələr inkişaf edirdi. Azərbayjanın ittifaq respublikaları ilə ticarət əlaqələrində əvvəlki dövrün təsiri hiss olunurdu. Məsələn, 1992-ci ildə Azərbayjanla keçmiş ittifaq respublikaları arasında ticarət dövriyyəsi ixrac üzrə 102,2 mlrd. rubl, idxal üzrə 85,0 mlrd. rubl təşkil etmişdi. Xarici tijarət dövriyyəsində əsas yeri Rusiya tutmuşdu. İdxalin 41,8 %-i, ixracın 47,6 %-i onun payına düşürdü. İkinci yeri isə Ukrayna tuturdu (müvafiq olaraq 35,3 % və 18,7 %).

1992-ci ildən etibarən digər xarici dövlətlərlə ticarət əlaqələri üstünlük təşkil etsə də, bu əlaqələr kəmiyyət və strukturca qənaətbəxş olmamışdır. Çünkü idxal və ixrac olunan məhsullar arasında əsas yeri ərzaq məhsulları, dərman; ixracın əsasını isə neft məhsulları, pambıq, qara və əlvan metallar və s. təşkil edirdi. Yəni Azərbaycan xariclə ticarətdə əsasən ucuz xammal mənbəyi kimi çıxış edirdi. Bununla bərabər satılan xammal və məhsulların əvəzinə ərzaq məhsullarının alınması heç də səmərəli deyildi və beynəlxalq praktikada bu hal məqbul sayılmır. Bu dövrdə xarici tijarət əlaqələrini səciyyələndirən bir əlamət də barter sövdələşmələrindən geniş istifadə olunması idi.

Müstəqil dövlət kimi Azərbayjanın xarici tijarət əlaqələrinin vəziyyəti haqqında daha tam təsəvvür əldə etmək üçün 1991-2003-cü illarda Azərbayjanın xarici tijarət balansına diqqət yetirmək məqsədə uyğundur.

Jədvəl. 8

1991-2003-cü illərdə idxal və ixracın dinamikası.

(min ABS dolları)

İllər	Dövriyyə	Idxal	İxrac	Saldo
1991	4002234,3	1881266,2	2120968,1	239701,9
1992	2423835,0	939862,0	1483973,0	544111,0
1993	1353467,1	628806,0	724661,1	95855,1
1994	1430644,9	777910,5	652734,2	-125176,3
1995	1304856,5	67657,2	637199,3	-30457,9
1996	1591881,8	960636,3	631245,5	-329390,8
1997	1575652,9	794343,2	781309,7	-13033,5
1998	1682647,9	1076497,4	606150,5	-470346,9
1999	1965131,0	1035888,8	929242,2	-106646,6
2000	2917333,4	1172081,5	1745251,9	573170,4
2001	3745159,8	1430877,4	2314282,4	883405,0
2002	3840214,3	1673244,4	2166969,9	493725,5
2003	5217881,0	2625886,9	2591994,1	-33892,8

Son illərdə xarici tijarətin mal dövriyyəsində MDB ölkələri arasında qarşılıqlı mal dövriyyəsinin azalması müşahidə olunur. İqtisadi subyektlər MDB-dən kənar ölkələrlə integrasiya daha çox meyllidirlər. O cümlədən, Azərbaycan Respublikasının istər ümumi ixracında, istərsə də ümumi idxalında MDB ölkələrinin payı azalır, buna müvafiq olaraq isə digər ölkələrlə tijarətin xüsusi çəkisi artır.

Azərbaycanın xarici tijarət dövriyyəsində MDB dövlətlərindən Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Türkmenistan, Qazağstan, Gürcüstan, Belarusiya və Moldova respublikaları mühüm yer tuturlar. Azərbaycan üçün mühüm xarici bazar ola biləcək Orta Asiya respublikaları ilə tijarət-iqtisadi əlaqələri hələ ki, zəifdir.

Milli iqtisadiyyatın hazırkı strukturu respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrində onun xammal yönümlü olduğunu təsdiq edir. Xüsusən xammalların bərpa olunmayan növlərinin ixraji milli iqtisadiyyatın perspektivlərini təhlükə altına almaqla gələjək nəsillərin mənafeyinə zərbə endirir. İqtisadiyyatın belə strukturda uzun bir müddət saxlanılması təhlükəlidir. Dunya bazarına və beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə xammal ölkəsi kimi qoşulan Azərbaycanın sonradan mövqeyini dəyişmək çətin olacaq. Çünkü, Azərbaycanı xammal ölkəsi olaraq saxlamaq başqa ölkələrin və bir sıra beynəlxalq təşkilatlarının iqtisadi maraqlarına uyğundur.

Azərbaycanın xariji iqtisadi əlaqələrdə dəyişikliklər respublikaların təkjə müstəqillik əldə etməsi faktı ilə deyil, həm də burada yeni iqtisadi sistemin-bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin formallaşması ilə şərtlənir. İqtisadiyyatın bütövlükdə liberallaşdırılması, özəl sektorun yaranması və inkişafı xarici tijarət fəaliyyətində də öz əksini tapır.

Son illərdə xarici tijarətin tənzimlənməsi sahəsində müəyyən tədbirlər görülmüşdür. Belə ki, “Azərbaycan

Respublikasında xarici tijarətin səmərəliliyinin artırılması haqqında" 10 yanvar 1994-cü il tarixli, "Azərbaycan Respublikasında xarici tijarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında" 5 aprel 1994-cu il tarixli, "Azərbaycan Respublikasında xarici tijarətin tənzimlənməsi qaydaları haqqında" 17 dekabr 1996-ci il tarixli, "Azərbaycan Respublikasında xarici tijarətin daha da liberallaşdırılması haqqında" 24 iyun 1997-ci il tarixli fərmanlar bu sahədə normativ hüquqi bazarın lazımı səviyyədə olduğunu göstərir.

Bu fərmanların davamı olaraq, onların həyata keçirilməsini gerçəkləşdirmək məqsədilə Nazirlər Kabineti 15 noyabr 1995-ci il tarixdə "Azərbaycan Respublikasında xarici tijarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında" Qərar qəbul etmişdir. Bu qərar lisenziyalar və kvotalar səbəbindən ixraji çətinləşən məhsulların anbarlarda yığılıb qalmasına son qoyulması, xariji iqtisadi əlaqələr üçün daha əlverişli imkanlar yaradılması baxımından qiymətlidir. Çünkü qərara əsasən 1995-ci ilin noyabr ayından ixrac əməliyyatlarının lisenziyalasdırılması və kvotalaşdırılması ləğv olunub. Nazirlər Kabineti və müvafiq dövlət orqanlarının razılığı ilə, xariji iqtisadi əlaqələrə nəzarət üzrə dövlət komissiyasının səlahiyyətləri azaldılıb, idxal və ixrajın sərbəstləşdirilməsi daha da sadələşdirilib.

Ölkədə xarici tijarətin daha da liberallaşdırılması nəticəsində xarici tijarətdə mal dövriyyəsi xeyli dərəcədə artmışdır. 1997-ci il ərzində onun ümumi həcmi 1575,6 mln.

ABŞ dolları idisə, 2003-cü ildə bu rəqəm 5217,8 mln. ABŞ dolları olmuşdur. Əgər 1997-ci ildə idxal 794,3, ixrac isə 781,3 mln. ABŞ dolları olduğu halda 2003-cü ildə 2625,8 və 2591,9 mln. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici tijarətin sərbəstləşdirilməsini ancaq müsbət hadisə kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Bu ancaq müəyyən zaman çərçivəsində səmərəli olur. Dünya təcrübəsində xarici tijarətin liberallaşdırılmasından zərər çəkən ölkələr çox olmuşdur. Əsas məsələ ixrajın və ya ixrajın həcmi deyil (başqa sözlə kəmiyyət məvhumu), onların strukturudur (keyfiyyət məsələsi).

İndi Azərbayjanın xariji iqtisadi əlaqələri bir sıra mürəkkəb, lakin təxirasalınmaz məsələlərin həllini tələb edir. İlk növbədə ölkənin ixrac potensialı inkişaf etdirilməlidir. Dünya bazارında Azərbaycan mallarının rəqabət qabiliyyəti yüksəldilməli, ixrajın və ixrajın səmərəli strukturu formalasdırılmalıdır.

Bundan başqa, respublikada xariji iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinə dair mütəmadi hesablamalar aparılmalıdır. Bu, çox zəhmət tələb edən mürəkkəb iş olsa da, iqtisadi səmərəni təyin etmək üçün metodologiyaların bu sahədə ciddi elmi tədqiqatların aparılması da aktual problemlərdəndir. Bu problemların həlli isə zəruridir.

Dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ölkələrin bir-birindən asılılığının getdikcə güclənməsi, bazar iqtisadiyyatına

keçidlə əlaqədar olaraq meydana çıxan problemların mürəkkəbləşməsi, hər şeydən əvvəl milli iqtisadiyyatın formallaşması və ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrin konseptual əsaslarının işlənib hazırlanmasından asılıdır.

Müasir qloballaşma şəraitində dünya ölkələri arasında sərhədlərin getdikcə silinməsi texnologiya, nəqliyyat və rabitə sferalarında baş verən əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri nəticəsində geniş təkrar istehsal sferasının başlıca fazaları olan istehsal və mübadilənin daha sıx çulğalaşması prosesini sürətləndirməklə real fakt kimi meydana çıxmışdır.

Ölkənin xarici tijarət konsepsiyası bütövlükdə iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının tərkib elementi kimi nəzərdən keçirilməli və formalasdırılmalıdır. Belə ki, dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin yaradılması və möhkəmləndirilməsi başlıca olaraq tijarətin təskili və inkişafından birbaşa asılıdır.

Hər şeydən əvvəl, qarşılıqlı münasibətlərdə üzvi birliyə nail olmaq, yarana biləcək antoqanist ziddiyətlərin daha az itki ilə aradan qaldırılmasına imkan yaratır. Xarici tijarətin strukturunda baş verən dəyişikliklər ölkənin maddi rifahına təsir göstərir. Aydındır ki, ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası inkişaf prosesində müəyyən keyfiyyət dəyişikliklərinə uğrayır. Real bazar münasibətlərinin təşəkkülü prosesinə paralel olaraq ümummilli mənafelərin nəzərə alınması başlıca şərtidir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkələrin özləri üçün hansı inkişaf yollarını seçməsi son dərəcə mühüm məsələlərdən biridir. Ümumiyyətlə, milli iqtisadiyyatın xarici amillərlə six əlaqəliliyi və qarşılıqlı aşılılığı baxımından 3 inkişaf modelini fərqləndirmək mümkündür:

1. İqtisadiyyatın ixrac yönümünün yüksəldilməsini nəzərdə tutan inkişaf modeli;
2. İdxalı əvəz edəcək istehsal sahələrinin inkişaf modeli;
3. İqtissadi integrasiya modeli.

Bu modellərdən hər hansı birinin seçilməsi öz mahiyyəti etibarı ilə xarici tijarət konsepsiyasının formalasdırılması deməkdir. Buna görə də, Azərbayjanın mövcud potensialı baxımından bunlardan hansının daha məqsədəuyğun olduğunu araşdırmaq zəruridir.

Beləliklə, ixrac yönümlü inkişaf müasir BİM sistemində mühüm yer tutan modellərdən biridir və milli iqtisadiyyatın göstərilən istiqamətində inkişafını tələb edir.

Dünya bazarda yaranmış vəziyyət məhsul və xidmətlərin ixrajında tamamilə yeni amillərə və parametrlərə əsaslanmayı tələb edir. Belə ki, müasir texnika və texnologiyaların tətbiqi, yeni mallar istehsalının artımı və rəqabətin qeyri-müəyyənliyi dünya standartlarına cavab verməyən məhsullar istehsal edən Azərbayjanın ixrac imkanlarını xeyli məhdudlaşdırır.

İxrac yönümlü inkişaf rəqabətə davam gətirməyi, yeni üstünlük'lər yaratmağı tələb edir. Yəni infrastruktura, marketinq və yeni texnologiyaların əldə edilməsi məqsədilə fasılısız olaraq investisiya qoyuluşları həyata keçirilməlidir. Aydındır ki, müasir şəraitdə maliyyə-valyuta resursları hətta minimal tələbləri ödəmək iqtidarında olmadığı bir dövrdə göstərilən istiqamətdə iri həcmli kapital qoyuluşlarının həyata keçirilməsi mümkün deyildir.

Əlbəttə, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından bir sıra mal və mal qrupları üzrə idxal asılılığına son qoyulması mühüm problemlərdən biridir. Lakin bütün məhsul və xidmətlər üzrə idxalı əvəz edə biləcək istehsal sahələrini inkişaf etdirmək həm mövcud potensial, həm də sosial-iqtisadi səmərəlilik baxımından qeyri-mümkündür. İdxalı əvəz edə biləcək istehsal sahələrinin təskili iri həcmli investisiya qoyuluşları tələb edir.

Sübhə yoxdur ki, bazar iqtisadiyyatına keçid dövrü ərzində Azərbaycanın xarici tijarət konsepsiyasının əsas metodoloji prinsipi müqayisəli üstünlük'lərdən ibarət olmalıdır. Buna görə də, bütün məhsul növləri üzrə idxalı əvəz edəcək istehsal sferalarının təskili istənilən səmərəni verməyəcəkdir.

Hal-hazırda ölkənin xarici tijarət konsepsiyasının əsas istinad bazası regional iqtisadi integrasiya çərçivəsi daxilində yaradılan azad tijarət blokları ola bilər. Hal-hazırda

Azərbaycan Avrasiya məkanında yeganə ölkədir ki, eyni zamanda 5 regional qruplaşmada iştirak edir:

1. Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB);
2. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (EKO);
3. Qara dəniz hövzəsi ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlıq Təşkilatı;
4. Türk dövlətlərinin iş birliyi Şurası;
5. GUÖAM (Gürjüstan, Ukrayna, Özbəkistan, Azərbaycan, Moldova).

Bu bloklardan heç birində real məzmunlu integrasiya prosesləri getmir, bununla yanaşı istənilən istiqamətdə azad tijarət zonalarının təşkili ölkənin xarici tijarət əlaqələrinin inkişafında və onun strukturunun təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Hal-hazırda Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin təhlili göstərir ki, son illərdə başlanmış meyl iqtisadi əlaqələrin liberallaşması, idxal və ixrajın strukturu və coğrafiyasının genişləndirilməsi və s. kimi müsbət meyllər əmələ gəlmişdir. Xarici ölkələrlə tijarət həcminin artmasına baxmayaraq, MDB ölkələri ilə iqtisadi əlaqələr saxlanılmışdır. Son illərdə MDB ölkələri ilə idxalın strukturunda Rusiya, Ukrayna, Qazağıstan, ixracda isə Rusiya, Gürjüstan və Ukrayna respublikaları yüksək xüsusi çəkiyə malikdirlər.

Azərbaycan demək olar ki, dünyanın bütün qitələri ilə iqtisadi əlaqələrə malikdir. Lakin istehsal olunan məhsulların

rəqabət qabiliyyəti dünya bazarından aşağı olduğuna görə, respublika əsasən xammal ixrac edir.

Son vaxtlarda dünya ölkələri arasında iqtisadi integrasiya güjlənmişdir. Artıq hər bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı milli sərhədlərdən çıxaraq dünya iqtisadiyyatına qoşulur. Deməli, elə etmək lazımdır ki, ölkə beynəlxalq əmək bölgüsündə hazır məhsulla təmsil olunsun.

Respublikanın idxlər və ixrac balansının təhlili göstərir ki, Azərbaycana bir çox güclü inkişaf etmiş ölkələrdən texniki tərəqqinin əsasını təşkil edən sənaye sahələrinin məhsulları ilə bərabər, Azərbaycanda inkişafı və istehsalı üçün bütün imkanlar və amillər olan sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları da gətirilir.

Bir cəhəti də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, həmin məhsulların Azərbayjanda istehsalı uzaq məsafələrdən səmərəsiz yük daşımalarının qarşısını alar, istehsalın səmərəliliyinin artmasını təmin edər, sosial geriliyi azaldar, milli gəliri artırar. Bütün bunlar hamısı birlikdə əhalinin yaşayış səviyyəsinin artmasını təmin edər.

Onu da əlavə etmək lazımdır ki, inkişafın tarixi xüsusiyətləri, müxtəlif təbii və iqtisadi şərait, Azərbaycanın əlverişli nəqliyyat-iqtisadi vəziyyəti xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün olduqca əlverişli şərait yaradır. Azərbəycan Avropa və Asyanın kəsişməsində yerləşməklə,

məhsuldar qüvvələrin inkişafı və səmərəli nəqliyyat-iqtisadi əlaqələri üçün olduqca əlverişli vəziyyətə malikdir.

Məlumdur ki, vahid nəqliyyat sisteminin və məhsuldar qüvvələrin inkişafı bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədardır. Bu onunla izah olunur ki, vahid nəqliyyat şəbəkəsi daşımaların həcm və keyfiyyət göstəricilərini müəyyən edir. Vahid nəqliyyat şəbəkəsi geniş ölkələrarası iqtisadi əlaqələr yaratmaqla, istehsalın ixtisaslaşması və kooperativləşməsini təmin etməklə, təbii sərvətlərdən, bütün təbii-coğrafi və digər ehtiyatlardan tam istifadə etməyə imkan yaradır.

SSRİ-nin dağılması ilə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında olan çətinliklər nəqliyyatda da müşahidə olundurdu. Nəqliyyatın bütün növlərində olan gerilik 1996-ci ildə dayandırılmış, görülmüş tədbirlər nəticəsində nəqliyyatın ayrı-ayrı növlərinin inkişafında müsbət nisbi artım əmələ gəlmiş və 1997-ci ildən başlayaraq nəqliyyat sektorunun fəaliyyətində artım əldə edilmişdir. Bu artım ölkənin Avroasiya məkanında son illər həyata keçirilən iri iqtisadi layihələrdə (məsələn, “TRASEKA proqramı”) iştirak etməsi və onların bir qisminin tədricən reallaşdırılması nəticəsində həm tranzit yük axınının, həm də yerli yüklərin daşınmasının intensivləşdirilməsi və ölkə iqtisadiyyatının sahələrində iqtisadi inkişafa nail olunması ilə əlaqədardır.

Biz bayaq “TRASEKA proqramı” haqda qeyd etdik. Burada mütləq qeyd etmək lazımdır ki, İpək yolunun bərpası

proqramı Azərbaycan Respublikasına hər zamankı xüsusiyyətini, yəni tranzit ölkə xüsusiyyətini qaytaracaq ki, bu da milli iqtisadiyyatımızın müxtəlif sahələrinin inkişafına gətirib çıxaracaq. Qeyd etməliyik ki, ildən-ilə gömrük vergi və rüsumlarının toplanmasında ciddi mənada həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət sarıdan dəyisiklik baş vermişdir. Özü də nəzərə alsaq ki, bu artım bir çox məhsullara gömrük vergi və rüsumlarının azaldılmasından, hətta bəzilərinə onların ləğv edilməsindən sonra baş vermişdir.

Respublikada həyata keçirilən gömrük siyasəti və “TRASEKA proqramı”nın reallaşdırılması həm dövlət büdcəmizi lazımı vəsaitlərlə təmin edəjək, həm də Azərbayjanda infrastruktur sahələrinin inkişafına böyük təkan verəcəkdir. Bunu başa düşmək üçün bir məsələni təsəvvürlərimizdə canlandırmaq. Təsəvvür edin ki, Azərbaycan ərazisindən keçən hər hansı bir yük maşını heç olmasa bir gün respublika ərazisində dayanır. Onun sahibinin öz idarə etdiyi nəqliyyat vəsitəsini texniki baxışdan keçirməsi, onu yanacaqla təmin etməsi, özünün oteldə qalması, Azərbaycan mətbəxindən istifadə etməsi və s. bu kimi işlərin hamısı valyuta hesabına başa gəlir.

Sonda əsas problemə yenidən toxunmaq istərdim. Əgər biz dövlətimizin xariji tijarət əlaqələrini təkmilləşdirməyi bir vəzifə kimi qarşımıza məqsəd qoymuşuqsa, onda mütləq, mütəmadi olaraq idxal və ixrajın strukturunu öyrənməliyik.

Belə ki, ixrajın strukturuna nəzər salsaq görərik ki, ixrac olunan məhsulların içində ən böyük xüsusi çəkiyə neft malikdir. Neft isə xammal şəklində ixraj edilir. Demək olğumız dünya tijarətində xammal ixrac edən ölkə kimi çıxış edir. Xammal ixrac etməklə isə çox qabağa getmək olmaz. Çalışmaq lazımdır ki, ixrajın strukturunda daha çox xüsusi çəkiyə hazır məhsullar malik olsun.

Eləcə də idxlərin strukturu dəqiqlik surətdə öyrənilməlidir. Əgər onun tərkibində əsasən birdəfəlik istehlak malları üstünlük təşkil edirsə, bu o qədər də ürəkaçan həl deyil. Məsələn, Azərbaycanın özünün çox güclü kənd təsərrüfatı potensialı olduğu halda hələ də respublikaya bu qəbildən olan məhsullar gəlir. Bunun qarşısını almaq lazımdır. Bir şeyi də nəzərdən qaçırmamalı ki, hal-hazırda dünyanın İEO-nin çoxusu ekoloji cəhətdən təmiz məhsullara ehtiyac duyurlar ki, bunu da biz kənd təsərrüfatının inkişaf etdirərək ödəyə bilərik. Bundan başqa, kənd təsərrüfatının inkişafı həm də yüngül sənaye üçün xammal bazasının artması deməkdir. Əgər yüngül sənayeni inkişaf etdirə biləriksə, onda bu malların xaricdən ölkəmizə gəlməsinin qabağını böyük qisim ala bilərik. İdxalda çalışmaq lazımdır ki, əsasən ən yeni texnika və texnoloji nəaliyyətlər üstünlük təşkil etsin. Çünkü onlar milli istehsalın qurulmasında əvəzsiz rol oynaya bilər.

Bütün bu dediklərimizin optimal kordinasiyası tapılarsa, xariji tijarət əlaqələrinin gələjəkdə keyfiyyətinin yüksəldilməsindən danışmaq olar.

6.2. Rüsumların unifikasiyası

Müasir dünya iqtisadi və sosial inkişaf mərhələsi integrasiya proseslərinin geniş inkisafi-könüllü regional ticarət-iqtisadi ittifaq və birliliklərin yaranması ilə müşayət olunur. Dövlət müstəqilliyinin qurulması və möhkəmləndirilməsi yolunda ölkəmiz dünya birliyinə ciddi və sıx integrasiya kursunu həyata keçirir. Azərbaycan BMT-nin, ATƏT-in tam hüquqlu üzvü olmaqla bir çox digər beynəlxalq strukturlarla, o cümlədən dünyada əsas prioritətləri müəyyənləşdirən maliyyə institutları ilə əməkdaşlıq edir. Dövlətlərin milli hüquları son onillikdə xüsusilə yaxınlaşmış və ümumi prinsip və normalarla idarə olunur. Bu isə beynəlxalq ticarəti və elacə də bu sahədə mövcud olan müxtəlif növ formallıqların aradan götürülməsini xeyli asanlaşdırır. Gömrük nəzarəti və gömrük rəsmiləşdirilməsi qayda və təcrübələrin yaxınlaşmasında əsasən beynəlxalq çoxtərəfli müqavilələr, beynəlxalq idarə və təşkilatların, xüsusilə də Gömrük Əməkdaşlığı üzrə Şuranın (indiki Beynəlxalq Gömrük Təşkilatı), Avropa İqtisadi Komissiyasının, QATT-in, BMT-nin ticarət və inkisaf üzrə Konfransının böyük rolü olmuşdur.

Bütün bunların nəticəsində yüklerin gömrük rəsmiləsdirilməsinin milli qaydaları beynəlxalq razılaşmalar əsasında qurulur. Təsərrüfat əlaqələrinin və dövlətlərərəsi qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf etməsi tələb edir ki, dünya təsərrüfat əlaqələri tənzimlənsin və BƏB-in üstünlüklerindən daha da səmərəli istifadə olunsun.

Anjaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, çoxtərəfli tənzimlənmənin ölçüləri və istiqamətləri bù münasibətlərdə iştirak edən dövlətlərin konkret maraqlarından, onların hökümətlərinin siyasetinin və dövlət orqanlarının fəaliyyətindən çox asılıdır. Əlbəttə ki, bu tənzimləmə iştirakçı ölkələrin milli suverenliyinə toxunmamalı və əsasən tijarətiqtisadi sahədə hökümət qərarlarına təsir etməlidir. Bu sahədə dövlət siyasetinin tərkibinə təkjə tənzimləmə deyil, həm də dünya təsərrüfat əlaqələrinin, xariji iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarına həm hökümətlərərəsi, həm də beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar çərçivəsində kömək etmək daxil olmalıdır.

Ümumiyyətlə ölkələrin iqtisadi siyasetinin həm beynəlxalq, həm də regional aspektdə tənzimlənməsi beynəlxalq içtimai və xüsusi hüquq normaları əsasında həyata keçirilir. Müəyyən edilmiş adi və konvensional normalara əməl olunmasına həm dövlətlər, həm də beynəlxalq regional təşkilatlar tərəfindən nəzarət olunur. Qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələrinin dərinləşməsi və mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar olaraq bəzən ayrı-ayrı dövlətlər arasında bu normalara

bütövlükdə və ya ayrı-ayrı müddəalar çərçivəsində yenidən baxılır və yeni münasibətləri eks etdirən normalar qəbul edilir.

Hal-hazırda dünya təsərrüfatında və ölkələrin xariji iqtisadi siyaset baş verən proseslər bilavasitə iqtisadi aktivliyin qloballaşması ilə bağlıdır. Çünkü bugünkü gün mallar bazara ya xariji tijarət, ya da xariji komponentlərdən istifadə edərək istehsal olunmaqla çıxır. Birjə faktı qeyd etmək kifayət olar ki, son 40 ildə dünya mal dövriyyəsi 15 dəfə artdığı halda, məhsul istehsali sadəcə olaraq 6 dəfə artmışdır. Burada belə bir zərurət ortaya çıxır ki, dünya təsərrüfatının vahid bir orqanizmə çevrilidiyi, elmi-texniki inqilabın bir çox milli və regional problemləri qlobal problemlərə çevirdiyi bir şəraitdə beynəlxalq iqtisadi təşkilatların rolü artır.

Müasir dövürdə Azərbaycan Respublikasının xariji iqtisadi siyasetinin əsas istiqamətləri ixrajın stimullaşdırılması və dünya bazارında bizim ixraj etdiyimiz mallar üçün münbit şərait yaratmaq olmalıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının çoxtərəfli inkişafını təmin etmək üçün isə yaxın və uzaq xariji dövlətlərlə, eləjə də beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etmək və mövjud əlaqələri inkişaf etdirmək lazımdır. Bu günün ən aktual məsələlərindən biri xariji iqtisadi fəaliyyətin beynəlxalq normalarla uyğunlaşması, unifikasiyası, tarif və qeyri-tarif tənzimləməsinin metod və qaydalarını işləyib hazırlayan, mühüm beynəlxalq institut olan Beynəlxalq Tijarət Təşkilatı (BTT) ilə sıx əlaqərin yaradılmasıdır.

BTT 1947-ci ildən fəaliyyət göstərən Tarif və Ticarət üzrə Baş Assambleyanın (QATT-in) sələfi kimi, 1995-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. Bu qurumun əsas vəzifələri-idxlə rüsumlarının get-gedə azaldılması, ticarətdə kəmiyyət və digər qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin kənarlaşdırılması, beynəlxalq ticarətin sərbəst tarif metodları ilə tənzimlənən liberal sistemə çevrilməsidir.

BTT-nin əsas prinsipləri və qaydaları - diskriminasiyasız tijarət prinsipini əsas tutaraq ölkələrə “ən əlverişli rejim” şəraitinin verilməsi; xarici əmtəə və xidmətlərə qarşılıqlı olaraq “milli rejim”in tanınması; tijarətin tənzimlənməsində tarif üsullarına üstünlük verilməsi; kəmiyyət məhdudiyyətlərindən imtina edilməsi; tijarət siyasetinin şəffaflığının gözlənilməsi; tijarət mübahisələrinin danışıqlar və məsləhətləşmələr yolu ilə həll edilməsi və s.

Ümumdünya Tijarət Təşkilatı (ÜTT) bütün üzv ölkələri “çoxtərəfli tijarət sazısları” anlayışı ilə ifadə olunan 20-yə yaxın əsas Saziş və hüquqi sənədlərin icra edilməsini öz üzərlərinə götürürər. Beləliklə, ÜTT dünya əmtəə və xidmətlər tijarətinin hal-hazırda 90 %-ni tənzimləyən çoxtərəfli Saziş kimi də ifadə oluna bilər.

ÜTT-yə qəbul edilmə proseduraları QATT- ÜTT 50 illik təcrübəsi nəticəsində formalşmışdır, kifayət qədər mürəkkəbdir və bir neçə mərhələdən ibarətdir. Üzv olan ölkələrin təcrübəsi onu göstərir ki, qəbul prosesi ən azı 3-4 il,

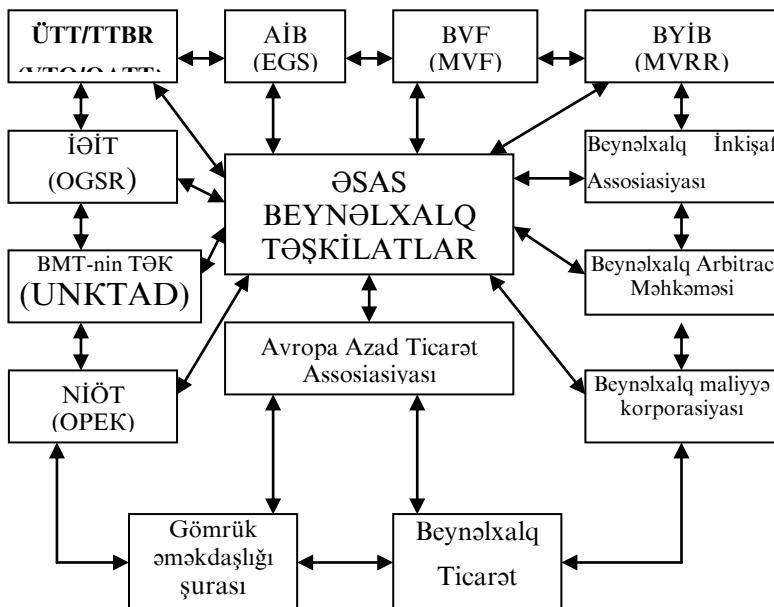
bəzi hallarda isə bundan da çox vaxt apara bilər (məsələn, Çin 13 ildən artıq, Rusiya 10 ilə yaxın və s.).

Üzv olmanın birinci mərhələsində xüsusi olaraq yaradılan İşçi Qrupun çərçivəsində ÜTT-yə qabul olmaq niyyətində olan ölkənin göstərilən təşkilata qəbul olunma şərtləri ətrafında danışıqlar və məsləhətləşmələr mərhələsi başlayır. Bir qayda olaraq, belə danışıqlar bütün marağı olan üzv ölkələrlə ikitərəfli aparılır.

Hal-hazırda Ümumdünya Tijarət Təşkilatı dünya tijarətinin 95%-ni əhatə edən 150-dən artıq ölkəni özündə birləşdirən bir təşkilata çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası 1997-jı ildən Ümumdünya Tijarət Təşkilatında müşahidəçi statusu ilə iştirak edir.

Xariji iqtisadi fəaliyyət dairəsində əməkdaşlıq edən beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətini sxem şəklində aşağıdakı kimi vermək olar.

Xariji iqtisadi fəaliyyət dairəsində əsas beynəlxalq təşkilatların təşkilati-idarəetmə strukturu (MDB ölkələrindən başqa)

Qeyd etmək lazımdır ki, aparılan danışqlar ÜTT-yə qəbul edilən ölkələrin digər üzv olan ölkələrə öz bazarına əmtəə və xidmətlərin idxali zamanı təqdim edə biləcəyi “tijarət əhəmiyyətli” güzəştərələr ətrafında aparılır, eyni zamanda ÜTT-nin Sazişlərindən irəli gələn və ölkənin üzərinə götürəcəyi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi müddətləri müzakirə edilir.

Edilmiş güzəştlər əvəzinə üzv olan ölkə ÜTT-nin üzvlərinə aid olan bütün üstünlükleri əldə edir və praktiki olaraq dünya bazarında bu ölkəyə qarşı edilən hər-hansı bir ayrıseçkilik aradan götürülür. Bu təşkilatın üzv ölkələri tərəfindən başqa birisinə qarşı qeyri-qanuni bir tədbir həyata keçirdiyi halda, bu ölkənin ÜTT çərçivəsində fəaliyyət göstərən mübahisələrin həlli üzrə orqana müraciət etmək hüququ vardır. Bu orqan tərəfindən verilən qərarın dövlət səviyyəsində yerinə yetirilməsi məcburidir.

Ölkələrin ÜTT-yə qəbul olunmasının əsas şərtlərindən biri bu ölkələrin mövcud milli qanunvericiliyinin və xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən qərarlarının Uruqvay Raundu sazişlərinin müddələrinə uyğunlaşdırılmasıdır.

Sonuncu mərhələ kimi üzv olan ölkənin Parlamenti tərəfindən bütün sənədlər toplusunun ratifikasiyasını göstərmək olar.

İndi isə keçək Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzvlük məsələsinə. Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olma mərhələsində keçən danışıqlar zamanı qarşısında duran əsas məqsəd-beynəlxalq tijarət aləmində ölkənin hüqularının pozulmasının qarşısını almaqdan, xarici tijarət müqabilləri ilə eyni şərtlər əsasında və şəraitdə tijarət əlaqələri qurmaqdan, Azərbaycan mənşəli malların və xidmətlərin dünya bazarına maneəsiz və huquqları pozulmadan çıxarılmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzv olma istəyi ölkənin müasir tijarət siyasetindən irəli gəlir. Bu siyasetin əsas məqsədi-dünya iqtisadiyyatına, beynəlxalq tijarətə maksimum dərəcədə səmərəli və əlverişli şərtlərlə daxil olmaqdan ibarətdir ki, bu məsələlərə nail olaraq bir sıra mühüm vəzifələri həyata keçirmək mümkün olar:

- Azərbaycan mənşəli mallar və xidmətlərin beynəlxalq bazarlara əlverişli və diskriminasiyasız şərtlərlə daxil olamsı;
- Ölkənin ixrac potensialının gücləndirilməsi, ixracın strukturunun və tərkibinin təkmilləşdirilməsi;
- ÜTT-nin qaydalarını istifadə edərək, “acıq” iqtisadiyyat şəraitində yerli istehsalçıların hüquqlarının qorunması.

Buradan belə bir sual ortaya çıxır-bəs görəsən Azərbaycan ÜTT-yə üzv olarkən hansı üstünlükləri qazanır? Bu zaman tijarətin və digər xariji iqtisadi fəaliyyətin formalarının inkişafı üçün daha əlverişli şərtlər yaradılacaq. Bundan başqa, öz tijarət maraqlarının haqsız zərədən qorunması üçün ÜTT-nin tijarət mübahisələrinin həlli üzrə olduqca səmərəli və praktiki olaraq yeganə mexanizmə yiyələnəcək və sonda ÜTT-nin norma və qaydalarını öz praktikasında tətbiq etməklə yerli qanunvericiliyi xariji iqtisadi fəaliyyətin və tijarətin tənzimlənməsi sahəsində

beynəlxalq təcrübəni müvafiq qanunvericiliyə uyğunlaşdırma biləcək.

Ümumiyyətlə ÜTT-yə üzvolma prosesini şərti olaraq iki mərhələyə bölmək olar:

1. “Məlumat” mərhələsi. Burada üzv olmaq niyyətində olan ölkə danışçılar zamanı ÜTT-nin üzvü olan ölkələrin iqtisadiyyatı, tijarət sistemi və s. ilə tanış olur. Üzv ölkələr isə, öz növbələrində, namizəd ölkəni hərtərəfli çox diqqətlə öyrənir, onun siyasi və iqtisadi vəziyyəti haqqında məlumat əldə edirlər. Ölkəmiz hal-hazırda məhz bu mərhələdədir.
2. İkinci mərhələ alınan məlumatlar əsasında konkret danışçıların keçirilməsini nəzərdə tutur. Bir qayda olaraq, bunlar ikitərəfli danışçılar şəklində aparılır və tarif güzəştlərini əhatə edir.

Bu mərhələdə ölkənin qarşısında ÜTT-nin bütün fəaliyyət dairəsini əhatə edən ümumiləşdirilmiş danışçılar mövqeyinin işləniləməsi meydana çıxır. Göstərilən mövqe həm Azərbaycanın gələcək danışqlarda tərəf müqabillərinin tijarət maraqlarını məntiqə uyğun şəkildə nəzərə almalı, həm də üzvolma prosesi zamanı ÜTT-nin üzvü olan ölkələrin yerli bazara daxil olmasında yaranan problemlərin tənzimlənməsi və həllinə yönəldilməlidir. Bu Azərbaycanın milli maraqlarına,

o cümlədən iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından, tam mənada uyğun olmalıdır.

Bundan öncə müvafiq nazirlik və iştirakı ilə eyni zamanda elmi-tədqiqat institutlarını, iş adamlarını birləşdirən qurumları, aparıcı iqtisadçıları cəlb etməklə gələcək ikitərəfli və çoxtərəfli danışılarda əsas götürüləcək tariflərə idxalın tənzimlənməsinə, xidmətlərin yerli bazarlara daxil olmasına aid Azərbaycanın potensial öhdəlikləri və güzəştlerinin müəyyən edilməsi, tijarət tərəf müqabillərilə mümkün olan qarşılıqlı şərtlərin variantları formalaşdırılmalıdır.

Ölkənin strateji maraqlarını əsas tutaraq, Azərbaycanın mövqeyi danışılarda əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə qurulur:

- ✓ ÜTT-yə üzvolma zamanı Azərbayjana, digər inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələr kimi ədalətli və bərabər şərtlər verilməlidir;
- ✓ İqtisadiyyatda, iqtisadi islahatlar və idarəçilik strukturunun dəyişdirilməsi ilə əlaqədar mövcud olan çətinliklər üzv olma zamanı mütləq nəzərə alınmalıdır;
- ✓ ÜTT-nin üzvü olan ölkələrin qəbul olunan ölkələrə, o cümlədən Azərbayjana qarşı tələbləri heç bir mənada real yerli sektorun inkişafına maneçilik törətməməlidir. Əksinə, danışıqlar zamanı sanayenin və xidmətlərin yenidən

formalaşan emal sahələri üçün bərabər rəqabət şərtlərinin təmin edilməsi əsas istiqamətlərdən biri olmalıdır. Eyni zamanda ÜTT-nin əsas sazişlərinin müddələrinin həyata keçirilməsi üzrə Azərbayjan əlverişli (güzəştli) vaxt məhdudiyyətləri əldə etməlidir.

Bütün danışqların əsası kimi ticarətin maksimal dərəcədə liberallaşması tələb olunur. Ancaq bizim fikrimizcə burada daxili bazarın məhvini səbəb ola biləcək həddən ziyada açıqlıq ilə bazarın özü-özünə qapanması və qonşularla qarsılıqlı əlaqələrinin pozulmasına gətirən proteksionizm arasında həddi qoruyub saxlamaq çox zəruridir.

Təbii ki, gələcəkdə Azərbayjan tərəfindən də əsasən ÜTT-nin üzvü kimi respublika qarşısında qoyulan tələblər və öhdəliklər, onların ölkənin iqtisadiyyatına olan təsiri ilə əlaqədar məsələlər ortaya qoyulacaqdır. Bu şərtlər ölkəmizin iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərdiyi təqdirdə, onun mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması barədə danışqlar aparılacaqdır. Bu, Azərbaycanın ÜTT-yə inkişaf etməkdə olan ölkə kimi üzvolma prosesinin şərtlərini nəzərdə tutur.

6.3. Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşailatına (ÜTT) qəbul edilməsinin perspektivləri.

Müasir dövrdə ÜTT qloballaşan dünya iqtisadiyyatında aparıcı rola malikdir. Bu təşkilata üzvlükdən qazanclar və itkilər isə birbaşa üzv olan ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyətlərindən, təşkilata üzv olmaq üçün aparılan danışıqlar prosesindən (razılışdırılmış güzəştlər, götürülmüş öhtəliklər və s.) və digər bu kimi amillərdən asılıdır. Odur ki, ÜTT-yə üzvlüklə bağlı beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, heç də ölkəmizin bu təşkilata üzvlüyüünün zəruriliyini əsaslandırmağa kifayət etmir. Bunun üçün milli iqtisadiyyatın, xarici-iqtisadi fəaliyyətin inkişaf xüsusiyyətlərinin, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrindəki köklü problemlərin dərindən tədqiqinə böyük ehtiyac vardır. Bu tədqiqat işi də bu istiqamətdəki cəhdlərdən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın ÜTT ilə əməkdaşlığı və bu təşkilata üzvlüyü zəruridir. Lakin bununla yanaşı ölkəmizin ÜTT-də təmsilinin optimal modelinin işlənməsi, strategiyanın hazırlanması və bunun üçün bir sıra amillərin nəzərə alınması qarşıda duran ən aktual problemlərdən biridir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası ÜTT-yə üzv olmaq üçün 1997-ci ildə müraciət edib. Unutmamalıyıq ki, bu təşkilata üzvlük uzun bir prosesdir. Keçmiş sovet respublikalarının böyük əksəri Azərbaycandan əvvəl də müraciət etsələr də, hələ danışıqlar prosesini keçirlər. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, namizədlərin imzalayaraq

öhdəliklər götürdüyü sazişlərin sayı 18-ə çatır, əlavə olaraq isə 4 könüllü saziş mövcuddur. Hər bir sazişi imzalamaq üçün namizədlərə standart şərtlər qoyulur. Bu standart şərtləri təmin etmək üçün, iqtisadiyyatda, xarici-iqtisadi fəaliyyətlə bağlı dövlət siyasetində ciddi islahatların aparılması tələb olunur. Bu isə öz növbəsində keçid iqtisadiyyatlı respublikamız üçün müəyyən zaman tələb edir.

Aparılmış çoxsaylı tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq, dünya ölkələrinin ÜTT üzvlüyündən əldə etdikləri qazancları ümumi olaraq aşağıdakı kimi təsnifləşdirə bilərik. Qeyd edək ki, bu məsələdə istehsalçılarla, istehlakçılara ayrı-ayrılıqlı yanaşma məqsədə uyğundur:

- ÜTT üzvü olan ölkələr istehsalçı kimi təşkilata üzv olan digər ölkələrin bazarlarına ən əlverişli şərtlərlə çıxış imkanı qazanırlar, çoxtərəfli ticarət danışıqlarında tam və bərabərhüquqlu üzv dövlət olaraq iştirak edirlər, həmçinin ÜTT çərçivəsində əlverişli informasiya təminatı əldə edirlər və s.

- ÜTT üzvü olan ölkələr istehlakçı kimi, idxal rüsumunun azaldılması nəticəsində daxili bazarda rəqabət qabiliyyətini artırırlar, nəticədə istehlakçılar daha ucuz və keyfiyyətli mal alırlar və s.

Bundan başqa istehsalçı, yaxud istehlakçı olmasından asılı olmayaraq hər bir üzv ölkə aşağıdakı üstünlük'lərə yiyələnir:

- Xarici-iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində dövlətin rolu aşağı düşür bu xarici ticarət və investisiya axını üçün bir stimul rolunu oynayır;
- ÜTT üzvü olan bütün ölkələrin ərazisindən əlverişli şərtlərlə tranzit hüququ əldə olunur;
- Ölkənin kredit riski azalır və s.

Bir sıra alımların tədqiqatlarında Azərbaycanın hazırlı iqtisadi durumla ÜTT-yə üzv olmasından çoxlu itkilər verə bilmə ehtimalları qiymətləndirilib və çoxsaylı variantlarda göstərilib. Bütün bu variantları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar:

- ÜTT-yə üzv olduqdan sonra ölkədə istehsal üzrə rəqabət qlobal xarakter alacaq ki, bu da yerli istehsal üçün təhlükə yarada bilər. Bunu belə izah edə bilərik: ÜTT-yə qəbul olduqda Azərbaycan xarici ticarətin tənzimlənməsinin qeyri-tarif metodlarından imtina etməli olacaq, bununla yanaşı, həm də idxal tariflərinin səviyyəsini də aşağı salmağa məcbur olacaqdır. Bununla da daxili bazarın qorunmasının onsuz da əhəmiyyətsiz olan səviyyəsi heçə enə bilər. Nəzərə alsaq ki, yerli istehsalın əksər sahələrinin rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsi xeyli aşağıdır, onda xarici istehsalçıların ekspansiyasının güclənməsi milli istehsalın bir sıra sahələrinin məhvinə gətirib çıxara bilər. Bu zaman həmçinin fiskal problemlər də yarana bilər. Belə ki, idxal rüsumlarından əldə edilən vəsait dövlət büdcəsi gəlirlərinin 24-25 faizini təşkil edir.

Vergi yığımlarının lazımı səviyyədə olmaması şəraitində gömrük ödənişlərinin aşağı düşməsini konpensasiya etmək xeyli çətin ola bilər və s.

- İkincisi, ÜTT-yə üzvlük ölkənin aqrar sektorunun inkişafı üçün problemlər yarada bilər. Belə ki, hazırda respublikamızda idxal tarifləri vasitəsilə qorunan sahələrdən biri də kənd təsərrüfatı məhsulları bazarıdır. Həmin rüsumların ləgvi, yaxud azaldılması Azərbaycana qonşu olan ölkələrdən ucuz kənd təsərrüfatı məhsullarının idxahına stimul verər və ölkəmizdə aqrar sektorun inkişafını ləngidər. Qeyri-neft setorunun inkişaf etdirilməsinin aktual olduğu belə bir vaxtda, bu daha ciddi problemə çevrilə bilər. ÜTT kənd təsərrüfatı məsələsi ilə bağlı müəyyən mülayimlik göstərsə də, kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalını ciddi şəkildə sıxışdırmaq onun prinsiplərinə ziddir.

- Üçüncüüsü, indiki şəraitdə ÜTT-yə üzvlük respublikamızda mövcud olan xidmət bazarının da marağına toxunar. Bu, xüsusilə bank işi və sigorta bazarı sahəsində özünü daha kəskin şəkildə biruzə verə bilər. Bu faktdır ki, qeyd edilən sektor hələ ki, xarici rəqabətlə mübarizə aparacaq səviyyədə deyil. Unutmamalıyıq ki, ÜTT-nin əbasas şərtlərindən biri də pul vəsaitlərinin və ona bərabər tutulan dəyərlərin sərbəst hərəkəti və maliyyə sektorunda liberallaşmanın aparılmasıdır.

İqtisadçı alımlar arasında Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlüyü ilə bağlı daha nikbin düşünənlər də var. Elmi əsərlərdə qeyd edilən bu üç amilin gözlənin mənfi təsirinin aradan qaldırılmasının bilavasitə danışçılar prosesindən asılı olduğunun əsaslandırmasına cəhd edilib. Dəlillər isə ümumiləşdirərək aşağıdakı kimi təqdim edə bilərik.

Birinci amilə gəldikdə, belə əsaslandırılır ki, Azərbaycanda hazırkı vaxtda idxlə rüsumları 0-dan 15 faizə qədərdir ki, bu çox aşağı səviyyədir. Hətta bir sıra ÜTT üzvlərinin hazırkı müvafiq göstəriciləri ilə müqayisədə azdır. Məsələn, Polşada bu göstərici 0-22 faiz, ümumilikdə Mərkəzi və Şərqi Avropada isə 0-30 faizdir. ÜTT-yə qəbul olan vaxt Qırğızistanın idxlə rüsumları 0-50 faiz intervalında olub, orta göstərici 10,74 faiz təşkil edib. Təşkilata qəbul zamanı Qırğızistan bu tarifləri 3 il müddətində 50 faiz saxlanılması güzəsti alıb. Ümumilikdə ÜTT-yə qəbul zamanı gömrük tariflərinin yenilənməsi üçün Latviyaya 9, Qırğızistana 7, Gürcüstana 5, Moldovaya 4 il vaxt verilib. Yəni ÜTT-yə qəbul heç də o demək deyil ki, tariflər dərhal yenilənməlidir. Bir sözlə verilən güzəştli müddət milli iqtisadiyyatı bu prosesə hazırlamaq üçün kifayət qədər bəs edər. Həm də Azərbaycanda mövcud tariflərin çox da yüksək olmaması bu prosesi asanlaşdırıbilər. Yəni rüsumların çox da kəskin azaldılması şərtləri qoyulmaya bilər.

ABŞ Hökumətinin Azərbaycanın ÜTT-yə Qəbuluna Texniki Yardım Layihəsinin rəhbəri İqor Kavvas bu problemlə bağlı qeyd etmişdir: «Azərbaycan ÜTT-yə qəbul olunandan sonra mövcud tariflər aşağı salınmayacaq. Bu daxili bazara o qədər də güclü təsir göstərməyəcək. Ola bilsin ki, bəzi məhsullar üzrə tariflər aşağı düşsün. Bu da danışıqlar prosesində əldə edilən razılışma əsasında mümkündür. Bu gün Azərbaycanda tariflər onsuz da aşağıdır. Əgər siz tariflər cədvəlinə baxsanız görərsiniz ki, maksimum tarif dərəcəsi 15 faizdən yuxarı deyil. Əksər məhsullar üzrə tariflər ya 1, ya da 0,5 faizdir. Faiz dərəcəsi 15 olanlar çox azdır».

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının Ümüdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmaq konsepsiyası hazırlanmışdır. Bu konsepsiyanın VI fəslində qeyd edilib: «Mütəxəssislər arasında digər qızığın müzakirələrə səbəb olan məsələ, ÜTT-yə üzv olduqdan sonra qoruyucu tədbirlərin istifadəsinin mümkünüyüdür. Bununla əlaqədər olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ÜTT-yə qaydaları proteksionizmi tamamilə qadağan etmir, gömrük tariflərinin artmasına imkan verir, kəmiyyət məhdudiyyətlərini və lisenziyalasdırmanın tamamilə qadağan etmir, müəyyən sahələrin subsidiyalasdırılmasına icazə verir. Lakin bunların hamısı bəzən konkret göstərilmiş, bəzən isə ümumi qaydalar və hüquqi normalarla müəyyən olunmuş əsaslarda həyata keçirilməlidir. Buna görə də Azərbaycanın ÜTT-yə qoşulması

xarici ticarətin tənzimlənməsində dövlətimizin mövcud olan imkanlarını zəiflətməyəcək, əksinə, milli idxləçilərin və ixracatçıların maraqlarının qorunması üçün müasir hüquqi şərait yaradacaq və bir çox ölkələrin iştirak etdiyi çoxtərəfli ticarət təcrübəsinə keçidə imkan verəcəkdir.»

İkinci amilə, yəni kənd təsərrüfatı ilə bağlı məsələyə gəldikdə, bir qədər fərqli yanaşma mövcuddur. ÜTT-yə üzv olduqdan sonra yerli aqrar istehsalın qorunması üçün yeganə vasitə dövlətin subsidiyalarıdır. Lakin, Azərbaycanın indiki iqtisadi durumunda belə subsidiyaların reallaşdırılması qeyri-mümkündür. Hansı ki, söhbət ÜDM-in dəyərinin 10 faizi həcmindən gedir. Bununla bağlı ümid yalnız neft gəlirinədir, həmin imkanları təmin etmək üçünsə, ən azı 5 il vaxt lazımdır. Belə ki, aqrar sektora subsidiyaların ayrılması imkanının əldə edildiyi vaxta qədər razılışma əldə edərək, kənd təsərrüfatı məhsullarına tətbiq olunan rüsumları saxlamaq olar.

Mənbələrdə göstərilir ki, Avropa Birliyi ölkələrində hər il kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracına orta hesabla 350 milyard dollarlıq birbaşa subsidiya ayrılır. Gələcəkdə Azərbaycanın ÜTT üzvü kimi bu ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməsi zəruri olardı.

Üçüncü məsələyə gəldikdə isə belə əsaslandırılır ki, bank, sigorta və digər xidmət sektorlarında rəqabətin artması səmərəliliyin yüksəlməsinə, maliyyə xidmətlərinin seçiminin çoxalmasına, bu istiqamətdəki xərclərin azalmasına səbəb olar.

Bundan başqa resursların daha səmərəli yiğimi nəticəsində investisiya imkanları inkişaf edər. Həmçinin kredit bazarlarına və maliyyə sektoruna dövlət müdaxiləsi azalar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu ehtimal olunan perspektiv mənfi təsirlər kecid iqtisadiyyatını yaşayan Azərbaycanın hazırkı iqtisadi problemləri ilə əlaqələndirilir. Bir sözlə Azərbaycan bu problemlərlə birlikdə ÜTT-yə qəbul olunsa, yuxarıda qeyd olunan üç istiqamət üzrə paradokslar özünü ciddi şəkildə göstərə bilər və bu ilkin neft gəlirlərinin milli iqtisadiyyatımızın inkişafında gözlənilən rolunu da azalda bilər. Bu problemləri aşağıdakı kimi qruplaşdırı bilərik:

- Hal-hazırda Azərbaycanın ixracının əsas hissəsini neft və neft məhsulları təşkil edir. 2004-cü ilin yekunlarına görə bu göstərici 82,1 faiz təşkil edib. Bir sözlə iqtisadiyyatın digər real sektorları üzrə ixracın səviyyəsi qənaətbəxş deyil. Qeyri-neft sektorunun bu az həcmli ixracı əsasən MDB ölkələrinədir. Yəni indiki vəziyyətdə ölkənin ÜTT-yə qəbulu onun ixracının artımında ciddi rol oynamaya da bilər. Belə bir əhəmiyyətli rolu təmin etmək üçün ilk növbədə qeyri-neft sektorunun ixrac potensialını artırmaq, onun coğrafiyasını genişləndirmək (ÜTT üzvü olan ölkələrin bazarlarının marketinq tədqiqini aparmaq və çıxış imkanlarını öyrənmək), bu sektorda istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırmaq lazımdır. Hazırkı vaxtda Azərbaycan Avropa ölkələrinə əsasən neft ixrac edir, bu sahədə də elə bir problem yoxdur ki, ÜTT-yə

qəbulunu həll etsin. Pambıq, şərabçılıq məhsulları, kimya sənayesi məhsulları və digər bu kimi strateji məhsulların Avropa bazarlarına çıxarılması və gələcəkdə ÜTT-yə qəbuldan bunun üçün faydalananmaq zəruri olardı. Bundan başqa ÜTT-nin tam hüquqlu üzvü olana qədər ixracın strukturunda xammalın yox, son məhsulların çəkisinin artırılmasına nail olmaq məqsədə uyğundur.

- Respublikada aqrar islahatlarının aparılmasından sonra kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün stimul formalaşsada, digər köklü problemlərin mövcudluğu bu sahənin inkişafını ləngitməkdə davam edir. Bu problemləri ümumiləşdirərək aşağıdakılardan kimi göstərmək olar:

- Texnikanın məhdudluğu; Sovet dövründən qalan aqrotexniki maşınlar və avadanlıqlar kəndli-fermer təsərrüfatlarının işinə yaramır, yaxud ümumiyyətlə onlar belə texnikadan məhrumdur. Bunun da nəticəsində istehsal olunmuş məhsul köhnə texnika ilə, yaxud ümumiyyətlə əl ilə becərilir və yiğilir ki, bu da məhsulun maya dəyərinin yüksəlməsinə, bir sözlə onun rəqabət qabiliyyətinin azalmasına səbəb olur. Bu problemin həlli üçün, yəni texnika çatışmamazlığının aradan qaldırılması üçün dövlətin dəstəyinə böyük ehtiyac vardır. Artıq bu istiqamətdə ilkin addımlar atılıb. Dövlət Aqro-Lizinq Xidməti yaradılıb və nəzərdə tutulub ki, ölkədə mövcud olan 2400 kəndin hər birində 22 adda müxtəlif texnika və avadanlığı özündə birləşdirən

aqrolizinq xidməti yaradılsın. Lakin bu layihənin yaxın illərdə tam həyata keçirilməsi mümkün deyil. Odur ki, ÜTT-yə qəbul olunmazdan əvvəl bu tədbirləri sürətləndirmək vacibdir ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının səmərəliliyi artsın, onların rəqabət qabiliyyəti yüksəlsin.

- Aqrar sahə ilə bağlı ikinci aktual problem kredit resursları ilə təminatın çox zəif, hətta yox səviyyəsində olmasıdır. Belə ki, iri və məhsuldar torpaq sahələrinə malik olan kəndli fermerlər maliyyə çatışmamazlığı üzündən ondan tam gücü istifadə edə bilmirlər. Fikrimizcə, aqrar sektorun güzəştli və uzunmüddətli kreditlərlə təminatə sisteminin formalaşdırılması ölkəmizin ÜTT-yə qəbulu ərəfəsində kənd təsərrüfatının inkişafına təkan verə bilər.

- Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı sisteminin səmərəsizliyi; hazırda kəndli-fermer təsərrüfatlarının problemlərindən biri hazır məhsulun satışı ilə bağlıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, bu sahədə tənzimlənmə funksiyasının tamamilə bazarın öhtəsinə buraxılması səmərə vermir. Bu sektorda mükəmməl dövlət tənzimlənməsinə böyük ehtiyac vardır. Nəzərə almaq lazımdır ki, istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının strukturunun formalaşması da bilavasitə satışla bağlıdır. Artıq təcrübədə rast gəlinib ki, kəndli-fermerlər pambıq tarlalarını məhv edərək taxıl və digər məhsulların istehsalına üstünlük veriblər, bu da pambığın ucuz qiymətə alış, yaxud ümumiyyətlə onun tədarük sisteminin

mövcud olmaması ilə bağlı olub. Hansı ki, bu potensial ixrac məhsuludur. Belə nümunələrin sayını çoxaltmaq da olar. Fikrimizcə, kənd təsərrüfatı məhsullarının alışı ilə məşğul olan iri müəssisələrin yaradılmasına dövlət dəstəyinin göstərilməsi faydalı ola bilər.

Ümumilikdə ÜTT-yə qəbul ərəfəsində ən əhəmiyyətli problem aqrar sahə ilə bağlıdır. Yuxarıda qeyd edilən və digər bu kimi tədbirlərin reallaşdırılması qarşıda duran mühüm vəzifələrdəndir. Bu problemlər həll edilmədən ÜTT-yə qəbulun itkilərlə nəticələnəcəyi şübhəsizdir.

Bir sıra alımlərin apardıqları tədqiqatlar nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlük strategiyasının hazırlanması zamanı keçid dövrünün xüsusiyyətləri və mövcud iqtisadi durum nəzərə alınmalıdır. Keçid dövrünün xüsusiyyətlərindən çıkış etsək, bu strategiyanın əsas vəzifələrini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- iqtisadi potensialın mövcud vəziyyəti və daxili tələbat nəzərə alınmaqla milli iqtisadiyyatın mütərəqqi strukturunun formalasdırılması;
- iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində dünya standartlarına nail olunması;
- yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi;
- investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması;
- milli valyutanın döñərliyinin təmin edilməsi;
- aqrar sektorun inkişafına nail olunması və s.

Hesab edirik ki, bütün bu problemlerin həllindən sonra Azərbaycan ÜTT-nin tam və bərabərhüquqlu üzvü olmasından qazanc əldə edə bilər. Ölkəmizin üzvlükdən qazanclarını aşağıdakı kimi təsnifləşdirə bilərik:

- Azərbaycan ÜTT-yə üzv olmaqla nəinki dünya ticarətində daha geniş şəkildə iştirak etmək imkanı qazana, həmçinin milli maraqlarımızı nəzərə almaqla onun inkişafında iştirak edə bilər;

- Ölkəmiz ixrac üçün imtiyazlar əldə edəcək; Tələblərə uyğun olaraq ölkəmiz beynəlxalq standartlara uyğun məhsullar istehsal edəcək və onun məhsullarına inam artacaq;

- ÜTT-yə üzv olduqdan sonra birbaşa xarici investisiyaların artmasına və ixrac yönümlü sənayenin inkişafına stimul yaranacaq;

- Azərbaycana daha əlverişil şərait rejimi aid ediləcək, bu ticarət əlaqələrimizin inkişafında yeni bir mərhələnin başlanması demək olardı;

- ixracatçı və idxalatçılarımız müxtəlif sazişlərə əsaslanan (GATT, GATS, TRİPS və s.) vahid hüquqi məkandan istifadə etmək imkanı qazana, həmçinin digər ölkələrlə ticarətdə beynəlxalq hüquqi müdafiə ilə təmin oluna bilərlər. Yəni ölkəmiz digər dövlətlərin əsassız ayrı-seçkilik addımlarından hüquqi cəhətdən qorunacaqlar;

- Digər dövlətlərlə ticarətdə və qeyri-tarif maneələrinin ölkə ixracına mənfi təsiri kəskin surətdə azala bilər;

- Ölkəmizin beynəlxalq istehsal kooperasiyasına və beynəlxalq işgüzar əməkdaşlığın digər formalarına qoşulması üçün əlverişli zəmin, bиргə müəssisələrin yaradılmasından tutmuş intellektual mülkiyyətin mübadiləsinə qədər əməkdaşlıq üçün geniş imkanlar yarana bilər. Bu əlaqələrə qoşulmaqla Azərbaycan dünya təkrar xarici iqtisadi fəaliyyətə istiqamətlənmiş perspektiv istehsal sahələrinin daha da inkişaf etdirə bilər. Digər tərəfdən müasir istehsal və idarə etmə texnologiyalarının idxalı imkanları daha da genişlənə və ölkəmizə birbaşa investisiya axını güclənə bilər;

- Bu sahədə mövcud ola biləcək mübahisə və ziddiyətlərin həlli üçün real hüquqi baza yaranacaqdır. Xarici ticarətdə mübahisələrin həlli mexanizmi uzun illər boyu işlənib hazırlanmışdır və «Uruqvay raundu»nun razılaşmalar paketində ayrıca bir müqavilə şəkilində öz əksini tapmışdır;

- Yerli istehsalçıların sağlam beynəlxalq rəqabətə qoşulması onlar üçün stimullaşdırıcı rol oynayacaqdır və s.

Bütün deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda həyata keçrilən uğurlu islahatlar ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafını təmin etməklə yanaşı dünya təsərrüfat sisteminə integrasiya əlaqələrini gücləndirir. Respublikamızda integrasiyanın gücləndirilməsi istiqamətində dövlət səviyyəsində həyata keçirilən siyaset Azərbaycan gömrüyündən fiskal fəaliyyətin artırılması ilə yanaşı, ticarət əlaqələrinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını, onun

normativ-hüquqi və maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsini, beynəlxalq əlaqələrin daha da genişləndirilməsini tələb edir.